

566

ТАФАККУР

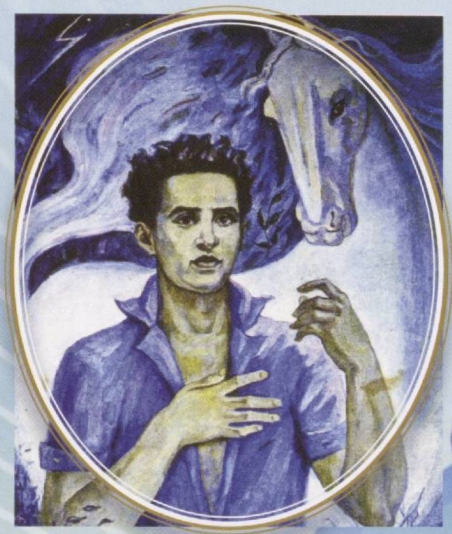

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 4/2012

3

УСМОН НОСИР

100

Йўлчиман, манзилим денгиздан нари,
Ложувард уфқнинг тубига яқин.
Кўнглимда дардларим дарёдек оқин,
Чайқалар кўзларим тикилган сари.

О, йўллар!..

Чу, қора тойчоғим! Чу, қора йўрғам!
Муродга қасд қилиб югурган етур.
Бўронни севмаса, дил нечун тепур?
Тириклик не керак бемеҳнат, беғам?

Чу, қора йўрғам!

UMR – CHAQMOQ.

SHE'R – CHAQMOQ...

Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Иброт, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир каби юзлаб маърифатпарвар, фидойи инсонларнинг ўз шахсий манфаати, ҳузур-ҳаловатидан кечиб, эл-улус манфаати, юртимизни тараққий топтириш мақсадида амалга оширган эзгу ишлари эслодлар хотирасидан асло ўчмайди.

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

Ислом КАРИМОВ,
Ўзбекистон Президенти

Усмон шеъриятимизга шамолдай кириб келди. Балки бўрондай! У шундай тўполон ва тўлқин билан келдики, унча-мунча шеърый услуб ва ижодни тўс-тўс қилиб юборди. Уни ўзимизда "Ўзбекнинг Лермонтови" деб аташди, Москва газеталарида "Шарқда Пушкин пайдо бўлди" деб ёзишди.

Туроб ТўЛА

Мен негадир Лермонтов ва Есенинни, Ҳамза ва Усмон Носирни мункиллаб юрган чол сифатида кўз олдимга келтиролмайман. Улар чақмоқ бўлиб дунёга келганлару чақмоқдай оловли из қолдириб дунёдан утганлар.

Истеъдод шундай бир гавҳарки, у денгиз тубида, садаф ичида ҳам гавҳар; истеъдод шундай бир зилол ирмоқки, унинг ҳар қатрасида дареларнинг қудрати, уммонларнинг теранлиги бор; истеъдод шундай бир гулки, унинг ҳар бир очилмаган гунчасида чаманларнинг бўши, таровати бор.

Усмон Носир истеъдоди ана шундай гавҳар, ана шундай ирмоқ, ана шундай гунча эди.

Эркин ВОҲИДОВ

Туғма истеъдодни, албатта, фақат стихиядан иборат ҳолат деб тушуниш нотўғридир. Ҳақиқий қалб эгаси ўз гражданлик даражасини, билим ва қувваи ҳофизасини муштасил кенгайтирган ҳолдагина тарих учун зарур санъаткорга айланиши мумкин. Биз бугун сўз юритаётган шоир Усмон Носир табиатнинг бениҳоя муруввати тўғайли дунёга келган ана шундай истеъдод эгаси эди. Усмон Носир деганда биз кимни тушунамиз? У шундай истеъдод эгасики, бамисоли теккан жойини кўйдиргувчи оловдир.

Абдулла ОРИПОВ

Кексайган чоғимда баъзан ҳаёл суриб, энди шеърлар ёза бошлаган қувончли ёшлик кунларимни эслагудек бўлсам, албатта яна Усмон Носир шеърлари билан у таржима қилган Лермонтовнинг "Демон", Пушкиннинг "Божчасарой фонтани" дostonлари ёдимда тикланади...

Ҳа, худо Усмон Носирга шундай ноёб истеъдод ато қилган эдики, назаримда, унинг қалбини бир фикр галаёнга келтирдими, бас, мисралар ҳам, қофиялар ҳам ўша онда бирга туғилиб, занжирдек тизилиб қогозга тушаверарди.

ШУКРҲАЛЛО

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Муҳаммад РАҲИМ
(бош муҳаррир уринбосари)
Дамин ЖУМАКУЛ
(масъул котиб)
ШОҲСАНАМ
(бўлим муаввизи)
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим муаввизи)
Хурида ЙЎЛДОШЕВ
(муҳаррир)
Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)
Гуноҳра ФАТТОХОВА
(мусаккил)
Машраб НУРИНБОВ
(фотомуҳбир)

Жамоат кенгаши:

Ўрғабой АБДУРАХМОНОВ
Дилором АЛИМОВА
Хурида ДАВРОН
Нуриддин ЗАЙНОВ
Шухрат РИЗО
Хайриддин СУЛТОН
Нурсидам ТУХЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Муртазо ҚАРШИБОВ
Фарход ҲАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақим билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Манзилгилми: 100047, Тошкент шаҳри,
Мустақиллик шоҳчаси, 59-бино

233-10-68
239-46-16
233-79-40

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланади.

“Шарқ” нашриёт-матбаа ашиқдорлик компанияси босмаханаси. 100029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси. 41-уй.

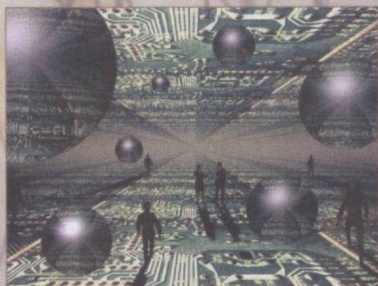
2012 йил 17 сентябрь кунин босмаханасига татилрилди. Қўғоз бечими 70x100 / 1, 6 босма тобик. 2550-бўлуғи. Нашр адади 2100 нуска. ISSN 2010-649

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

“Кимки беишқ илму дониш истагай...” Адабиётшунос олим
Иброҳим ҲАҚҚУЛ билан суҳбат..... 4

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Аброр ЮСУПОВ. Иккинчи “тўфон” 10

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Хурида ЙЎЛДОШЕВ. Ахлоқийлик меҳвари.....16

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Сотимжон ХОЛБОЕВ. Уч асрлик уйдирма.....24

СУРАТ ВА СИЙРАТ

Нодира АФОҚОВА. Ботиндаги илоҳий ҳакам.....29

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Оқ дафтар.....34

Муқованинг 2-бетига мусаввир Азиза Маматова асаридан фойдаланилди.

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

ХАЗИНА

- Отабек ЖЎРАБОЕВ. Ардоқли дастхатлар.....42
Абдулла ҚАҲҲОР. Қўрқсанг айтма –
айтсанг қўрқма.....49

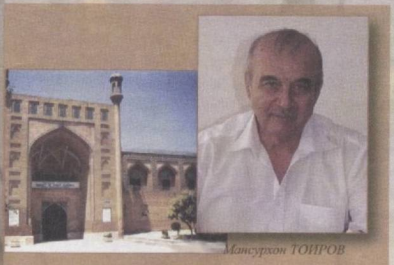
Абдулла Қаҳҳор ва Кабирйўналим гулжон диёрда (1960 йил)

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

- Суҳбат АФЛОТУНИЙ. Гумроҳлар. Ҳикоя.....52

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

- Мансурхон ТОИРОВ. Дукчи эшон ва
Николай Иккинчи.....66

Мансурхон ТОИРОВ

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

- Хуршид ДАВРОН. Мувозанат йўли.....72

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

- Дилдора ЙЎЛДОШЕВА. Инсон ҳуқуқлари:
изчил ҳамкорлик.....82
Умид МАМАЮСУПОВ. Билим ва башорат.....83
Лазизжон МАҲМУДОВ. Ўзбекнинг ўзлиги.....84
Озода НИШОНОВА. Этноэстетик
идрок нима?85
Низом ТАНГИРОВ. Ноосфера ижобий
ходисами ёки салбий?.....86
Муниса МУҲАММЕДОВА. Сайёҳлик хизмати
ва маданий мерос.....88
Нодир ЮСУПОВ. Иқтисодий таълим:
сифат ва самара.....89
Ҳусанбой МЎМИНОВ. Инқилобий Бухоронинг
беш қурултойи.....90
Қосимжон БОЗОРОВ. Мустамлака даврида
Андижон хунарамандчилиги.....92
Ботир ЙЎЛДОШЕВ. Жаҳонгиршоҳнинг
сардафари.....94
Журналнинг инглизча мухтасар
мазмун.....95

**“Kimki beishq ilmu
donish istagay...”**

Адабиётшунос олим Иброҳим ҲАҚҚУЛ билан суҳбат

– Иброҳим ака, асосий илмий йўналишингиз навоийшунослик бўлгани учун суҳбатни ҳам шу мавзудаги савол билан бошласак. Одамларда “Навоий – ўзбек миллатининг маънавий падари” деган бир оз расмийроқ тасаввур қарор топган. Шунданми, ҳатто бозордаги қаллобдан сўрасангиз ҳам дарров қўлини кўксига қўйиб, “Навоий – бобомиз!” дейди. Лекин ул зоти шариф, бугун урфга кирган сўз билан айтганда, фақатгина “брэнд” бўлиб қолиши дуруст эмас-да! Машҳур рус шоираси Марина Цветаева бир асарини “Мой Пушкин” (“Менинг Пушкиним”) деб атагани эсингиздир. Ваҳоланки, бизнинг ҳатто адабий даврага мансуб кишилар орасида ҳам “Менинг Навоийим” дейдиган кимсани топиш душвор. Ахир, Пушкин каби Навоий ҳам ҳар бир киши ўзича кашф этиши зарур бўлган даҳо-ку! Сизнинг назарингизда, бунга нималар тўсқинлик қиляпти? Демократия парадокси – танбал оммаю унинг “улгуржи” маданиятими? Ёки навоийшуносларимиз буюк шоир панжасига муносиб панжа урولмаяптими? Ҳазратнинг сўз оламига муайян асарларнинг таҳлилу талқини орқали қирлиши аён ҳақиқат. Лекин нега бизда барча таҳлилу талқинлар бир хил: шакл бобида фалон мисрадаги фалон санъатдан ҳайратга тушилади-ю, мазмун бобида эса тасаввуф таълимотига элтиб боғланади, тамом-вассалом. Нега бир асарга бир неча усул билан ёндашишга журъат этилмайди? Эҳтимол, Навоий абёти ҳар бир кўнгилнинг мулкига айланиб кетмаётганига бошқа сабаблар ҳам бордир, нима дейсиз?

— Навоийни ўқиб-ўрганиш ва англаш борасида кейинги чоғларда анча-мунча фикр-мулоҳазалар айтилди. Ўзбекистон халқ шоири Эркин Вохидовнинг "Тафаккур" журнали саволларига берган жавобларида шундай бир талаб ҳам ифодаланган: "Навоийдан камида минг байт ёд билмаган киши ўзини зиёли ҳисоблашга ҳаққи йўқ деб ўйлайман. Нафақат зиёли, балки мен ўзбекман, Навоий менинг бобом деб айтмоққа ҳақсиз деб ўйлайман". Бу — умуман тўғри гап. Аммо ҳаётга назар ташлашгангиз, аҳвол тамоман ўзгача. Тушунмаслик билан тушунишни истамаслик айни бир нарса эмас. Навоийни ўрганиш масаласида оммада истакдан кўра лоқайдлик кайфияти устунроқ. Сабаби нима? Сабаби кўп ва шошилмасдан уларга жавоб излаш керак. Навоий ижодиётини оломон савиясига мослаш ёки қандайдир юза мақсадни кўзлаб оммалаштириш мумкинми? Бундоқ ҳаракат Навоийни ўқувчидан баттар узоқлаштиради. Улуғ санъаткорлар асарларини англашдаги мушкулотлар ҳамма вақт бўлган. Бундан кўз юммаслик лозим. "Оддий немис халқи Гётега, оддий французлар Мольерга, ҳатто инглизлар Шекспирга ўқимайди...", дейди машҳур рус адаби Иман Тургенев. Бошқа халқларнинг баъзи даҳолар ижодкорлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Масалан, Пушкинни олайлик. Марина Цветаева "Менинг Пушкиним" дея ўзига хос бир китоб ёзгани билан, қанчадан-қанча рус қаламкашлари Пушкин ижодиётига руҳан ҳеч яқинлик сезмаган. Александр Твардовскийнинг ёзишча, кўпгина ёш рус шоирларида Пушкинни пухта ўрганиш истаги бўлмаганидек, ҳар қайси қалам соҳибининг Пушкинга борадиган алоҳида йўли бўлиши зарурлигини улар ҳаёлга ҳам келтирмаган.

Минг қатла шукрим, "Менинг Навоийим" дейишга ҳақли адибларимиз бўлган: Айний, Ойбек, Максуд Шайхзода... Ана шу ижодкорлар ва фидойи зиёлилардан ўрнатқилиб, имкон даражасида Навоийни халққа кенгроқ танитиш учун ҳормай-толмай заҳмат чекадиган янги авлод етишиб чиқиши зарур.

"Навоий панжасига панжа урмоқ" осон эмас, албатта. Навоий шахсиятига яқин бориш, шоир ижодиётининг умумруҳиятига суяниб, асарлари маъно-моҳиятини нисбатан тўғри талқин қилиш — қатта ютуқ. Навоий ижодиёти ижтимоий-маданий эҳтиёж, дунёқараш, руҳий ҳолат ва эстетик идеал жиҳатидан XX асрдаги реалистик адабиётдан кескин фарқланади. Унда айтарли ҳамма нарса абадиёт тушунчаси ва охираёт ҳозирлиги нуқтаи назаридан ё маъқулланади, ёки инкор этилади. Келинг, ҳар қандай буюк санъаткор ижодиётининг марказида турадиган "Мен" тушунчасига тўхталайлик. Навоий девонларида фано ва фанолик калимаси тилга олинмаган шеър деярли учрамайди десак ҳато бўлмас. Бундай фанопарастликнинг боиси нима? Ҳақдан ўзга ҳамма нарсанинг ўтқинчи ва бақосизлигини айтиш, таъкидлашми? Йўқ, албатта. Навоийда шахс камалининг бир қаноти башарийлик бўлса, иккинчиси илоҳийликдир. Лекин илоҳийликни зинҳор-базинҳор ҳаёт завқи, тириклик ва инсонийлик муаммоларидан йироқ ҳолат ёки руҳоний қаноат деб билмаслик даркор. Бинобарин, Навоийнинг фано тушунчаси "Мен" ва "Менлик"дан кечиб, ҳеч қанақа нафсоний манфаат, таҳлика ҳамда таъсирга берилмайдиган мутлақо эркин бир "Мен"ни яратибди илоҳийликдир. Биринчи "Мен" ва "Менлик"нинг ўрни ҳам, мақоми ҳам паст, иккинчиси бағоят улуғ. Зеро, улардан дастлабки башарий (моддий, зоҳирий, ҳайвоний, нафсоний), кейингиси илоҳийдир (маънавий, руҳоний, ботиний, малакий). Тасаввуф ахлоқий ва маънавий ҳаётда шу икки "Мен"дан кейингисининг мутлақ устунлиги эришмоғини қарор топтириш-ла тугайдиган бир курашдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони шу курашнинг паҳлавонларидан ҳисобланади. Тўғри, шоир башарий "Менлик"дан баҳс юритганда, кўнгли жуда эзгин, маҳзун, гоҳо ўзини аёвсиз айблаш ва танқид этишга мойил.

*Мени киши демаса эл малул неъчун ўлай,
Киши ҳисобида мен ҳам ўзумни санаман.*

Ёки:

*Даҳри фоний, эй Навоий, туштурур ёхуд ҳаёл,
Давлати боқий умидинг бўлса, кечгил боридин.*

Аммо шоир илоҳий "Мен"дан сўзлаганда, фавқуллодда мағрур ва неқбиндир. Барча зафарларнинг зафарини ҳам Навоий тама, риё, кибр, худпарастлик, қаллоблик каби иллатлардан тозаланган худди шу "Менлик"ка боғлайди:

*Фони ўлуб кимки ниёз айлади,
Тангри ани қошифи роз айлади.*

Навоий шеърларида мазкур икки ҳолатда ифодаланган фикр-туйғулар бир-бири билан зидлашса-да, икки "Мен" мавжудлиги инобатга олинса, қарама-қаршилик четга сурилади. Ва ҳамма нарсани ана шу янги маънавий "Мен" ҳал қилиши ўз-ўзидан ойдинлашади.

*Риёу ужбу ҳасад дафъин эт фано билаким,
Кетур бу дору ила мунча мухталиф амроз.*

Сиз айтётган таҳлилу талқинлардаги бир хилликни ҳам, мазмун бобида Навоий асарларини тасаввуфга элтиб тақашларни ҳам инкор этиб бўлмайди. Хусусан, кейинги ўн йилликда булар бир "удум" тусига кирган ва нисбатан суиистеъмол қилинаётган уринишдир. Бу ҳақда батафсил гапириш ва ёзиш зарур. Аммо аксарият олимлар учун "мен сенга... сен менга..." ақидаси жуда мақбулга ўхшаб қолди.

– Навбатдаги саволнинг ҳам бир чети ҳазрат Навоийга бориб туташади. Сиз адабий учрашувлардан бирида Навоий мероси ва ёшлар шеърини мавзуда баҳс очиб, от айланиб қозғигни топгандек, ёшлар ҳам излай-излай бир кун албатта Навоийга қайтади, деган эдингиз. Ана шу учрашувдан буён ҳам чамаси йигирма йиллар ўтди-ёв. Лекин ёш қаламкашлар ҳануз Ғарб адабий тажрибасига, модерн ва постмодерн усулларига майл кўрсатаёттир. Нима, ўша башоратингиз нотўғри чиқдими? Ёки Сиз айтган кунни яна озроқ кутиш лозимми? Замоनावий адабиётдан-да чуқур хабардор олим сифатида айтинг-чи, бугунги сўз санъатимиздаги модерн ва постмодерн тамойилларига муносабатингиз қандай? Сиз модерн ва постмодернчилар инсон руҳиятининг энг чекка пучмоқлари қадар кириб боряпти, сўзнинг тасвирий ва ифодавий имкониятларини ҳам айнан шулар дадил кашф этяпти, деган қарашдаги тарафдорлар сафидамисиз ёки, тўғри, бадиий адабиётда ҳам асбоб-аслаҳани янгилаб туриш керак, лекин маъно-моҳиятти қурбон қилиш ҳисобига эмас, деган қарашдаги мухолифлар сафидами?

– Адабиётимиздаги ғарбчилик тажрибалари, модерн ва постмодерн йўлидаги ижод намуналари баҳсида айна ҳодисаларни қўллаб-қувватловчи фикрлар билан бирга уларни инкор этувчи мулоҳазалар ҳам илгари суриб келинмоқда. Бу – яхши. Бадиий ижодда янгилик ва янгилашнига ўз-ўзидан эришилмайди: изланиш, об-ҳавони ўзгартиришга бел боғлаш зарур. Аммо бунда ижодий эҳтиёж, янгиликни оқлайдиган моҳият аниқ ва ёрқин бўлмоғи керак. Акс ҳолда энг самимий ижодий ҳаракат ҳам кўғирчоқбозлик машғулотига менгаб қолиши ҳеч гап эмас. Анъанавий ижод тажрибасида бир хиллик ва эскириш аломатлари бўлган, бўлиши муқаррар. Модернчилик байрогини кўтаришга уринаётган ижодкорлар, энг аввало, худди шу бир хиллик, янада аниқроғи, шакл, мазмун ва ифодадаги тургунликка қарши. Шу маънода уларни тушунишгина эмас, қўллаб-қувватлаш ҳам лозим деб ўйлайман. Бироқ асрлар мобайнида яшаб келган гоёвий-эстетик анъаналардан узилиб ёки улардан бутунлай йироқлашиб

адабиётда янгилик яратиб бўлмайди. Янгилик миллий шуур, миллий тафаккур, миллатнинг маданий-маънавий идрокига мувофиқ тарзда юзага келиши лозим. Афсуски, модерн тамойилида битилган асарларда табиийликка нисбатан атайинлик, илҳомга қараганда тақлидчилик бўртиброқ кўзга ташланади. Бразилиялик адиб Пауло Коэльонинг шундай бир гапи бор: "Парижда... аксарият ёзувчилар мазмун қолиб шаклга зўр беради, оригинал кўринмоққа тиришади, ёзганларини эса ўқиб бўлмайди – кишини эсноқ босади. Ўз ёнига қоврилиб юравериб, улар ахир "сендан угина, мендан бугина" йўлини тутadi, яъни: мен сенинг китобингни мактайдман, сен меникини, ҳеч ким бизни тушунмаётганига аччиқма-аччиқ, янгича маданий муҳит барпо қиламиз, инқилоб ясаймиз, ўзгача фалсафий тафаккур яратамиз, ахир барча даҳоларнинг қори аъмоли шундай-ку! Ўз замонасига тушунарсиз бўлгани учун ҳам буюк-да улар!.. Аввалига қўллаган бу усуллари натижа беради, негаки англаб етмаган нарсасини баралла қоралашдан қўпчилик ўзини тияди. Лекин бора-бора олдига похол тўшалганини пайқаб қолади ва танқидчи деганига ишонмай қўяди".

Айнан шундай бўлмаса-да, шунга яқин манзара бизда ҳам кузатилган. Айрим мунаққидларнинг аҳволига ачинаиб кетасан... Тўғри, модерн ижод вакиллари орасида астойдил машаққат чекиб ҳам ижоди, ҳам шахсини шакллантирганлар бор бўлса-да, баъзиларининг шахсияти, дунёқараши жуда ожиз ва ғариб, адабиётга бундайлардан бир наф тегмаслиги аниқ.

Менимча, навқирон қаламашларнинг Ғарб адабиётига майл ва қизиқишлари ўтган асрнинг саксонинчи йилларидагидек кучли эмас, ушбу жараён бундан кейин маълум бир изга тушса керак. Қолаверса, Вақт аталмиш олий ҳакам зарурдан нозарурни, яроқлидан яроқсизни ажратишда хато қилмайди. Ҳеч нимага ишонилмаса ҳам, шунга ишонмоқ лозим.

– Устоз Озод Шарафиддинов бир вақтлар шоир кўп-у, шеър оз, дея қуйинган, ҳақиқий шеърнинг камлигига сабаб дея "маддоҳизм"ни қоралаган эди. Чунки аслида тамағирлик бўлмиш маддоҳизм адабий саёзлик ҳисобланмиш примитивликка эгиз улароқ дунёга келади. Бу тоифа "шоир"лар ватан, халқ, истиқлол қаби мўътабар (айни чоқда "ликвид") мавзуларга ёпишиб, жайдари сўзлардан ясама кўтаринки мисралар тизади. Ваҳоланки, асл шеър ҳар қачон... сир бағрига сафардир! Маदдоҳизм ва примитивликнинг манбалари, табиати, оқибатлари, алалхусус, уларга қарши кураш йўллари тўғрисида ҳам фикрингизни билишни истардик.

– Маддоҳлик, саёзлик, сохтакорлик... Шарқ шеъриятида булар асрлардан асрларга ўтиб, ҳамон яшаб келаётган нуқсон ва иллатлардир. Ўзининг найранг ва қинғирлиқларини яшириш учун ижод аҳли гоҳо "ҳақиқат" тўқишни қойиллатиб ташлайди. Улардан айримларининг "Навоий бобо ҳам маддоҳлик қилишга мажбур бўлган, подшоҳга бағишлаб ёзилган мақтов ва мадҳия шеърлари жамланса, расмона китоб чиқади", деган сўзларини шахсан ўзим эшитганман.

Биринчидан, Навоий ҳеч қачон шахсий манфаат ва ҳузур-ҳаловатини қўзлаб маддоҳлик ё қасиданавислик қилмаган. Навоий чин дилдан улуғлаган салтанат соҳиби, яъни Ҳусайн Бойқаро шоирнинг болалик дўсти, маслакдоши, юксак орзу-умидларини рўёбга чиқаришга қодир бир ҳукмдор эди. Навоий умрининг сўнгги йилларида қўп оғир, қўп маҳзун, ҳатто тушқун ўю хаёллار гирдобиди муҳташам бир давлатнинг нураб, таназзулга юз татаётганини англаб юрак-бағри эзилган. Аммо Бойқарога нисбатан беоқибатлик қилмаган. Ҳеч ким Навоийни гоҳ у ҳукмдорга, гоҳ бу шаҳаншоҳга "шоҳ ташлаш" ва ҳар гал "янги" қиёфада қасидаю мадҳиялар тўқишга айблаб олмайди. Мана, Навоийдан нимани ўрганиш ва ибрат олиш лозим! Энг муҳими, Навоий чумчуқни бургут, қангари қарчиғай ўлароқ таърифу тавсиф этгани йўқ – илм-фан ҳомийси, адабиёт ва санъат муҳиби Султон Ҳусайнда неки фазилатлар бор бўлса, шулардан баҳс юритган.

Асосий гапга қайтсак, таассуф ила тан олиш жоизки, ўртамиёначилар ва истеъдод-сизларнинг куни туққан ҳозир. Ҳаёлига келган гапни ёзади. Хоҳлаганидек қилиб китоб чиқаради. Ҳеч ким “пишагини пишт” демайди. Аксинча, ўша китоблар номдор-номдор шоир, адиб ёки мунаққидларнинг сўзбошилари билан чоп этилаётганига нима дейсиз! Бадиий сўзнинг кадр-қиймати қани? Бурч ва уят ҳисси қайда қолди? Жавоб тополмай-сиз. Бундай хом-хатала китобларнинг тақдироти ҳақидаги шов-шувларни эшитиб эса ҳайронлик янада ортади. Шу ўринда тасаллинома бир фикрни ҳам айтиб кетай.

Ваҳдати вужудчиларнинг тушунчаларига кўра, чиркинлик бўлмаса, тозалик ва гўзалликнинг аҳамияти билинмайди; ёмонлик бўлмаса, яхшилик ва эзгулик ардоқ топмайди; агар ўлим бўлмаса, тириклик ва ҳаёт қувончи қийматсиз нарсга айланади. Худди шунингдек, яроқсиз сўзлар, маза-матрасиз “ижод намуналари”га дуч келмасак, гўзал ҳис-туйғулар, жозибали фикр ва тасвирлардан таркиб топган асарлардан ҳайратланмасдик. Демокчимизки, бугун бўлмаса, эртага юракларни яйратиб, тафаккурни янги-янги уфқларга қанотлантирадиган санъат асарлари яралиши муқаррардир.

– Башоратларга кўра, ҳозирги ахборот замонининг негизини билим ташкил этишиш унинг пешвоси ўлароқ олим сиймоси гавдаланиши лозим эди. Болалик чоғларимиздан кулогимизга қуйилган “Олим бўлсанг – олам сеники” деган мақол гўё ана энди ижобат бўладигандек... Аммо, таажубки, бунга мутлақо қарама-қарши тамойил кун сайин куч йиғиб бораётир. Янги замон пешвоси ўлароқ жилвакор ялғачи сиймоси майдонга чиқмоқда, илм-фанга аталган ўринни эса ҳар турли “шоу” томошалар эгалламоқда. Бундай жараён фақат бизнинг юртимизда кечаётгани йўқ, у узок-яқин барча ўлкаларни домига тортган. Эсингизда бўлса, Чингиз Айтматов сўнги асари – “Мангу қайлик” романида ҳам шу ҳодисанинг қирғиз версиясини қаламга олган эди. Шундай бир шароитда илм қадр, олим тақбири ҳақида кўнглингиздан қандай ўйлар кечади? Балки олимлик дегани... ҳар қандай вазиятда ҳам олим бўлиб қолишдир?!

– Очигини айтсам, илм-фан ривожини олимлик шаъни ҳақидаги менинг фикр-мулоҳазаларим унчалик ҳам қувончбахш эмас. Биринчидан, назаримда, илмдаги асрий ҳолислик, ҳалоллик, фидойилик туйғулари ҳийла пасайиб кетди. Айниқса, диссертация ёзиш, илмий даражани қўлга кириштиш мусобақаси юксак мақсад ва идеалдан йироқ бир юмушга айланиб қолди.* Ижтимоий фан соҳаларида, жумладан, адабиётшунослиқда ҳам тасодифий кимсалар сони кундан-кун тобора ортиб бораётирки, бу хусусда жиддий бош қотирмоқ жоиз. Шундай диссертантлар бор: ҳатто ўзи “ўрганган” мавзунинг ибтидосини дуруст сўзлаб беролмайди. Чунки ишни ўзи ёзмаган. Шундоқ тадқиқотчилар учрайди: таниш-билишга суяниш, яъни сохтакорликдан бўлак “салохият”и йўқ. Билим диддан, дид савиядан паст. Қарангки, худди бир мажбурият олгандай, шунақаларни қўллаб-қувватладиган чарчамайдиган баобрў олимлар ҳам оз эмас.

Адабиётни – адабиёт деб англаш, адабиётга – адабиёт ўлароқ қараш учун олим ҳақиқатда билимдон ва виждонли бўлиши зарур. Ақс ҳолда, қоғоз қоралаб, ёзиб-чиқанларини бир муқовага жамлаб қолдирган қаламкашки, бари ўзича классиклар қаторига қўшилиб бораверади. Бошдан-охир диний, тасаввуфий ғоя ва тушунчалар талқини тарғибига бағишланган асарларни ҳам соф адабиёт намуналари сифатида тадқиқ этиш ғалатдир. Адабиёт аҳли нари турсин, илм вакиллари ҳам тузук билмайдиган ва чинакам шеърятга алоқасиз “девон”лар асосида номзодлик диссертациялари ёзиш сўнги вақтларда авж олди. Бу – наинки адабиёт, илм-фан ва олимликни таҳқирлайдиган, балки машхур турк адаби Азиз Несининг “Шоир Шарманди қачон туғилган?” ҳажвиясида фош этилган сунъий илмбозликни оёқлантиришга монанд ури-нишдир. Алишер Навоий:

* Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлда эълон қилинган “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармонида, жумладан, ана шу иллатларга ҳам барҳам бериш чоралари кўрсатиб ўтилган – тахририят.

*Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқни гууроҳ этар,*

деганда ҳақиқатни нечоғлиқ теран ифодалаб, нақадар узоқни кўра билган! Байтдаги “жоҳ” сўзи “Навоий асарлари лугати”да мансаб, бойлик, мартаба деб изоҳланган. Имом Ғаззолий эса уни “Зўри зуғм ила ўз фикрини ўзгаларга ўтказмоқ – фикрий мустабидлик” дея шарҳлаган. Агар ушбу маъно ҳам инобатга олинса, байт мазмунини янада кенгайтириш мумкин. Аммо биринчи маънода ҳам, кейингисиди ҳам илмни воситага айлантирмасликка етарлича даъват қилинган. Ахир, илмни жоҳ воситасига айлантиришнинг офати биргина кимса билан чекланмайди, халққа ҳам бориб тегади. Шўро замонида илм майли билан моддий манфаат, амал ва мансабга эришиш ҳирси кўшилиб-қоришиб кетгани боис илм-фандан восита сифатида фойдаланиш айб ҳам, уят ҳам саналмасди. Ваҳоланки, бу ҳол олимлик эътиқоди ва имонига мутлақо хилофлиги кундай равшан.

Яна бир мулоҳаза. Мумтоз адабиётни, жумладан, Алишер Навоий илмий-адабий меросини тадқиқ ва таҳлил этишда XX асрда маълум ютуқларни қўлга киритиш билан бир қаторда жиддий камчилик ва хатоларга ҳам эрк берилган. Шулардан бири ўтмиш адабиётининг ички олами ва таркибини ботиний илмдан ажратган ҳолда ўрганиш эди. Ҳолбуки, классик адабиёт намуналари, хусусан, Навоий шеърининг “илми ботин” дея аталмиш ва тасаввуфнинг марказида турган Рух, Қалб, Сир илмидан айри тарада текшириш маърифат ва орифликка зиддир. Бундан ташқари, мумтоз матнларни психология, яъни руҳиятшунослик нуқтаи назаридан таҳлил ва талқин этишда ҳам ботин илмидан юз буриб олға қадам ташлаб бўлмайди. Энг ёмони, бир ориф шоир тўғри айтганидек:

*Илми зоҳир кибру ғавго келтиурр,
Илми ботин сўзу савдо келтиурр.
Кимки беишқ илму дониш истагай,
Илми бирлан молу давлат излагай.*

Хуллас, илмда ҳам ишқ чироғи ёнмаса, инсон кўнгли нурланмайди ва беҳуда баҳсу ғавғолар қизигандан қизийверади.

– Иброҳим ака, Сиз бугун ҳазрат Навоий умрини яшаб турган одамсиз (Олпоҳ яна кўп йиллар соғу саломат қилсин!). Шу йиллар давомида, фикрчан инсон ўлароқ, яшаш илмини ҳам англашга интилангисиз, албатта. Касб-кор тақозосига кўра, ҳаёт мактаби бўлмиш адабиётдан-да анча-мунча сабоқлар олганингиз ҳам бор гап. Бу борада ўзингиз англаб етган умр фалсафаси бизни қизиқтиради. Айтинг-чи, бу дунёга келмагу кетмакдан асл маъни не ўзи?

– Айни шу савол устида Навоий бобомиз кўп ўйлаб, мудом мушоҳада юритиб, шеър, дoston, насрий асарларида турли жавоблар битиб, бир ўринда “На келмагим аён бўлди, на кетмагим”, деган хулосани айтганлар. Навоийдек улўғ мутафаккир санъаткори шундай қарорга келган экан, биз каби банди оғизлар нима ҳам дерди? Лев Толстойнинг ўлим олдида кўлини ҳавода тўлгаб “Маъносига етолмадим!” дегани ҳам ибратлидир.

Инсонга доир асл ҳақиқатни китобдан эмас, ҳаётдан, фаҳм-фаросатли одамни чалғита билмайдиган воқелиқдан кашф этиш лозим. Ана шунда инсон қисмати ва аъмолига китобий нигоҳ билан қаралмаганидек, “яшаш илми”ни мураккаблаштирадиган ортиқча даъвою иддаолардан ҳам кўнгил фориғ бўлади. Одамни билиш ва дунёни танишда адашмаган киши бошқа ҳеч нимада адашмайди. Шундай бўлганми? Мумкинми шундай бўлиши? Демак... Мен англаб етган жайдари фалсафанинг интиҳоси ҳозирча ана шу.

Муҳиддин АБДУЛҒАФФОР суҳбатлашди.

Аброр ЮСУПОВ

IKKINCHI "TO'FON"

Муқаддима

XXI асрнинг муҳим стратегик ресурсларидан бири дея эътироф этилаётган ахборот кишилар ҳаётининг узвий бўлагига айланиши кўплаб афзалликлар билан бир қаторда талай муаммоларга ҳам сабаб бўлмоқда. Хусусан, "ахборотга эҳтиёж"нинг беҳад ортиши, чин ва уйдирма ахборотни фарқлашнинг мураккаблашуви, ахборотни рухсатсиз ўзлаштириш ҳоллари кўпайиши, ахборот узатилиши, техник воситаларга таяниб қолиши оқибатида асосий "ахборот ташувчи" саналиб келган шахс мақомининг пасайиши, "ахборотга эҳтиёж" ва унинг қондирилиши ўртасида мувозанат бузилиши, шунингдек, ахборот муҳофазаси умумий хавфсизликнинг таркибий қисми сифатида яхлит тизим билан қанчалик мутаносиблиги каби муаммолар ва улар ечими мазкур мавзу кун сайин долзарблашиб бораётганидан далолат беради. Шунга қўра, айрим мутахассислар бугун инсоният узра ёпирилган ахборот оқимини Нух тўфонига қиёсламоқда. Башарият тарихидаги бу иккинчи "тўфон" аввалгисиданда вайронкор оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Чунки бу – ҳеч қандай тўсиқни назар писанд қилмайдиган кўз илғамас "тўфон"дир.

Жамият ҳаётининг барча соҳаларига замонавий ахборот технологиялари шитоб кириб келаётгани ҳар бир субъект ишончли

муҳофаза тизимига эга бўлишини тақозо этади. Мазкур жараёнда шахс, жамият ва давлат манфаатларининг ўзаро уйғунлиги таъминланиши лозим. Шундай ҳимоя тизимини яратишда техникавий, ташкилий ҳамда сиёсий жиҳатлари бирдек эътиборга олиниши ушбу тизим мустаҳкамлигини таъминлайди. Зотан, ҳаётнинг ўзи бундан буён ахборот оқими юқори суръатда тезлашиб бориши муқаррар эканини кўрсатмоқда. Ана шу вазиятда, бизнингча, қуйидаги икки йўлдан бири танланиши лозим: 1) айна жараёнда фаол иштирок этиб субъект ўлароқ ахборотни қабул қилиш, таҳлил этиш, қайта узатиш ва уни бошқариш имконига эга бўлиш; 2) ахборот оқимини маълум даражада тўсиб қўйишга уриниш.

Кейинги ҳолат жаҳон ахборот тармоғидан қисман узилиб қолишга сабаб бўлади. Бундай йўл тутган субъект ахборот хуружларига дош беролмай, алал-оқибат ташқи салбий таъсирлар нишонига айланиши мумкин.

Ахборотлашув муқаррардир ёхуд lacta alea est (қуръа ташланди)

Мутахассислар ахборот соҳасида ҳозирча энг муҳим деб ҳисоблаётган ҳужжатлардан бири 2000 йилнинг июль ойида жаҳондаги йирик саккиз давлатнинг (G-8) Япониядаги 26-йиллик учрашувида қабул қилинди. Бу

хужжат "Глобал ахборот жамияти тўғрисидаги Окинава Хартияси" (Okinawa Charter on Global Information Society) деб номланиб, унда давлатларнинг маскур жамиятга аъзо бўлиш шартини ва асослари кўрсатиб берилган. Ушбу хартиянинг қабул қилиниши, бир томондан, ахборот ва ахборотлаштиришнинг ривожланаётгани ва жамият ҳаётининг таркибий қисмига айланаётганини эътироф этиш ҳамда Ер юзиди ягона ахборот маконини яратишга интилиш ифодаси бўлса, иккинчи томондан, бундай тараққиёт оқибатида келиб чиқиши мумкин бўлган турли салбий ҳолатларга қарши туриш учун ҳуқуқий асос яратиш заруриятини аңглатади. Шу билан бирга, ушбу хужжат бугунги кундаги мавжуд ижтимоий-сиёсий тизимни ахборотлаштириш ўта муҳимлигини ҳам тасдиқлайди.

Шу ўринда, "ахборотлашган жамият" тushunchasiga таъриф бериб ўтиш жоиз. Ахборотлашган жамият бу – ижтимоий-иқтисодий ривожланишда, энг аввало, ахборот тайёрлаш, унга "ишлов бериш", сақлаш ва тарқатиш учун етарлича шароит яратилган жамиятдир.

Жамиятни ахборотлаштириш жараёни ўзаро боғлиқ уч йўналишда кечади: медиа-лаштириш – ахборот тўплаш, сақлаш ва тарқатиш воситаларини такомиллаштириш йўналиши; компьютерлаштириш – ахборот излаш ва унга ишлов беришни такомиллаштириш йўналиши; интеллектуаллаштириш – ахборот яратиш ва уни идорк этиш қобилиятини ривожлантириш, яъни жамият интеллектуал салоҳиятини ошириш, шу жумладан, сунъий интеллектдан фойдаланиш йўналиши.

Умуман олганда, жамиятни ахборотлаштиришнинг замонавий ахборот-коммуникация технологиялари (ЗАКТ) воситасида ижтимоий тузилма ва жараёнларни такомиллаштириш деб талқин қилиш мумкин. Ахборотлаштиришнинг барча йўналишларида ўзаро мувофиқлик, уйғунлик таъминлангандагина самарали натижага эришиш кафолатланади.

Ахборот манбалари ва маълумотлардан фойдаланиш

Маълумки, ҳар қандай муаммо ечими энг аввало, шу юзасидан ахборот тўлиқ бўлишини талаб этади. Бу эса ўз галида ах-

борот манбалари, ахборотни қабул қилиш ва қайта ишлаш жараёни билан узвий боғлиқ.

Ахборот манбаи ахборотнинг келиб чиқиш ўрнини билдиради. Унга муносабатда асосий масала ушбу манбанинг ўзи нечоғлиқ ишончли, бошқа манбалардан унинг афзаллиги нимада, нима учун истеъмолчи айнан шу манбани танлади каби саволларга жавоб излашдир.

Ҳар қандай ахборот муайян фикрни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилади. Зотан, ахборот ишлаб чиқарувчи ҳам, унинг истеъмолчиси ҳам инсондир. Бироқ истеъмолчига етказилаётган ахборот учун уни ишлаб чиқарувчи ва узатувчи масъулдир. XX аср бошида чоп этилган "Хабар, мақола, шеър ва ҳикоя ёзиш йўллари" рисоласида бу ҳақда шундай дейилади: "Газетамизнинг энг муҳим бўлмаларини ёзгон нарсалари билан бой қилиб турадиргон хабарчиларимиздир. Ҳар бир хабарчи ўзининг газетага юборгон хабарини қандай ёзиши ва қандай текшириши устида бир оз тўхталиб ўтамыз. Айтийлик, бир хабарчи қишлоқда ўтириб тириқчилик қиладир, шунинг билан у деҳқонларга жуда яқин. Деҳқонларнинг қандай ҳоллар кечирмоқда бўлгонлиқларини била туриб газетага шуни ёзиб яхшиланишини умид қиладир. Иккинчидан, яна қишлоққа боргон солиқчининг устидан бир деҳқон оғзаки "пора оладир" деб хабарчига додласа, хабарчи бунини ёзиб олиш билан шу солиқчининг пора олгонлигини тўғрими, ё нотўғрими эканлигини албатта текшириб кўриши ва ўзи бир нарсани кўрмасдан туриб ёзишдан тортиниши керак. Хабарчи шуни ҳам билиб қўйсин, шундай текширилмаган хом нарсаларни ёзиши билан тегишлик идораларнинг текшириш натижасида ёлгон ва бўҳтон бўлиб қиқса, албатта, ёзгон хабарчи масъул бўладир" (*Анқабой. Хабар, мақола, шеър ва ҳикоя ёзиш йўллари. Т., "Ўздавнашр", 1927, 28-бет*).

Шуни қайд этиш лозимки, ақсар ҳолларда истеъмолчи манба танлашда баъзи камчиликларга йўл қўяди. Жумладан, кўпинча манба сифатида "иккинчи" ва "учинчи қўл"га мурожаат қилинади, яъни биринчи (асл) манбага етиб борилмайди. Бу, бир томондан, ахборот билан ишлашда нуқсонларни келтириб чиқарса, иккинчи томондан, манбага бўлган

ишончни сусайтиради. Масалан, "хукумат вакилининг хабар беришича" ёки "исмини ошкор этишишни истамаган шахснинг таъкидлашича" каби иборалар билан бошланувчи хабарларнинг манбаи ноаниқ ва шубҳали бўлиб қолади. Бу эса истеъмолчи ҳуқуқи маълум маънода бузилганини англатади.

Тўғри, ахборот узатувчи асл манбани ошкор этмасликка ҳақли. Бироқ бу ҳуқуқ қонун доирасида амалга оширилиши лозим. Ушбу муҳим жиҳат Ўзбекистон Республикаси "Ахборот олиш кафолатлари ва эркинликларни тўғрисида"ги Қонунининг 10-моддасида қуйидагича белгиланган: "Оммавий ахборот воситалари ахборот манбаини ва тахаллусини қўйган муаллифнинг қимлигини унинг розилигисиз ошкор этишга ҳақли эмас. Ахборот манбаи ёки муаллифнинг қимлиги фақат суд қарори билан ошкор этилади" (*Ахборот ва ахборотлаштиришга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. Т., "Адолат", 2008, 9-10-бетлар*).

Бугунги кунда телевидение тарқатаётган ахборот ўзига хос таъсир кучига эга. Хусусан, бу борада россиялик олим С.Кара-Мурза АҚШ газета муҳаррирлари жамияти раиси Л.Гилоненинг фикрини келтиради: "Телевидение репортажлари ҳамиша "шу ростми-кан?" деган шубҳани пайдо қилади. Визуал ахборот воситалари моҳиятан қўнғил очиш, ҳисларни қўзғашга хизмат қилар экан, бу ҳол ахборот мазмунига таъсир этмай қолмайди. Ҳаёлот олами воқелик билан қоришиб кетади. Аксар одамлар учун телевизор экранда кўринган нарсалар реалликка айланади" (*Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. М., "Алгоритм", 2000, стр. 120*).

Ахборот билан ишлаш бу – истеъмолчи талаб қилаётган ахборотни тўлиқ ва қисқа муддатда таҳлилий жиҳатдан тайёрлашдир. Бу жараён ахборотни ҳужжатлаштириш, йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчига узатишни қамраб олади. Ахборот билан ишлаш жараёнида зарур бўлган воситаларнинг (ҳужжатлар, техник ускуналар) тўлиқлиги ва узлуқсизлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Демак, манбани тўғри танлай олиш таҳлилчи учун муҳимдир. Баъзан манбаларда бир масалага икки хил ёндашув ва хулоса

са берилиши ҳам мумкин, бундан зиддият қидирмаслик керак. Чунки илмий ва адабий меъёрларга қанчалик амал қилинмасин, субъективлик омили – шахсий нуқтаи назар, муаммога манфаатли ёндашув олдинги ўринга қийиб қолаверади. Бизнингча, таҳлилчи мавзуга доир барча манбаларни тўлиқ ўрганиб, улардаги муштарак жиҳатни аниқлаши ҳамда воқеа ривожини юзасидан аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун етарли маълумот тўплагачина манбалар устида ишлашни тўхтатиши мумкин.

Маълумот ва хабарларнинг кўпчилиги ҳам ахборот билан ишлашда муаммо туғдиради, кўпинча ахборот оқимининг "чиқинди"га тўлиб кетишига сабаб бўлади. Айни ҳол нафақат муайян масала юзасидан қарор қабул қилиш жараёнига салбий таъсир кўрсатади, балки оммани қалғитувчи восита ҳам бўлиши мумкин. Оқибатда инсон ўзи учун муҳим ахборотни ажратиб ололмай қолади. Баъзан маълумотлар базасида таҳлилчини қалғитувчи ахборотлар ҳам учрайди. Бундай ахборотлар долзарб мавзуда ёзишни истаган малакасиз муаллифларнинг (дилетант) иши бўлиши мумкин. Бундай ишлар таҳлилчи вақтини ўғирлайди, холос.

Маълумотларни тўплашда вақтни тўғри тақсимлаш – соҳанинг муҳим талабларидандир. Бу жараён, масала моҳиятига кўра, бир нечта босқичга бўлинади. Жумладан, адабийётлар билан ишлаш – уларнинг мухтасар шарҳини тузиш, ахборот "эгаси" ёки алоқадор ташиқлотга бу тўғрида сўров жўнатиш, ишга мутахассисларни жалб қилиш ҳамда тўпланган маълумотлар асосида хулоса чиқариш билан боғлиқ босқичларни қамраб олади. Маълумот тўплаш уларнинг объективлик даражасини аниқлаш билан якунланади. Қарор қабул қилиш эса объектнинг кечаги, бугунги ва эртанги ҳолати ҳақида маълумотлар моделини тузишдан иборат. Қўйилган мақсад ва ахборот қўламини кўра, модел баътафсил ёки мухтасар бўлиши мумкин. Бироқ фикримизча, модел вазиятни мутлақ ақс эттиришдан кўра, таҳлилчи олдидаги вазифани аниқлаштириши мақсадага мувофиқ.

Демак, ахборот билан ишлаш жараёни – оддий хабар ёки маълумотлар – муай-

ян рақам ва фикр-мулоҳазалардан иборат "хомашё"ни қайта ишлаб, қарор қабул қилиш учун яроқли ҳолга келтиришни ўз ичига олган мураккаб, аини чоқда масъулиятли фаолиятдир. Зотан, бу фаолиятни тўғри йўналтириш давлат ҳокимияти тизимида бошқарув самарадорлигини оширади. Энг асосийси, шу жараёнда Рим тарихчиси Тацит (милодий 56 – 117) айтганидек, "жаҳл ва ҳиссиётга берилмасдан" (*sine ira et studio*) ишлаш талаб қилинади.

Шундай қилиб, ахборот билан ишлашда таҳлилчи қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиши зарур: ахборот манбаини аниқ билиш; ахборотнинг долзарблигини аниклаш; ахборот "эгаси"нинг асл мақсадини ўрганиш; ахборот йўналган аудиторияни ҳамда уни тайёрлашдан мақсад нима эканини аввал-бошдан белгилаб олиш.

Ахборот муҳофазаси

Ахборот соҳаси шитоб ривожланаётган бўлса-да, ҳамон ёлгонни чин ахборотдан ажратиш масаласи долзарблигича қолмоқда. Бу эса жамият келажагига жиддий таҳдидлардан берибдир, чунки уйдирма ахборот ёлгон умид уйғотади, қарор қабул қилиш жараёнига салбий таъсир кўрсатади.

Шу билан боғлиқ "ахборот муҳофазаси" тushunchасининг мазмун-моҳиятини, шахс, жамият ва давлатнинг ахборот соҳасидаги муҳим манфаатлари ҳимоя қилиниши ташкил қилади. Бундай манфаатлар сирасига фуқарога тегишли шахсий маълумотлар, жамият ва давлат тараққиёти ҳамда хавфсизлигига дахлдор ахборотларнинг ҳимоя қилинишини киритиш мумкин. Зеро, уларни ошкор қилишга уриниш, сохталаштириш ёки ундан рuxсатсиз фойдаланиш ахборот хавфсизлигига таҳдид ҳисобланади. Бу каби тажовузларга қарши туриш учун ҳар бир инсон ўз ахборот муҳофазаси тизимига эга бўлиши тақозо этилади. Масалан, ҳар ким ўз шахсий қўл телефони ёки банк пластик карточкасига фақат ўзига маълум шартли белги, калит сўзни киритиб қўйиши мумкин.

Хавфсизлик тизимида ахборотнинг ўрни ва роли унинг бевосита амалий ва назарий табиатга эгаллиги билан изоҳланади. Чунки,

жамиятни ахборот билан таъминлаш қанчалик муҳим бўлса, уни ахборот хуружларидан ҳимоя қилиш ҳам шунчалик устувор вазифадир.

Ахборот ва хавфсизлики боғловчи асосий бўғинлардан бири ахборот эҳтиёжи бўлиб, у хавфсизлики таъминлашда муҳим роль ўйнайди. Ахборот эҳтиёжининг қондирилганлик даражасига кўра, шахс ахборотнинг субъекти ёки объектига айланади. Ахборот эҳтиёжининг қондирилиши учун ахборот тўлиқ ва ишончли бўлиши ҳамда ўз вақтида олиниб амалга татбиқ этилиши лозим.

Шу ўринда савол туғилади: шахс учун ахборот эҳтиёжининг қондирилиши муҳимми ёки ахборот хавфсизлигининг таъминланишими? Бундаги мутаносиблик қайси омилларга асосланади? Умуман, шахснинг ахборот эҳтиёжи қондирилиши учун қанча ахборот зарур бўлади?

Бундай саволларнинг қўйилиши бежиз эмас, чунки шахснинг баъзан ахборот эҳтиёжини қондиришга уриниши санкцияланмаган ахборотнинг ўзлаштирилишига сабаб бўлиши мумкин. Бу борада шуни айтиш ўринлики, ҳар бир истеъмолчи-субъектнинг ахборот эҳтиёжи турлича, шу сабабли субъект қониқиш даражасини ўзи белгилайди. Бинобарин, ахборот эҳтиёжининг қондирилиши биринчи навбатда, истеъмолчининг ўзи учун хавфсиз бўлиши керак.

Маълумки, ахборот таҳдидига одатда муайян шахс, гуруҳ ёки ахборот соҳасида фаолият кўрсатаётган тузилмалар, асбоб-ускуналар, муайян бир макон нишон бўлади. Бундай таҳдид ва хуружлар инсоннинг руҳий ҳолатини издан чиқариш ёки уни бирон мақсадга хизмат қилдиришни кўзлайди. Шунинг учун ҳисобга олган ҳолда, ахборот хавфсизлиги назариясида "ахборот-руҳий хавфсизлик" ва

Tacitus

Аризель Козн

"ахборотни муҳофаза қилишнинг маънавий-ахлоқий йўллари" истилоҳлари қўлланади. "Ахборот-руҳий хавфсизлик" тушунчаси орқали фуқаролар, уларнинг алоҳида гуруҳлари ва ижтимоий қатламлари, умуман оламда, аҳолини салбий ахборот-руҳий таъсирлардан муҳофаза қилинганлик ҳолати назарда тутилса, ахборотни муҳофаза қилишнинг маънавий-ахлоқий воситалари деганда давлат ва жамиятда аънавий тарзда вужудга келган турли хил меъёрлар ҳамда ушбу меъёрларга риоя қилмаслик инсон обрўи ва нуфузи тушишига олиб келиши мумкинлиги тушунилади" (*Ахборот коммуникация технологиялари изоҳли луғати. Т., 2004, 43-45-бет*).

Айни чоқда, "ахборотдан ҳимоялаш" тушунчаси ҳам мавжудки, у ахборот тизимининг ўзини, хусусан, инсонни ахборотдан (*de auditu*) ҳимоялашни англатади.

Америкалик олим Аризель Козн замонавий технологиялар ютуғидан ғаразли мақсадда ҳам фойдаланилаётганини таъкидлаб, "Бугун интернет-саҳифалар сиёсий ҳаракатлар билан бир қаторда, афсуски, террористик гуруҳлар учун ҳам қўл келмоқда. Жумладан, sms-хабарлар орқали "флэш-моб" (электрон оломон), яъни автомобилларни ёқиб юборишга ўхшаш вандализм учун ҳам, "рангли инқилоблар" учун ҳам сафарбарлик ташкиллаштирилмоқда. Вандализмдан сиёсий зўравонликка томон бир эмас, ярим қадам масофа бор, холос" дейди. "Хусусан, – дея қўшимча қилади мутахассис, – 2004 йили Украинадаги "рангли инқилоб" чоғида намоийшчилар мобил телефонлари орқали ўзаро боғланиб кўчаларга чиқишган. Радиол исломий ҳаракатлар дунёнинг бир нечта мамлакатлари, жумладан, Ироқ, Афғонистон, Покистон, Ғазо сектори ва Чеченистонда видео маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи ўз

студияларига эга. Бу студияларда юзлаб мутахассислар тарғибот-ташвиқот ишларини юритади ва ўз жирканч хатти-ҳаракатлари "самара"сини тасвирга туширади" (*Козн А. Не во зло – во благо! К комфортному миру или к новым политическим битвам продвигают нас высокие технологии? // "Журналист", №7, 2006, стр. 18-21*).

Бу хусусда сиёсатшунос Содиқ Сафоев шундай деб ёзади: "Хавфсизлик ва барқарорликка таҳдид солувчи янги, мисли кўрилмаган хавфлар ҳам пайдо бўлмоқда. Уюшган жиноятчилик, жаҳон терроризми қўлида ахборот хавфли қуролга айланмоқда. Масалан, интернет кўпуровчилик тadbирлари ташкил этиш бўйича қўлланмага айланиб қолди. Бу ерда ҳам ғоявий ва маданий глобализация соҳасида бўлганидек, мамлакатларнинг иқтисодий очқикликка интилиши билан уларнинг ахборот майдонини назорат қилиши ўртасида ихтилоф юзага келмоқда. Муаммо шундаки, шаклланиётган жаҳон иқтисодий ва молия бозорлари жаҳон хўжалик алоқаларига тўлиқ миқёсда қўшилишга интилаётган мамлакатлардан ривожланган ахборот-коммуникация тизимига эга бўлишни талаб қилмоқда" (*Сафоев С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. Т., "ЖИДУ", 2005, 50-51-бетлар*).

Европалик тадқиқотчилар таъкидлашича, "Юз бераётган зўравонликларнинг 20 фоизига телевидение қаҳрамонлари сабаб бўлаётир. АҚШда эса жиноятчиларнинг 61 фоизи телеқаҳрамонларга тақлид қилиб қонун бузади" (*Зятьков Н. Кровь – ТВ. Аргументы и факты. №13(1586), март 2011*).

Юқоридаги мулоҳазаларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, ахборот хуружи ахборот маконида ўз мустақам ўрнига эга бўлмаган, шунингдек, ЗАКТ билан етарлича таъминланмаган ҳудудларга кўпроқ таъсир этади. Бундай хуружларга қарши туриш, унинг оқибатларини бартараф этиш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш муҳим: телевидение ва радиони рақамли тизимга ўтказиш; соҳада малакали кадрлар салмоғини ошириш; ахборот муҳофазасига доир махсус миллий стандартни ишлаб чиқиш; ОАВлардаги бир мунча ножиддий

дастурларни камайитириш ва таҳлилий дастурларни кўпайтириш; мамлакатнинг чекка ҳудудларида яшовчи аҳолининг ахборот билан таъминланганлик даражасини ўрганиб бориш ва низо, энг муҳими, глобал ахборот маконида устуналик берувчи замонавий космик алоқа ускуналарига эга бўлиш.

Хулоса

Ахборотнинг стратегик ресурс экани унинг ёрдамида бошқариш имконияти мавжудлиги билан изоҳланади. Зеро, ахборот соҳасида амалга оширилган бирон бир ҳаракат қисқа муддатда муайян аудитория кайфиятини ўзгартириши, айрим масалаларга нисбатан улар қарашини шакллантириш мумкин.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, мамлакат раҳбарияти собиқ Иттифок даврининг "ахборот яқка ҳукмронлиги" ғоясидан тезроқ воз кечиш мақсадида ахборот соҳасини истиқлол мафқурасига мувофиқ шаклда қайта ташкил этишни долзарб вазифалардан бири сифатида илгари сурди. Зеро, юзага келган маънавий бўшлиқ руҳий фалажликни келтириб чиқариши мумкин эди.

Бу борада Президент Ислом Каримов бундай деган эди: "...бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўза кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин" (Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., "Маънавият", 2008, 115-бет). Айни чоқда, жаҳон ахборот тармоғига қўшилиш муҳим, чунки "...ахборот оламида қандайдир девор ўрнатиш, ўз қобилигига ўралиб, маҳдудликка юз тутиш йўли бизга асло маъқул эмас" (Ислом Каримов. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. // Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига табрик. Т., "Ўзбекистон", 19-июл, 2011, 346-бет).

Мамлакатимизда ахборот тизимининг сиёсий-ҳуқуқий асослари яратилгани қуйи-

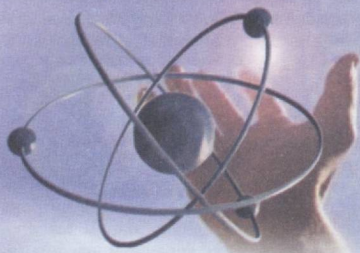
дагиларда акс этади: миллий ахборот макони яратилди; глобал ахборот макони билан қисман ва тўғридан-тўғри алоқалар ўрнатилди; ахборот хавфсизлиги яхлит миллий хавфсизлик тизими таркибига киритилди ва унинг ажралмас қисми сифатида эътироф этилди; ахборот соҳасида миллий қонунчилик шакллантирилди ва халқаро ҳуқуқ меъёрларига мослаштирилди; замонавий ахборот-коммуникация технологиялари давлат ва жамиятнинг барча соҳаларига татбиқ этилмоқда. Хусусан, "бугунги кунда мамлакатимиз телекоммуникациялар тизими дунёнинг 180 та мамлакатига 28 та йўналиш бўйича тўғридан-тўғри қақадиган халқаро каналларга эга. Юртимиздаги телерадиоканаллар томонидан тайёрланаётган кўрсатув ва эшиттиришлар интернет глобал тармоғи орқали реал вақт режимида жаҳонга узатилмоқда" (Ислом Каримов. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси" Т., "Ўзбекистон", 2010, 30-бет).

Шунингдек, ахборот билан боғлиқ янги атама ва тушунчалар (ахборотлаштириш қоидаларини бузиш, компьютер ахбороти, маълумотлар базаси, ахборот соҳасида давлат сиёсати, шахс, жамият ва давлатнинг ахборот хавфсизлиги, компьютер ахборотидан қонунга хилоф равишда фойдаланиш, кибер-жиноят, ахборотнинг модификациялаштирилиши, компьютер саботаж) вужудга келди ва тизимга оид жараёнлар жиноий-ҳуқуқий қонунчилик асосида тартибга солинди. Бундан ташқари, ЗАКТ ва интернет тармоғида ахборот хавфсизлигини таъминлаш, таҳдидларни тезда аниқлаб бартараф этиш мақсадида Марказий Осиёда биринчи марта Компьютер таҳдидларига қарши кураш хизмати тузилди.

Мутахассислар фикрича, ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиши ва жадаллашуви "сиёсий муносабатларнинг аъёнавий равишда ҳудуд омили билан боғланган концепцияси ўзгаришига олиб келмоқда" (Сафоев С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. Т., "ЖИДУ", 2005, 53-бет).

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ

AXLOQIYLIK MEHVARI

Жамиятнинг ахлоқий-маънавий ҳолати унинг диндорлик даражасига боғлиқми? Диний ақидаларга эътиқод қилиш кишилар ҳуқуқ-атворига қанчалик ижобий таъсир ўтказиши? Асрлар мобайнида дин ва ахлоққа бир бутунлик ўлароқ қаралган; ҳар бир савобга мукофоту ҳар бир гуноҳга жазо муқаррарлиги бот-бот таъкидланган. Ҳатто баъзи атеистлар ҳам динни жамият ахлоқини назорат қилувчи институт сифатида эътироф этган. Мустақиллик мамлакатимизда исломий ахлоқ ва қадриятлар қайта тикланиши ва ривож топишига йўл очди. Диний нашрлар номи адади ортиши, жума ва ҳайит намозлари, ақиқою маъракалардаги амри маъруфлар таъсирида жалқимизнинг савобу гуноҳ тўғрисидаги тасаввури бирмунча тиниқлашди. Бугун миллатимизнинг аксар вакиллари диний ақидаларни инкор қилмайди, уларга ишонади. Оддий аҳоли орасида Худонинг борлигини, нариги дунё ва тақдири азални инкор этувчиларни топиш қийин. Аммо динга ва диний қадриятларга муносабат жамиятимизнинг ахлоқий-маънавий қиёфасини қанчалик яхшилади? Аввалгига нисбатан юксакроқ ахлоқ ва маънавият эгасига айландикми? Бизнингча, аҳвол, таассуфки, айтирли даражада дуруст эмас. Акс ҳолда, давлат раҳбарининг шахсан ўзи бу соҳага эътибор қаратишига зарурат

бўлмасди. Бошига иш тушган киши дуч келиб қолса, бундан имкон қадар кўпроқ ҳақ ундириб олиш илинжида ўзини ҳар қўйга солаётган киракашдан тортиб тамағирликни "ҳаётий аъмол"га айлантириб олган айрим "қонун ҳимоячилари"ни учратганимизда, баъзи имом домлаларнинг бармоқлари орасига "қўқ"ини қистириб олиб, "Топганинга барака берсин", дея дуога қўл очаётганига шохид бўлганимизда (диний таълим муассасида таниш-билишчилик ва ҳатто тамағирлик ҳолатига шахсан гувоҳ бўлганман) нима учун диний эътиқод уларни бу йўлдан қайтара олмас экан, дея ўйга толади киши. Дин ўзгалар ҳақиқа ҳиёнат қилишни қоралайди, албатта. Бироқ ҳаромдан ҳазар қилиш нега ҳануз йўқ бўлмаяпти?

Бизнингча, диндорлик ва ахлоқийлик даражалари ўртасида тўғри пропорционал муносабат доим ҳам мавжуд эмас. Бу фикрни асослаш учун масалани кенгроқ миқёсда кўриб чиқамиз. Аввало баъзи тушунчаларга аниқлик киритиб олсак.

Диндорлик – кишининг ўз қилмишларини кузатиб турган, ҳар нарсадан бохабар Яратувчи борлиги ҳамда яхши-ёмон амаллар учун мукофот ва жазо муқаррар эканига эътиқод қилишидир. Бунда ахлоқий меъёрлар ақида сифатида қабул қилиниб, уларнинг

мантикийлиги ва шароитга мослиги масаласи аксар ҳолларда эътибордан соқит этилади.

Ахлоқийлик — кишилар ўртасидаги муносабатда бутун жамият тўғри деб қабул қилган хулқ-атвор меъёрларига оғишмай амал қилинишидир. Ҳеч бир жамиятда ёлғончилик, порахўрлик, ўғрилик каби иллатлар ахлоқан жоиз деб ҳисобланмайди ва бундай бўлиши мантиқан олганда ҳам имконсиздир. Масалан, ёлғончилик ахлоқан тўғри амал сифатида бутун жамият томонидан маъқулланмайди. Зеро, одамлар бир вақтнинг ўзида бир-бирини алдаши ва айни дамда алданаётганини билатуриб бирор ишга киришиши инсон табиатига тўғри келмайди. Бинобарин, кишилар ҳарчанд истамасин, бу каби амални ахлоқий меъёрга айлантира олмайди. Демак, барча жамиятларда дини ва тилидан қатъи назар, ақл ёрдамида тушунтириб берса бўладиган умумий, муштарак ахлоқий меъёрлар мавжуд.

Бу ўринда биз ахлоқий меъёрлар илоҳий кўрсатмалардан келиб чиқадими (масалан, Худо тақдирлагани учун ўғрилик гуноҳми ёки бу иш жамиятга зарар бергани сабабли Худо уни тақдирлаганими?) ёки жамоа фойдасини кўзлаб қачонлардир ишлаб чиқилган қоидалар инсоният тараққиёти мобайнида секин-аста диний қонунлар тусини олганми деган фалсафий-тарихий муаммо ҳусусида эмас, умуман, бугун дин ахлоқ назоратчиси вазифасини қанчалик ўтамоқда, деган савол атрофида мулоҳаза юритамиз.

Биз қуйидаги фикрларни инкор этамиз:

— диндан ташқарида ахлоқ бўлиши мумкин эмас;

— дунёвийлик маънавий ва ахлоқий бузуқликларнинг бош сабабидир.

Аввало бугунги кунда қайси мамлакат аҳолиси кўпроқ диндору қайсилари динга бефарқ эканини аниқлаштириб олсак.

Гарчи бу борадаги социологик тадқиқотлар хулосалари нисбий бўлса-да, вазиятни тасаввур қилишимизга бирмунча имкон беради. Бунда глобал микёсда омма фикрини ўрганиш салоҳиятига эга тўрт тадқиқот маркази — Gallup (АҚШ), Ipsos MORI (Британия), Pew Research Center (АҚШ) ҳамда Европа Комиссиясининг махсус сектори томонидан ўтказиладиган Евробарометр тадқиқотлари хулосаларидан фойдаланамиз.

Gallupнинг 2009 йили 114 мамлакатда ўтказган сўрови натижаларига кўра, “Дин сизнинг кундалик ҳаётингизда муҳим ўрин тутадими?” деган саволга мусулмон давлатлари вакилларининг 90 фоиздан ортиғи “ха” деб жавоб берган бўлса, Европа давлатларида бу кўрсаткич ўртача 25 фоизни ташкил қилган. (Бангладеш — 99%; Нигер — 99%; Яман — 99%; Индонезия — 99%; Малави — 99%; Шри Ланка — 99%; Буюк Британия — 27%; Гонгконг — 24%; Япония — 24%; Дания — 19%; Швеция — 17%; Эстония — 16%.)

Сўровда Италия (72%), Сингапур (70%) ва АҚШни (65%) истисно қилганда, деярли барча демократик ривожланган давлатларда динга нисбатан эътибор анчагина суст экани маълум бўлган (қarang: Gallup Poll — <http://www.gallup.com/poll/142727/religiosity-highest-world-poorest-nations.aspx?version=print>).

Ipsos MORI томонидан 2010 йили 24 давлатда ўтказилган нисбатан батафсил хулосаларга эга сўровда мусулмон респондентларнинг (Индонезия, Саудия Арабистони,

YAGONA MUDDAO – HAQIQAT

Еш файласуф Хуршид Йўлдошевнинг “Ахлоқийлик меҳвари” мақоласини илк бор ўқиганимда, ростки, қандай муносабатда бўлмоқни билмай бир оз тараддудланиб қолдим. Муаллифнинг далил-хулосаларини тўлиқ қабул қилишга қанчалик қийналсам, буткул рад этишга ҳам шунчалик қийналардим. Охир-оқибат, мақолани диққат-ла яна бир қарра ўқиб, унинг “мантикий занжири”ни ҳалқама-ҳалқа текшириб чиқиш зарур, деган қарорга келдим.

Муаллиф ўта мураккаб, айни чоқда беҳад нозик масалага — дин билан ахлоқ, диндорлик билан ахлоқийлик ўртасидаги муносабат мавзусига диққатни қаратади. Маълумки, асрлар оша инсонлар онгида дин — ахлоқ негизи, диндорлик эса ахлоқийлик шарти, деган қараш қарор топган. Чунончи, ислом дини Қазбадаги қоратош узра ўрмалаб бораётган ҷумолини ҳам кўриб тургувчи Оллоҳ қиёматда ҳар бир бандага қилган амалига яраша ажр улашади — савобга мукофот, гуноҳга эса жазо муҳаққақ, деб таълим беради. Шунга кўра, инсонни жаннат роҳатидан умидворлик яхши, эзгу

Туркия) ўртача 61 фоизи, ҳиндуларнинг 33 фоизи ва насронийларнинг 24 фоизи муруватпешалиқда асосий туртки диний эътиқод эканини айтган: Индонезия – 84%; Саудия Арабистони – 71%; Жанубий Корея – 45%; ЖАР – 44%; Ҳиндистон – 36%; Япония – 15%; Бельгия – 14%; Буюк Британия – 14%; Венгрия – 14%; Франция – 12%; Швеция – 11% (қараг: *Ipsos MORI* – <http://www.ipsos-mori.com/Assets/Docs/Events/ben-page-tony-blair-globalisation-development-and-role-of-religion-july-2011.pdf>).

“Дин XXI асрда ахлоқий ва умуман маънавий қадриятлар учун бирламчи асос бўла оладими?” деган саволга берилган ижобий жавобларга эътибор қаратайлик: Саудия Арабистони – 92%; Индонезия – 91%; Ҳиндистон – 69%; Бразилия – 67%; ЖАР – 67%; Япония – 29%; Испания – 25%; Франция – 24%; Бельгия – 21%; Швеция – 19%.

Pew Research Centerнинг айна мавзуда 2007 йили 47 мамлакатда ўтказган тадқиқотида “Худого бўлган ишонч ахлоқ учун зарурий асосми?” деган саволга берилган жавоблар ҳам шунга ўхшаш натижани такрорлаган: Миср – 99%; Индонезия – 98%; Иордания – 97%; Сенегал – 91%; Бангладеш – 90%; Болгария – 24%; Буюк Британия – 22%; Франция – 17%; Чехия – 14%; Швеция – 10% (қараг: *Pew Research Center* – <http://pewglobal.org/files/pdf/258.pdf>).

Ipsos MORI тадқиқотчилари томонидан “Муҳим давлат хизматида ишлаш учун мустақам диний эътиқод зарурми?” деб сўралган мусулмонларнинг аксари ижобий (Индонезия 83%) жавоб берган бўлса, насронийларда аксинча ҳолат кузатилган (Франция 13%, Испания 13%, Швеция 5%). Японияликлар ҳам бу масалада насоролардан қолишмас экан.

Уларнинг жавоблари ҳам бор-йўғи 5 фоиз натижани кўрсатган.

Хулосаларни умумлаштиришдан аввал Евробарометрнинг 2005 йилги натижаларига ҳам бир қур назар ташласак, тасаввуримиз янада ойдинлашади. “Сиз Худо ёки бирор руҳий кучнинг мавжудлигига ишонасизми?” деган саволга энг кам ижобий жавобни Швеция (23%), Чехия (19%) ва эстониялик (16%) респондентлар берган бўлса, энг юқори натижани Мальта (95%), Кипр (90%) ва Греция (81%) кўрсатган. Сўровда иштирок этганларнинг ўртача 52 фоизи Худонинг борлигига ишонишини, 27 фоизи қандайдир руҳий кучнинг мавжудлигини тан олишини айтган бўлса, 18 фоизи даҳрий бўлиб чиққан.

Натижаларни шундай хулосалашимиз мумкин:

- динга нисбатан бефарқлик насронийлар орасида кўпроқ кўзга ташланади;

- мусулмон мамлакатлари аҳолисининг аксари бошқа дин вакилларига қараганда диндорроқ;

- тараққий этган демократик давлатларда атеизм ва агностицизм нисбатан кўпроқ учрайди.

Мен Фарбага бориб, у ерда исломни кўрдим, бироқ мусулмонларни кўрмадим. Шарққа қайтдим. Бу ерда мусулмонларни кўрдим-у, исломни кўрмадим.

Муҳаммад Абдуҳ,
мисрлик фақиҳ, исломшунос олим

Энди масаланинг иккинчи томони – ахлоқийлик ва унга таянувчи демократик кайфият, инсон қадр-қиммати ва ҳуқуқлари, кишилар ўртасидаги ўзаро ишонч ва толерантлик бора-

ишларга йўлласа, дўзах азобидан қўрқув ёмон, ёвуз ишлардан қайтаради, дея ҳисобланади. Тўғри, диннинг ахлоққа таъсирини белгилловчи бундан-да дақиқ, бундан-да теван асослар ҳам (масалан, хослар йўли – тасаввуфда) мавжуд, аммо ҳар қалай кўпчилик – авом ана шундай фикрда.

Ёш файласуф бир талай халқро ташкилотларнинг сўров натижалари асосида юқоридаги қараш нечоғлиқ тўғри ёки нотўғри, шуни аниқлашга интилади. У, аввало, сўровда иштирок этган мамлакатлар аҳолисини динга мойил ва динга бефарқ деган икки гуруҳга ажратиб олади. Сўнг бу икки гурӯҳдаги мамлакатларнинг ахлоқ кўрсаткичларини ўзаро қиёслайди ҳамда диндорлик ва ахлоқийлик нисбатида тегишли муносабиблик кўрмагани боис, демак, дин ҳар доим ҳам ахлоқни таин этмайди, диндорлик эса ахлоқийликни белгиламайди, деган мунозарали хулосага келади.

Шу ўринда бир фикрни илова сифатида айтиб ўтиш даркор: Хуршид Йўлдошев дин ва ахлоқ, диндорлик ва ахлоқийлик муносабатини олис ўтмишдан то ҳозирги даврга қадар тадрижий таҳлил этмайди, балки ушбу муносабатнинг бугунги кундаги ҳолати билан қаноатланади. Унинг фикрича, XXI аср кишии нариги дунёнинг роҳат-фароғатига насия деб қараб, бу дунёнинг нақд ҳузур-

сидаги аҳволга диққат қаратайлик. Бунда энг диндор ва энг динсиз мамлакатлардаги вазияти кўриб чиқамиз.

Ҳар қандай давлатнинг тараққиёти, кўрилаётган чора-тадбирлар самараси қонун устуворлиги қанчалик таъминлангани билан белгиланади. Қолаверса, қонун устуворлиги ўша мамлакат аҳолисининг ахлоқи кўзгуси ҳамдир. Шу боис сўз юритаётганимиз давлатларда айни хусусиятлар қанчалик шакллангани дин ва ахлоқ ўртасидаги муносабатни ойдинлаштиришда фояда муҳимдир. Маркази АҚШда жойлашган қонун ижроси ва устуворлиги таъминланиши бўйича глобал миқёсда мониторинг юритувчи "Жаҳон адолат лойиҳаси" (World Justice Project) 2011 йил эълон қилган "Қонун устуворлиги индекси"га назар солсак, жаҳондаги энг дахрий мамлакатлардан бўлмиш Швеция ҳукумат фаолиятининг очиқлиги, коррупция даражасининг пастлиги, инсон ҳуқуқларининг таъминланиши, давлат бошқаруви самарадорлиги бўйича пешқадам эканини кўрамиз. Кейинги ўринларни эса Норвегия, Нидерландия ва Янги Зеландия эгалаган. Аҳолисининг 90 фоизидан кўпроғи диндор бўлмиш Индонезия (29-ўрин), Бангладеш (48-ўрин), Покистон (63-ўрин) бу соҳада анча ортда қолган (World Justice Project. Rule of Law Index 2011 – <http://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/index-2011>). "The Economist" ҳафтаномаси ҳар йили эълон қиладиган "Демократия индекси"нинг 2010 йилги сониди ҳам юқоридагига ўхшаш натижа қайд этилган: Норвегия (1), Дания (3), Швеция (4) юқори ўринларни банд қилган бўлса, Индонезия (60), Бангладеш (83), Покистон (103) қуйида қолиб кетган (Democracy Index 2010. A Report from

the Economist Intelligence Unit – http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf). Қизиқиш шундаки, энг демократик мусулмон давлати Индонезия экан. Чунки ундан юқоридаги 59 мамлакат ичида бирорта ҳам мусулмон давлати йўқ. Штаб-квартираси Берлинда жойлашган коррупцияга қарши кураш бўйича мониторинг юритувчи "Транспаренси интернэйшнал" нодавлат ташкилотининг 2011 йилги ҳисоботида (Corruption Perception Index 2011) коррупция энг кам тарқалган тўрт мамлакат яна ўша энг дунёвий давлатлар – Янги Зеландия, Дания, Финляндия ва Швеция эканига ғувоҳ бўламиз (Transparency International – <http://cpi.transparency.org/cpi2011/results/>). Мусулмон давлатларидан энг яхши натижа Қатарга (22) насиб қилган. Аҳолиси диндорроқ давлатлар эса пастки ўринларга тушиб қолган (Иордания – 56, Саудия Арабистони – 57, Малайзия – 60, Туркия – 61, Индонезия – 100).

Юқоридаги кўрсаткичлар ҳисобот эълон қилувчи ташкилотлар қўллаган мезонларга боғлиқ бўлиб, муайян даражада нисбий, албатта. Бироқ улардаги умумийлик эътиборимизни тортмай қолмайди. Келинг, рақамларнинг ўзи билан кифояланмай, асл воқеликни кузатайлик.

2011 йил 11 мартда юз берган zilzila ва цунами оқибатида келиб чиққан ядро инқирози япон миллатининг қанчалар бирдам, масъулиятли, умуман олганда, ахлоқан юксак эканини бутун дунёга намоиш қилди. Япония диний бағрикенглик жиҳатидан ҳавас қиларли мамлакатдир. Японларнинг миллий дини шинтоизмдан ташқари бу ерда буддизм, кунфуцийчилик ва даосизм ҳам кенг тарқалган. Японларнинг

ҳаловатини афзал кўради (дарвоқе, муаллиф мазкур ҳолат иллат эканини ҳам қайд этиб ўтади). Бинобарин, ҳозирги давр кишилари ахлоқини бошқа асослар – таълим тизимини оқилона йўлга қўйиш ва қонун устуворлигини қатъиян таъминлаш белгилаб беради, деб ҳисоблайди. Бироқ у мазкур ҳукмларини исботлашга зарурат сезмайди, уларни аксиома – шубҳасиз ҳақиқат сифатида ҳавола этади-қўяди. Назаримда, "Ахлоқийлик меҳвари" мақоласининг "манتيқий занжири" ана шундан иборат.

Энди юқорида зикр этилган далил-хулосалар орасидан қабул қилиш мумкин бўлганларини ажратиб олсак. Хуршид Йўлдошевнинг дин ахлоқини тайин этувчи ягона манба эмас деган фикрига қўшилмай илож йўқ, албатта. Чунки инсон ва жамият ҳаётининг барча жиҳатларини дин белгилайдиган тузум – теократия муҳитидагина у ахлоқнинг бирдан-бир асоси бўлиши мумкин. Бундай давлатлар ҳозир жаҳонда бармоқ билан санарли; бузун дунё аҳли асосан демократик жамият сари интилаёттир. Демократия эса дунёвий давлатни тақозо этиб, динга муносабатда фуқаро эркинлигини кафолатлайди: хоҳланг – бирон бир динга ишонинг, хоҳланг – ҳеч бир динга ишонманг, бу

диний эътиқоди ўзига хос бўлиб, уларда бир эмас, бир неча илоҳлар мавжуд. Худонинг амрига итоатсизлик гуноҳ эканига ургу беришдан кўра, покланиш маросимларига кўпроқ эътибор қаратилади. Бир киши бирдан ортиқ динга мансуб маросимларда қатнашаверади. Ахлоқий меъёрлар диндан кўра оилавий ҳаёт ва фалсафа билан кўпроқ боғлиқ. Ахлоқий сифатлар ва камчиликлар илоҳий иродадан кўра кўпроқ инсон табиати ва унинг номукамаллиги билан изоҳланади" (*Japan: Profile of a Nation*. Tokyo: Kodansha International Ltd., 1994, p. 202). Японияда никоҳ маросимлари шинтоистлар ибодатхонасида ўтказилса, дафн маросимлари буддизм одатларига мувофиқ ташкил қилинади. Хулқ-атвор қунофийчилик таълимотига биноан тартибга солинади. Омад ва омадсизлик ҳақидаги тасаввурлар эса даосизмдан келиб чиққан (*Ўша асар, 203-бем*). Японлар эътиқод қиладиган динларда сомий динларида (яхудийлик, христианлик, ислом) бўлгани каби ўзида илоҳий буйруқларни жамлаган, итоатсизлик учун жазодан огоҳлантирувчи, гуноҳ ва савоб учун ажримдан сўз юритувчи, якка, қудратли Худо ғоясини ифодаловчи ягона илоҳий китоб мавжуд эмас (уларни маълум маънода худдўсиз динлар дейиш ҳам мумкин). Қолаверса, японлар диний ақидаларни "китоб аҳли" каби қабул қилмас экан, қайдан келди ўз хулқу атвори билан ўзгалар олқишига сазовор бўлаётган миллат?! Худодан кўркиш, дўзах азобидан қочиш истаги кишилар ахлоқини маълум маромда ушлаб тургани учун дин ва ахлоқ ажралмас унсурлардир десак, нафақат Япония, балки бутун шарқий ва жануби-шарқий Осиё мамлакатларининг аксари ахлоқсизлик домига тушиб, бу

минтақаларда шаклланган маданият ва цивилизациялар аллақачон йўқ бўлиб кетиши лозим эди. (Ipsos MORI омма фикрини ўрганиш маркази ўтказган сўровда "Дин XXI асрда ахлоқий ва умуман маънавий қадриятлар учун бирламчи асос бўла оладими?" деган саволга 29 фоиз япон респонденти ижобий жавоб берган бўлса, "Муҳтожларга маблағ ва вақт ажратишда диний эътиқодингиз туртки берадими?" деган саволга уларнинг 15 фоизи ижобий жавоб қайтарган. Динга ишонувчанларнинг атиги 7 фоизи ўз эътиқодини энг тўғри йўл деб ҳисоблашини билдирган, холос.)

2006 йили август ойда рўй берган Катрина тўғрисида оқибатида АҚШнинг Луизиана штати Нью-Орлеан шаҳрида юз берган воқеалар эса Япониядаги ҳолатнинг мутлақо акси бўлди. Шаҳарнинг 80 фоизини сув босгач бошланган саросима ва унинг ортидан бошланган тартибсизликлар АҚШдек ривожланган давлатни эмас, балки қолақ "учинчи дунё" давлатини эслатарди. Одамлар супермаркетлар ойналарини синдириб ичкаридаги бор нарсани ташиб кета бошлаган, баъзилари ҳатто матоҳ талашиб бир-бирининг бошини уриб ёрган, тартибни сақлаш учун эса полиция кучлари етишмаган, одамлар уйини ўғри шилиб кетишдан хавотирда кечаю кундуз пойлоқчилик қилган (қаранг: <http://www.foxnews.com/story/0,2933,167653,00.html>). Бу воқеа аҳолисининг 73 фоизи динни ҳаётий муҳим қадрият деб билганда, 53 фоизи эса ҳафтада камида бир марта черковга боришни қанда қилмайдиган штатда содир бўлган (*Pew Research Center ҳисобот*). Қаранг: <http://www.mainstreet.com/slideshow/lifestyle/most-religious-states-america>). Бу мамлакат-

сизнинг ҳақ-хуқуқингиз! Дин давлатдан ажратилган, эътиқод эркинлиги қафолатланган бундай шароитда, маълумки, қуйидаги ҳол ҳужм суради: диндор фуқаронинг ахлоқи у танлаган дин талаблари ҳамда ўзи яшаб турган жамият тартибларига асосланади, яъни диний ва дунёвий жиҳатлар уйғунлаштирилади. Дахрий фуқаро эса фақат жамият қоидалари, яъни дунёвий тартибларга риоя этиш билан қаноатланади. Шу ўринда савол туғилиши табиий: хўш, диний ва дунёвий талаблар бир-бирдан мутлақо фарқ қиладими? Йўқ, албатта. Улар ўртасида, шак-шубҳасиз, муайян тафовут мавжуд бўлса-да, бироқ умумий, муштарак нуқталар ҳам кам эмас. Масалан, одамқуш-лик жиноятини олгин, уни қайси диний ёки дунёвий ахлоқ маъқуллайди? (Мақсад-моҳиятига кўра вайронкор бўлган айрим гуруҳ-гўдалар ахлоқи бундан мустасно, албатта.)

Энди муаллифнинг каминада шубҳа уйғотган баъзи далил-хулосаларига ўтайлик. Хуршид Йўлдошев "диндорлик" тушунчасига, юқориде зикр этилганидек, кўпчилик – авом талқинида ёндашадики, бунинг учун унга ҳеч бир эътирозимиз йўқ. Аммо у асл ва сохта диндорлик бўлишини фаромуш этгани айрим манتيкий хатопарни келтириб чиқаргани таассуфли ҳолдир. Чунки

да эволюция назарияси динга тўғри келмаслиги сабаб мактаб ўқув режаларидан олиб ташланиши керак деган даъвода салкам тўқсон йилдан буён судлашуву баҳслар давом этади. Бирорта ҳам насроний давлатида АҚШдагичалик радикал диний секталар кенг ёйилмаган. Хўш, нима учун одамларнинг диний эътиқоди Нью-Орлеандаги тартибсизликлар олдиди ҳарима ишлаб олиш илнжидида майдонда ётиб олиб ўзини ҳар мақомга солаётган араб футболчиси ва турткилашларига парво ҳам этмай бор кучи билан олдинга интилаётган инглиз футболчисига эътибор қилганмисиз? Уларнинг ўйиндаги ғирромлиги ёки ҳалоллиги кишилар ўртасидаги реал муносабатларга кўчиб ўтмайди дея олмаймиз.

Кўпгина мусулмон давлатларида исломий қонунлар расмий (ижроси давлат томонидан таъминланади) ёки норасмий (омманинг шахс диний эътиқодини назорат қилиши) шаклларида амалга татбиқ этилади. Покистон, Саудия Арабистони, Эрон каби мамлакатларда диндан қайтганлар (албатта, исломдан) расман суд қилиниб қатл этилади, ҳатто нисбатан тараққий этган Малайзия ва Индонезияда ҳам турли босимлар (муртадлар никоҳи беқор қилиниши, болаларидан ажратилиши, ишдан ҳайдаш, омманинг нафрати) орқали диний эътиқоддаги собитлик назоратда тутилади (Jane Perlez, *Once Muslim, Now Christian and Caught in the Courts*. *New York Times*. (24 August 2006) URL <<http://www.nytimes.com/2006/08/24/world/asia/24malaysia.html>>_

1>. Accessed 26 July 2012; Benedict Rogers, *Indonesia's rising religious intolerance*. *The New York Times*. (21 May 2012) URL <<http://www.nytimes.com/2012/05/22/opinion/indonesias-rising-religious-intolerance.html>>. Accessed 24 July 2012). Нера мазкур мамлакатларда ёлғончилик, порахўрлик учун бу қадар оғир жазолар қўлланмайди-ю, кимдир ақлу тафаккури ихтиёр этгани учун эътиқодини ўзгартирганини самимий тан олса, таъқиб қилинади? Динда ҳаддан ошиш шакллари – ритуаллар билан овра бўлиб асл моҳиятни нуштига, ўзгаларни қандай қийиниши, хотини ўрангани-йўқми, таомни қайси қўлда ейди, таҳоратда оёғига масх тортадимми ёки ювадимми, рўзада овқат еб қўймайптими каби сабабларгагина кўра баҳолаб, сен у мазҳабдансан, сен бу мазҳабдансан, сен бизданмассан, улардансан дея ғавго чиқаришга сабаб бўладики, бундай шароитда ахлоқни ривожлантириб бўлармикан?

Юқорида келтирилган мулоҳазалар “динга қарши тарғибот” деб қаралмаслиги лозим. Биз ҳар ким бир оз диққат қилиш билан илғаб олса бўладиган реал ҳолатга ўқувчи эътиборини тортмоқчимиз, ҳолос. XXII аср шароитида дин жамият ахлоқини юксалтиришнинг бирдан-бир воситаси бўла олармикан? Бу фикрга “Ўз қилмишлари учун нариги дунёда азобланишдан қўрқиб инсонларни ўз ҳою ҳавасларидан тийилишга мажбур қилади, бинобарин, дин оддий омма хулқ-атворини назорат қилишнинг энг ишончли воситаси”, дея эътироз билдириш мумкин. Бирок юқорида келтирилган фактларга нима дейсиз? Қолаверса, жаннатдаги роҳат-фароғат илнжю дўзах азобидан қўрққани учун кимгадир яхшилик қилиш ёки имкон бўлса-да, ўзгаларни алдамаслигининг

қайсидир бир диндор мамлакатда ахлоққа зид хатти-ҳаракатлар урчиётган бўлса, бунга дин ҳам, диндорлик ҳам эмас, яқнаш зоҳиран диндор-у, ботинан иблис кимсалар айбдордир, ҳолос. Фаридиддин Аттор ислом дини тарихидан мана бундай лавҳа келтиради: “Ҳасан Басрий болалигида (билмай) бир қабиҳ иш қилиб қўйган ва бундан надомат чекар, шу қабоҳатни ёқасига ёзиб қўйган эди. Ёзуви ҳар гал кўрағида шу қадар йиллар эдики, ёзуе ҳўл бўлар эди” (Фаридиддин Аттор. Тазкиратул авлиё. Т., “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 1997, 17-бет). Мана сизга диндору диндорликнинг асл намунаси! Тўғри, Ҳасан Басрий валууллоҳ зот эди, ундайлар аввал ҳам кўп бўлмаган, ҳозир эса янада оз, дея эътироз қилувчилар топилиши мумкин. Аммо дин ва диндорлик муттасил қамолотга интилкимчи, бу йўлда ҳар дам рибзат чекмоқни тақозо этиши ҳам бор гап-ку!

Ҳозирги даврда дунё мамлакатлари анъанавий ва техноген жамиятларга ажралиб қолди. Анъанавий жамиятда кишилар онига дин таъсири ҳануз кучли бўлса, техноген жамиятда бу таъсир сустлашиб бормоқда. Техноген жамият, бу – фан-техника тараққиётида етакчи, юксак самардор иқтисодиётга эга, аҳолиси тўқ ва эркин бўлган мамлакатлардир. Рост, бундай

ўзи ахлоқданмикан? (Савол И.Кантинг ахлоқ фалсафасига таяниб қўйилмоқда.) Иккинчи томондан, ўз ёвуз қилмишларини дин номи билан оқлайдиганлар камми? Таассуфки, диндан эзгу ниятда ҳам, ёвуз мақсадда ҳам фойдаланиш мумкин. Бу нарса кишининг қанчалик инсонпарвар ва покният эканига боғлиқ. Наркотик моддаларни етиштириб сотиш ҳаром эканини толибон билмайди деб ўйлайсизми? Билади ва тўғри иш қилялмиз деб ишонади ҳам. Ўз қилмишини оқлаш учун яна динни дастак этади: “Биз наркотик моддаларни ғайридинларга сотиш орқали, бир томондан, уларнинг жамиятини ичдан емирамиз, иккинчи томондан эса, келган фойдага қурол сотиб олиб уларга қарши то Оллоҳга ва охират кўнига иймон келтирмагунларигача жанг қиламиз. Ким Оллоҳ йўлида жанг қилатириб ҳалок бўлса, у жаннат бўлади” ва ҳоказо. Яъни, Қуръон оятларини манфаатга мослаб талқин этилмоқда. Биз қавмимиздан бўлгани учун мусулмонлардан мисол келтираётимиз. Аслида бу каби муаммолар барча динларда учрайди.

Чинакам ахлоқли инсон диндор бўлгани ёки дўзахдан кўрққани учун эмас, аксинча, айнан ахлоқли бўлгани учун ҳам Яратганининг кўрсатмаларига амал қилади. Диндан мутлақо беҳабар, бироқ “дин ҳимоячисиман” дейдиганлардан минг чандон ахлоқлороқ инсонларни кузатганимизда улардаги ахлоқ диндангина эмас, бошқа асослардан ҳам келиб чиқаётганига амин бўламиз. Бундай инсонларни мусулмонлар, насронийлар, буддистлар, яхудиайлар, дахрийлар орасидан кўплаб топиш мумкин.

Хўш, дин доим ҳам жамият ахлоқини яхшилаётган эмас, у ҳолда бу вазифани нима

бажаради? Бунга жавобимиз шундай: тўғри йўлга қўйилган таълим ва қонунлар ижросининг қатъий таъминланишигина вазиятни ўнглаши мумкин. Бунда мустақил, танқидий фикрлай оладиган шахсни тарбиялашни бош мақсадга айлантириган дунёвий таълим тизими ва адолат тамойилларига содиқ ижроия ва суд ҳокимияти муҳим ўрин тутати. Ана шу икки шарт бажарилгандан кейингина дин жамиятда ижобий роль ўйнай бошлайди, кишиларнинг маънавий-руҳий озиғига айланади. Исломот давлатларида эса вазият бунинг акси. Давлат ўзининг энг муҳим функцияси — қонун устуворлигини таъминлай олмайди, етарлича дунёвий таълим кўрмаган омма эса расмий қонунлар ва ҳукуматни тан олмайдиган радикал воизларнинг итоаткор сомеларига айланиб қолган. Тўғри, бундай радикал воизлар бошқа динларда ҳам бор. Бироқ уларнинг жамиятга таъсири мусулмон давлатларида гичалик эмас. Юқорида АҚШда радикал диний секталар бирмунча фаол эканини айтган эдик. Бунинг сабаби, бизнингча, у ерда мактаб таълими етарли даражада қониқарли эмас. (Иқтисодий Ҳамкорлик ва Ривожланиш Ташкилотининг 2010 йилги ҳисоботига қўра, АҚШ бу соҳада ривожланган давлатлар орасида 23-ўринни эгаллайди (қаранг: *OECD Factbook 2010. International Student Assessment* — <http://www.oecd-ilibrary.org>). Нуфузли университетлар ва баъзи хусусий мактабларгина хорижликлар эътиборини ўзига жалб этади. У ҳолда нега ўша секталар ижтимоий тартибсизликлар келтириб чиқариб, хавфсизликка таҳдид солмайди? Бунинг сабаби оддий — у ерда конституция ва қонунга бўйсунмаганлар жазодан қочиб қутула олмайди.

жамиятлар Тараққиёт ва Эркинликка интилган ҳамда унга муваффақ ҳам бўлган. Аммо бугун шу жамият аъзолари фаровонлик чўққисига эришиб, лавзатпарастликка мукка тушмаяптими?! Эҳуд эркинликнинг ҳадди аълосига етиб, ахлоқсизликка тойиб кетмаяптими?! Ўзбекона ибора билан айтганда, кўзини ёғ босиб, босар-тусарини билмай қолмаяптими?! Техноген жамият учун бундан нарис ҳалокат эканига ишора этиб турувчи қизил чизик, эҳтимол, ўзи юз ўсириб кетган диний эътиқоддир? Бугун ўша тамаддун алломалари техноген жамият ютуқларига аънаванавий жамият кадриятларини пайвандлаш зарур дея бонг ураётгани бежиз бўлмаса керак!..

Буллар “Ахлоқийлик меҳвари” мақоласини ўқиш ва ўқиш чоғи ҳаёлда чарх урган ўй-фикрлардан айримлари, холос. Асосий ҳулосамиз эса қуйидагича: инглиз математиги ва файласуфи, Нобель мукофоти соғириндори Бертран Рассел руҳоний-иезуит Коллстон билан суҳбатда “Мен кўк ва сарқ рангни бир-бирдан қандай ажратсам, яхшилик ва ёмонлиқни ҳам худди шундай фарқлайман, татом-вассалом. Аммо нега бир нарса-буюм кўку бошқаси сарқ деган саволга жавобим физиклар шарофати-ла аниқ бўлгани ҳолда, нега бир хатти-ҳаракат яхшию бошқаси ёмон деган саволга жавобим

Кейинги йилларда Ўзбекистонда жаҳон стандартларига мувофиқ таълим тизимини яратиб, қонун устуворлигини таъминлаш, суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш йўлида қатор меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Албатта, бу каби ҳужжатларнинг сонидан кўра уларни амалда тезкор ва қатъий татбиқ қилиш муҳимроқ. Бу эса нафақат ҳукумат ташкилотларининг, балки ҳар бир фуқаронинг ҳам бурчидир. Яхши мусулмон аввало яхши фуқаро демакдир. Яхши фуқаро бўлиш эса қонунларга оғишмай амал қилишдан бошланади. Фуқаролари қонунпараст бўлган юртининг ҳокимию қозиси қайдан ҳам тамагир бўлолсин? Чинакам ватанпарварлик – қонунларга амал қилишдир, деб ҳисоблайдиган ва буни ҳаётий тамойилига айлантира оладиган шахсни тарбиялаш таълимнинг муҳим вазифаси бўлмоғи лозим. Ёшларни, ҳоҳ дунёвий, ҳоҳ диний асосларда бўлсин, ҳукуматга қарши қайроғчилар давлатни ҳам, қонунларни ҳам назар-писанд қилмайдиганларни кўпайтиради, холос.

Дин етарлича дунёвий таълим кўрган жамиятда ижобий роль ўйнаса, бунинг акси бўлган вазиятда аҳвол ўзгача тус олади. Ахлоқнинг асоси пухта ўйланган таълим тизими ва қонун устуворлигининг таъминланишидир.

Дин маънавий ва моддий қадриятлар, кўйинг-чи, банибашар тамаддуни бешигини тебратган буюк кашфиётдир. Шоирлар, бас-такорлар, рассомлар ундан илҳом олган, файласуфлар унинг ақидаларини асослаш ёки инкор этиш йўлида тер тўккан. У маънавий юксалишни таъминлаган бунёдкор куч. Диннинг инсониятга келтирган беқиёс шарофатини (у

келтириб чиқарган баъзи салбий оқибатларни фаромуш қилмаган ҳолда) тан олмаслик мумкин эмас. Шундай бўлса-да, ҳар бир давр кишининг руҳияти ўзига хос бўлишини ёддан чиқармаслик лозим. Бир вақтлар дин инсонлар ҳулқини тартибга солиб турувчи, уларни муайян мақсад сари элтувчи улкан маёқ бўлгани ҳақиқат, аммо фан-техника тараққиёти вужудга келтирган бугунги муҳитда ўсиб улғайган шахс қуруқ насихатларга қулоқ бермайди; у шубҳапараст, эртанги кунги жазодан бугунги роҳат-фароғатни афзал билади. Унинг учун узоқ келажақдаги эҳтиёжларнинг қондирилиши эмас, бугунги реал манфаатлар учун курашиш муҳимроқ. Замонамизнинг бу каби иллатларига диннинг ўзигина даво бўлолармикан? Ҳукуматлари коррупция ботқоғига ботган мусулмон мамлакатларида радикал диний партиялар таъсири ортиб бориши сир эмас. Бизнингча, бунинг боиси – у жойларда одамлар жамият ахлоқий қиёфасини яхшилаш ва давлат бошқаруви самарадорлигини оширишнинг ягона чораси диндир, деб ишона бошлайди. Тарих ва бугунги кун тажрибасига таяниб айтиш мумкинки, бундай ишонч сирдан жозибадор кўринса-да, саҳобалар, тобеинлар даври ҳақида фараҳли тасаввурлар уйғотса-да, пуфакдек бир нарса, шиширганингиз билан тош босмайди. Динлар ва маданиятларнинг ўзаро мулоқоти кучайган бугунги кунда ҳеч бир дин ахлоқ масаласида монопол мавқега эга бўлолмайди. Ахлоқийликни биргина дин омили билан боғлаш ўта мураккаб муаммоларнинг содда, бироқ ишончсиз ечимини қабул қилишдан ўзга нарса эмас. Ахлоқсизликнинг сабабини диндорликдан ҳам, даҳрийликдан ҳам эмас, балки тафаккур сўқирлиги ва жаҳолатдан излаш керак.

бу қадар аниқ эмас – шунинг учун уни ифодалаб беролмайман, холос”, деган фикрни айтади (Бертран Рассел. Почему я нехристианин? М., “Политическая литература”, 1987, стр. 300). Хуршид Йўлдошев моҳиятан Бертран Рассел билан уйғун фикр юритади, зеро, уларнинг иккови ҳам ағностисизм маррасида туради. Қомил ишонч билан айтиш мумкинки, ушбу муаллифларнинг ёндашуве ва ҳулосаларини айнан шу дунёқараш белгилаб беради. Мазкур сабабга кўра, улардан бошқача дунёқарашга эга бўлган, яъни теизм ва атеизм маррасида турган ақл соҳиблари бу мавзуда ўзгача ёндашуве ва ҳулосаларни ифодалаши табиий. Зеро, дин ва ахлоқ, диндорлик ва ахлоқийлик мавзудидаги баҳс, аспид, мазкур уч дунёқараш ўртасидаги мунозаранинг атиги бир қирраси, холос. Бироқ, шунга қарамай, бу каби баҳслар ҳеч бир жамиятга зиён етказмайди, аксинча, наф келтиради. Чунки жамият барча даврларда ҳам долзарб саналган айна муаммага бугунги муносабатини аниқлаштириб олмоғи лозим.

Тахририят тафаккур эркинлиги, фикр-қарашлар плюрализми мезонларида таяниб, ёш файласуфнинг куйинчаклигини, журъдини рағбатлантириш ниятида ушбу мақолани чоп этмоқда.

Муҳиддин РАҲИМ

Сотимжон ХОЛБОЕВ

UCH ASRLIK UYDIRMA

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “тарих” сўзининг еттита маъноси қайд этилган. Ушбу маънолар орасида учтаси мавзумиз учун муҳим аҳамиятга эга. Булар: 1) ижтимоий тараққиёт жараёнида юзага келган воқелик, ҳаёт; 2) ўтмишга доир факт ва ҳодисалар мажмуи; ўтмиш, кечмиш; 3) жамият ва давлатлар ўтмиши тараққиётини ўрганувчи фан маъноларидир (қаранг: *Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 3-жилд, Т., “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2007, 681-682-бетлар*). Собиқ шўро даврида мазкур тушунчалар ўртасида фарқ аниқ белгиланмагани, баъзан эса ҳатто қориштириб юборилгани бир қатор янглишиш ва чалкашликларни келтириб чиқарди. Айниқса, ижтимоий тараққиёт жараёнида юзага келган воқелик, ҳаёт маъносидagi “тарих” тушунчасига нотўғри ёндашув катта салбий оқибатларга асос бўлди. Шўро тузумининг яккахоким мафкураси асосчилари – К.Маркс, Ф.Энгельс, В.Ульянов (Ленин) асарларида, тараққиёт чизиқли тарзда рўй беради, демак, инсон акли уни нафақат билишга, балки бўйсундиришга ҳам қодир, дея даъво қилинди. Шу тариқа, марксизм-ленинизм наздича, тараққиёт, воқелик, ҳаёт илм-фанга хос бўлган хусусиятлар касб этди. Айни нуқтаи назар яқин ўтмишда кенг

урф бўлган қуйидаги қарашда, айниқса, тўлиқ ифода топган: “Марксизм-ленинизм тарихни фанга айлантириб, унинг тез ривожланишига асос бўлди” (*Ўзбек совет энциклопедияси. 10-жилд. Т., “Қомуслар бош таҳририяти”, 1978, 563-бет*). Таажжубки, айти шу тарихнинг ўзи марксизм-ленинизм буткул яроқсиз таълимот эканини кўрсатди, унинг тараққиёт ҳақидаги қарашлари ҳам сохта, ёлғон эканини исботлади. Ҳозирги давр фалсафаси тараққиёт чизиқли эмас, ночизиқли тарзда кечишга доир янгича қарашни баҳс марказига қўяётир (қаранг: *Всемирная энциклопедия: Философия XX век. М., “АСТ” – Мн., “Харвест”, 2002, стр. 507*). Бундай нуқтаи назар эса бугунги кун кишисидан тараққиётни кечагидек содда эмас, балки мураккаб феномен дея тушунишни тақозо этади. Ҳозирги шароитда тараққиёт жловини қўлда тутиш, уни ўз измига бўйсундириш ҳақидаги сўзлар лофдан ўзга нарсаси эмас. Зеро, инсоният келажакда рўй бериши мумкин бўлган фожиялар олдини олишга эриша билса ҳам жуда катта гап. Шу жиҳатдан, марксизм-ленинизмнинг тараққиёт жараёни маъносидagi тарихга фан деб қараши бугунги кунда эскириб, яроқсиз ҳолга келган, дейиш айти ҳақиқатдир.

Шўро даврида ҳам тараққиёт маъносидаги, ҳам ўтмишни ўрганувчи соҳа маъносидаги тарихга баб-баравар фан деб қаралгани уларни бир-биридан фарқлашда сунъий тўсиқ яратди. Ушбу тузум тарих қаърига сингиб йўқолганидан буён икки ўн йиллик муддат ўтган бўлса-да, таассуфки, ана шу хато қараш асоратлари ҳануз илмий тафаккурда яшаб келаётир. Бу ҳол кекса авлодга мансуб тарихчи олимларимиз “суяги” эски тузум шароитида қотганию уларнинг коммунистик мафкура таъсиридан тўлиқ халос бўлиши қийин кечаётгани билан изоҳланади. Бизнингча, мазкур соҳага доир муаммолар таҳлилини моҳитан хато “тарих методологияси” тушунчасига муносабат билдириш билан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Шу ўринда тарихчи олим Г.Мачиннинг “Тарих методологиясининг баъзи масалалари” номли мақоласини мисол сифатида тилга олиш мумкин (қаранг: Мачин Г.А. *Некоторые вопросы методологии истории // Узбекистон тарихини ўқитиш муаммолари: тажриба ва истиқболлар* (Илмий-услубий анжуман материаллари) Т., 2011, 84-87-бетлар). Аввало, ушбу мақола тарих хисси методологиясини янгилашга ҳисса қўиши, тарихчи олимлар диққат-эътиборини ушбу муҳим масалага кучлироқ тортишдек эзгу ният билан ёзилганини эътироф этиш лозим. Мақолада тарих фанининг эътибордан бир оз четда қолаётган долзарб методологик масалалари юзасидан асосли фикр-мулоҳазалар ҳам илгари сурилган. Чунончи, муаллиф тарих фани учинчи минг йилликнинг гоят жиддий глобал хавф-хатарларини бартараф этиб, инсониятни ялпи ҳалокатдан қутқариб қолишга қодир; унинг бу оламшумул вазифани уддалай олиши эса нечоғлиқ ғоявий-назарий етуклигига, жумладан, том маънодаги илмий методология билан қуролланганига боғлиқ деб таъкидлайди. Шунингдек, Г.Мачин “Эскирган нуқтаи назарларнинг қули бўлиб қолмаслик керак” (ўша манба, 85-бет) дея тарихчи олимларни ҳушёрликка – умуминсоний ва миллий негиздаги янги методологик ғоя, назария ва таълимотлар билан қуролланишга даъват этади.

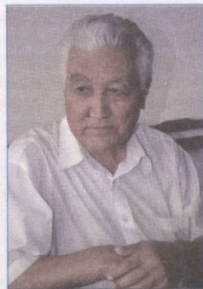
Бироқ олимнинг ўз даъватига ўзи қарши бориб, эски марксча-ленинча методология таъсирида мушоҳада юритиши таажжубланарли. Бу, унинг мақоласи “Тарих методологиясининг баъзи масалалари” деб номлангани, шунингдек, етти ўринда “тарих методологияси” деган нотўғри ва фақат бир ўринда “тарих фанининг методологияси” деган тўғри истилоҳ қўлланилиши кўринади.

Таассуфки, эски методологияга мутеликдан келиб чикувчи бундай илмий чалқашликлар шу олимгагина хос эмас. Бошқа нуфузли тарихчиларимиз ҳам айна таъсирдан тўлиқ халос бўлганича йўқ.

Биз юқорида эътибор қаратган масаланинг тарихий илдизи бундан уч аср аввалги Франция, умуман Европага бориб тақалди. Рус олими В.Хвостовнинг ёзишича, дастлаб XVIII асрда француз маърифатпарварлари тараққиёт жараёни маъносидаги тарихни фан деб нотўғри талқин қилган экан (қаранг: Хвостов В.М. *Теория исторического процесса. Очерки по философии и методологии истории. М., Научное издательство имени Г.М.Марка, 1919*).

Буюк француз маърифатпарварлари бутун дунё цивилизацияси, ижтимоий тафаккури тақомилига улкан ҳисса қўиши бора-барига бунга мутлақо зид, ноилмий, сохта методологияга ҳам асос солган экан-да! Мана, орадан уч аср ўтган бўлса-да, бу илмий уйдирма нафақат бизнинг, дунё олимларининг ҳам онгу шуурида яшаб келмоқда. Фикримизча, айна ҳолнинг сабаби яна бир неча субъектив ижтимоий-сиёсий ғоя, назария ва таълимот билан ҳам боғлиқ.

Биринчидан, тараққиёт жараёни маъносидаги тарихни фан дея нотўғри англаш ва “тарих методологияси” тушунчасини қўллаш Францияда XIX асрнинг 30-йилларида А.Сен-Симон ва Ш.Фурьерларнинг утопик социализ-

ми пайдо бўлгач, янада мустаҳкамланиб, кенг тарғиб қилина бошланган.

Иккинчидан, Франция утопик социализми кейинроқ марксизм-ленинизмнинг уч таркибий қисми учун уч манбадан бири вазифасини бажарган. Шу тариқа, француз маърифатпарварлари ва утопик социалистларининг ҳам тарих жараёни, ҳам тарих фани методологиясига доир қарашлари марксизм-ленинизм таълимотига кўчиб ўтгач, коммунистлар уни чорак кам бир аср мобайнида СССРдаги барча халқлар, олим узеиллар онгига зўрлик ва зуғум билан сингдирди. Шу ерда гарчи қайтариқ бўлса-да, яна бир бор марксизм-ленинизм таълимоти тарихни фанга айлантирди, деган ноилмий фикрни эслаш мақсадга мувофиқ. Чунки тарихни ҳеч қандай куч, ғоя ва таълимот ҳеч қачон фанга айлантира олмаган, айлантира олмайди ҳам. Тарих тарих бўлибдики, ўз қонуниятларига мувофиқ ривожланмоқда. Бундан кейин ҳам шундай бўлиши табиий.

Учинчидан, "европацентризм" деган тарихий омилни ҳисобга олиш керак. Чунки Европада Уйғониб даври қарор топганидан буюн бутун дунёда унинг маданияти ва илм-фанини кўр-кўрона қабул қилиш ҳануз давом этмоқда. Дарвоқе, бундан бир аср илгари Туркистон миллий Уйғониб ҳаракатига асос солган ҳадид мутафаккирлари Европа маданиятига қай йўсин ёндашиш лозимлиги тўғрисида кўп ибратли фикрлар билдирган. Масалан, Туркистон ҳадидларига маънавий раҳнамолик қилган Исмоилбек Гаспирали тарих таҳрибасидан янглиш хулоса чиқариш оқибатида Европада юзага келган социализм ғояси хусусида кейинчалик тўлиқ исботини топган қуйидаги сўзларни ёзиб қолдирган: "...Социализмнинг ботил фикрлари вақти келиб ўз-ўзидан рад ва даф қилинади"; "Бу – Оврупонинг истикболига қарши ҳозирланаётган буюк балодир"; "Қани кўраимиз! Бошқа ўлкалар Оврупонинг бу ҳолидан дарс ола биладиларми? Агар олмаса-лар, Овруро домига тушиб қолган социализм балосига улар ҳам кўп ўтмай албатта дуч келадилар"; "Оврурода нимани кўрсак, ёш болалардек олиб югурмаймиз? Эсли-хушли инсонлардек "Бу нимадир? Оқибати нима

бўлади?...". дея ақл тарозисига тортиб ола-миз". (Гаспринский И. *Ҳаёт ва мамот маса-ласи*. Т., "Маънавият", 2006, 61-66-бетлар).

Тўртинчидан, тараққиёт жараёни маъно-сидаги тарихни фанга "айлантирган" марксизм-ленинизм таълимоти Исмоилбек Гаспирали башорат этганидек, тарих синовига бардош беролмай инқирозга учради. Аммо мазкур таълимот асосида олимлар онгига сингдирилган сохта методология эскилик сарқити ўлароқ ҳамон яшаб келмоқда. Эндиликда бу қараш ва тушунчалардан воз кечиш, уларни ҳозирги давр талабига мос янгилири билан алмаштириш фурсати етди. Бунинг учун олимларимиз яроқсиз бўлиб қолган эскича дунёқарашдан қатъиян воз кечмоғи даркор.

Яна бир муаммо "Олий таълимнинг Давлат стандарти"да (2010 йил) "курс" ва "фан", "тарих методологияси" ва "тарих фани методологияси" каби муҳим тушунчалар ўзаро фарқланмай нотўғри стандартлаштирилганидир. Ҳозирда аввалдан мавжуд "курс" деган стандарт тушунча четга сурилиб, унинг ўрнида "фан" атамаси қўлланмоқда. Баҳоланчи, курс муайян фаннинг қис-қартирилган шакли ёки унинг айрим соҳаси-ю долзарб масалаларини ўз ичига олувчи бир қисмидир. Лекин давлат стандартига кири-тилган ҳар бир тушунча ва атама умуммил-лий аҳамиятга молик эканини унутмаслик даркор. Шунинг учун уларнинг ҳар қайсиси ўз маъноси ва илмий асосига биноан татбиқ этилмоғи лозим. Бизнингча, "курс" ва "та-рих" тушунчалари фан маъносида, "тарих методологияси" тушунчаси эса тарих фани методологияси маъносида стандартланиши маъқул эмас. Олий таълим стандартида са-водлилик, илмий мантиқ ва ҳақиқат устувор бўлмоғи керак. Бу – миллатимиз тафаккури ва жамиятимиз илмий-маданий нуфузига дахлдор масала.

Тараққиёт жараёни маъносидаги тарих-ни фан деб тушуниш юзага келиб, шу асо-да "тарих методологияси" деган истилоҳ пайдо бўлгач, Европа олимлари орасида қизгин баҳсу мунозара, танқиди таҳлиллар авж олган. Мана, бир мисол. Немис файла-суфи Артур Шопенгауэр бундай деб ёзади:

“Жиддийроқ қилиб айтганда, тарих билим бўлса-да, асло фан эмас” (*Хвостов В.М. Кўрсатилган асар, 14-бет*). Бироқ шунга қарамай, Европада барибир сохта методологик дунёқараш илдиэ отди. Масалан, немис тарихчи олими Иоганн Дройзен Берлин университетида 1857-83 йилларда “Тарих методологияси ва энциклопедияси” деган мавзуда махсус курс ўқиган (*Могилницкий Б.Г. Введение в методологию истории. М., “Высшая школа”, 1989, стр.5*).

Демак, “тарих фани” ва “тарих фани методологияси” деган чалкашликларга танқидий муносабат билдириш, агар етмиш йиллик шўро даври ҳисобга олинмаса, уч асрки узлуксиз давом этмоқда. У, айниқса, ҳозир долзарб муаммо сифатида кун тартибига қўйилаётир.

Бизнингча, шўро даврида юқоридаги нотўғри методологик нуқтаи назар “ҳадди аълоси”га чиқишида В.Хвостов қатори А.Лаппо-Данилевский ва бошқаларнинг асарлари ҳам муҳим манба вазифасини бажарган (қаранг: *Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. Вып. 1-2. СПб., 1910-13*).

Таажубли жиҳати, Россияда баъзи олимлар айни қарашни ҳозир ҳам илгари суриб келмоқда. Масалан, Н.Смоленскийнинг 2008 йили нашр қилинган “Теория и методология истории” (“Тарих назарияси ва методологияси”) асарини кўздан кечирсак, унинг назарий, методологик асоси аввалгидек ўзгармасдан қолгани аён бўлади. Асар номиданоқ англашилмоқдаки, олим “тарих назарияси” ва “тарих методологияси” деган тушунчаларни алоҳида-алоҳида йўналишлар деб билади. Аммо, бундай нуқтаи назар ҳақиқатга мувофиқ келмайди.

Фикри ожизимизча, назария методологиянинг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Шунга кўра, методология тарихнинг эмас, тарих фанининг илмий-назарий ва ғоявий-мафкуравий асосларини ташкил этади. Шу ўринда методология нима деган саволга ҳам ойдинлик киритиб ўтсак. Методология, қомусий лўғатларда ёзилишича, кенг (умумий) ва тор (хусусий) маъноларга эга. Методология кенг маънода, инсон фаолиятига, унинг яшаш тарзи ва турмушига йўл-йўриқ

кўрсатадиган асосий таянч манба – ғоя, таълимот, мафкура, қонуният, имон-этиқод, ишонч, диний қарашлар мажмуидан иборат. Методологиянинг кенг маъноси барча фанлар учун асос, замин вазифасини ўтади.

Методологиянинг тор маъноси инсон онгли фаолиятининг маълум соҳа ва турлари билан боғлиқ. Масалан, инсон ақлзаковати маҳсули саналмиш фанлар қанча турга бўлинса, уларнинг шунча хусусий методологияси мавжуд бўлади. Фан ва фанлар методологиясини олимлар муайян усул ва тамойилларни, илмий назария, қонуният ва ғояларни кашф этиш асносида яратди.

Тарихнинг объектив, яъни инсон хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ўз қонуниятлари мавжуд. Аммо унинг олимлар олдиндан ишлаб чиққан илмий-амалий методологияси йўқ. Фақат тарих фанининг илмий назарияси, усул ва тамойиллари, яъни методологияси бор, деб таъкидлаш мумкин. Мухтасар айтганда, тарих фани такомиллашиб бориши, тарих ҳаққоний ва ҳолисона (объектив) ёзилишида методологиянинг аҳамияти беҳад катта.

Ҳозирги кунда баъзи қўлланма ва дарсликларда методология – методлар (усуллар) мажмуидан иборат, дея бир ёқлама талқин этилмоқда. Аслида ҳар қандай фанининг, жумладан, тарих фанининг ҳам методологияси, бизнингча, асосан уч таркибий қисмдан иборат: 1) методологик қонуният ва илмий назариялар, ғоявий-мафкуравий таълимот ва асослар; 2) методологик илмий-амалий усуллар; 3) методологик талаб ва тамойиллар.

Методологияни, таъбир жоиз бўлса, фан ва фанларнинг дирижёри ёки компаси дейиш мумкин. Дарҳақиқат, методологиясиз тарих фани кеҳсиз уммонда компассиз сузиб бораётган улкан кемани ёки дирижёрсиз ҳар бири ўз оҳангини топишга интилаётган оркестрни эслатади. Демак, бордию тарих фани сохта методологияга асосланса ёки асл методологияси ишлаб чиқилмаса, ундан ҳар хил бегона, ғайриилмий, дағал “оҳанглар таралаверади”. Энг ёмони, у ўзининг аниқ мақсадидан огишиб, йўналиши ва “манзили”дан адашиб, илмий асоси – мустаҳкам пойдеворидан ажралиб қолиши ҳеч гап эмас.

Барчага аёнки, ўтмишни даврлаштириш асосида ўрганиш тарих фани ҳамда методологиясининг бош масаласидир. Шу боис бу соҳада етти ўлчаб бир кесмоқ талаб қилинади.

Тарихимиз ва унинг тараққиёт босқичларини хронологик тарзда даврлаштириш биринчи мартаба шўро даврида амалга оширилиб, бу мавзуда кўпдан-кўп китоблар ёзилди. Бироқ уларнинг барчаси марксча-ленинча тарихий материализм ва формацион қонуният деб аталган "қоида"ларга мослаштирилди. Хусусан, "Ўзбек совет энциклопедияси"даги ушбу методологик тушунчага эътибор беринг: "Тарихни ўрганиш формация... бўйича олиб борилади. Тарих ибтидий жамият тарихи, қадимги дунё тарихи, ўрта асрлар тарихи, янги тарих ва энг янги тарихга бўлинади" (10-жилд, 562-бет).

Мантиқан олганда, "тарих" деган тушунчанинг ўзи аслида янги эмас, балки эски, яъни ортда қолган кечмиш эмасми? Шу нуқтаи назардан, давлат ва халқ тақдиридаги ҳар бир тарихий бурилиш ёки ўзгариш даврлари ўз табиий-объектив номланишига эга. Уларни сунъий ном билан аташининг сира хожати йўқ. Бундан хулоса шуки, истиқлол йилларидаги тарихимизни "Ўзбекистоннинг мустақиллик даври тарихи" деб атаб, шундай даврлаштириш ҳам мантиқий, ҳам тарихий, ҳам методологик жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

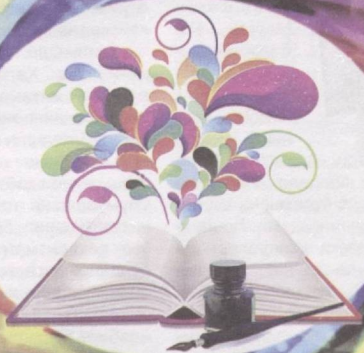
Бинобарин, тарих фани ва методологиясининг асосий вазифаси ўтмишни тўғри ва ҳаққоний ғоя, таълимот ва мафкура асосида ўрганиб, унинг ютуғу адашларини танқидий таҳлил этиб умумлаштириш ва шу негизда миллатни, халқни кулланатиришдан иборат. Таниқли файласуф-методолог олим Омонулла Файзуллаев бирон бир субъект – тадқиқотчи фанга нотўғри ғоя ва назариялар, ғайриилмий методологик асосларни киритиши хавфини назарда тутган ҳолда, бундай деб ёзган эди: "Тоғо фанга тўғри бўлмаган ғоялар ҳам кириб қолади. Фани улардан тозалаш ҳам методологиянинг вазифасига киради. Истиқлол даврида бу вазифа ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир" (Файзуллаев О. *Фалсафа ва фанлар методологияси*. Т.,

Фалсафа ва ҳуқуқ, 2006, 36-бет). Олим бу ўринда шўро тузумидан "мерос" бўлиб қолган ғайриилмий методологик ғоя ва қарашларни назарда тутганига шубҳа йўқ. Демак, ҳозирги кунда тарих фани ва тарихчи олимлар олдида турган энг муҳим вазифа – Ўзбекистон тарихи фанининг эски, яроқсиз ғоялардан тозаланган, янги, замонавий методологиясини ишлаб чиқишдир. Ўта долзарб бўлган бу масала қанча тез ечимини топса, тарих фанининг мустақиллигимизни мустаҳкамлашга қўшаётган ҳиссаси янада ортади.

Давлатимиз раҳбари 1998 йилдаёқ тарихчи олимлар олдида Ўзбекистон тарихи фанининг методологиясини яратишдек муҳим вазифани қўйиб, мана бундай йўл кўрсатиб берган эди: "Ҳаққоний тарихимизни барпо этиш ишини нимадан бошлаш лозим? Аввало, кўп минг йиллик бой ўтмишимизни тадқиқ этишнинг яхлит концепциясини, яъни дастурини, илмий изланишларнинг услубини (методологиясини – С.Х.), қўйилаётган вазифани амалга оширадиган илмий муассасалар, улардаги потенциал, кадрлар масаласини аниқлаб олишдан" бошлаш зарур (*Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ*. Т., "Шарқ", 1998, 30-бет).

Бу масала ҳозирги кунда ҳам ғоят долзарб бўлиб турибди. Ушбу мақсадга эришмоқ учун тарихчи олимларимиз ўзаро ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар вакиллари билан яқин ҳамкорликда иш олиб бормоғи лозим. Бунда, биринчидан, Ўзбекистон Президентининг тарих фани методологиясига доир илмий-фалсафий фикрлари, методологик қарашлари дастуриламал бўлиб хизмат қилмоғи зарур. Иккинчидан, буюк қомусий алломаларимиз яратиб кетган фан ва фанлар методологиясига доир таълимотларни қайта идрок этиш ҳамда ҳозирги замон дунё олимларининг шу соҳага оид қарашларини танқидий-таҳлилий ўрганиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Ўзбекистон тарихи фанининг илмий, ҳаққоний методологиясини ана шу асосда яратсак, аини муддао бўлади. Шунда уч асрлик уйдирма таъқибидан ҳам халос топамиз.

Нодира АФОКОВА

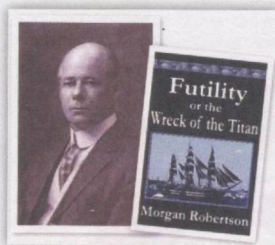

BOTINDAGI ILOHIY HAKAM

Адабиёт ва ҳаётнинг ўзаро муносабати сўз санъати ҳақидаги илмнинг энг муҳим муаммоларидан бири бўлмоғи лозим. Негаки, фақат одамзотга хос ақл ва ҳиссиёт ҳосиласи ҳисобланмиш адабиёт – Яратган инсонгагина ато этган улугъ неъматдир. Масаланинг яна бошқа қирралари ҳам бор.

Биринчидан, адабиёт бағрида ҳам ўзига хос бир гувиллаб қайнаб ётган ҳаёт бор, бизникига ўхшаган тақдирлар, туйғулар, драмалар бор... Образли қилиб айтганда, адабиёт – х, удди бизникига ўхшаш ҳаёт кечаётган, ҳатто биз нафас олишини ҳис қилиб турган ўзга бир сайёра. Бадиий асарлардаги турмуш ва одамлар худди бизнинг турмушимизга, биз – Ердаги одамларга ўхшаган серқирра, мураккаб, зиддиятли бўлгани учун ҳам бадиий адабиёт аталмиш ҳодиса жаҳон илму фанида шаклланган хилма-хил тадқиқ усуллари – герменевтика, семиотика, структурал таҳлил, психоанализ, компаративисти-

ка кабиларнинг барчаси учун тадқиқ объект бўла олади. Жамийки фанлар бир бўлиб дунё асрорининг тубига ета олмаганидек, жамийки усуллар жам бўлган тақдирда ҳам сўз санъати бағридаги синоатларни охиригача кашф эта олмайди. Ҳатто баъзан бадиий адабиёт илмий кашфиётларга туртки бергани бор гап. Хусусан, Альберт Эйнштейн “Фёдор Достоевский асарлари бўлмаганда, мен ўз кашфиётимни қила олмасдим” деган эди. Зигмунд Фрейд эса ўз фаразларини Софокл, Шекспир, Гёте, Достоевский, Цвейг асарлари қахрамонлари мисолида ҳам исботлаган; ҳатто психоанализнинг айрим категорияларини бадиий адабиёт билан боғлиқ “эдип комплекси”, “электра комплекси” каби номлар билан атаган. Баъзан эса бадиий адабиёт бағрида келажак ҳақидаги башоратлар пишиб етилади. 1912 йилнинг апрелида содир бўлган “Титаник” ҳалокатини эсланг. Манбаларда айтилишича, худди шу воқеадан

нақд 14 йил а в в а л – 1898 йилда ёзувчиликда ҳеч омади юришмаган Морган Робертсон деган қалам-кашнинг “Беҳуда уриниш” номли

романи босилиб чиқади. Аммо китобхонлар уни тезда унутиб юборади. Фақатгина 1912 йил апрелига келиб ўртамиёна ёзувчи ҳисобланган Робертсоннинг номи Лондонда чиқадиган кўплаб газета саҳифаларидан тушмай қолади. “Беҳуда уриниш” романи ва “Титаник” воқеасига дахлдор куйидаги фактларни қиёсласангиз, бунинг сабаби аён бўлади. Кема номи: романда – “Титан”, ҳаётда – “Титаник”; иккаласида ҳам тўрттадан труба, учтадан паррак бор; “Титан”нинг узунлиги – 260, “Титаник”ники – 268 метр; сув сиғими: 70 минг тонна – 66 минг тонна; машина қуввати: 50 минг от кучи – 55 минг от кучи; энг юқори тезлик: 25 узел – 25 узел; ҳалокат юз берган жой ва вақт: Атлантика океани, апрель ойи; фожиа сабаби: муз тоғига урилиш; йўловчилар сони: 2 минг – 2 минг 800 нафар. Ҳар иккала кемада ҳам йўловчилар, асосан, юқори табақа вакиллари бўлиб, кўпчилик ҳалок бўлишининг сабаби – қўтқарув қайиқларининг етишмаслиги эди. Умуман, “Беҳуда уриниш”да “Титаник” фожиаси олдиндан башорат қилинган.

Иккинчидан, адабий асарлар ҳаёт билан алоқадорликдан туғилади. Бу алоқадорлик ришталари сара битикларда мустаҳкам ва кўп қиррали бўлади. Бундай фазилатдан холи адабий асарнинг эмри қисқадир; бу – аниқ. Айни чоқда, ҳар ҳолда, реал ҳаётдан ибтидо олмаган бадий асар бўлиши мумкин эмас. Ҳаёт ҳақиқатлари нотўғри акс этган, ҳаёт мантиғи бузилган энг заиф асар ҳам, ҳеч бўлмаганда, муаллиф орқали – яъни жонли шахс иқоди экани боис ҳам воқелик билан боғлибди туради. Кўпчилик асарлар буткул ўйдирма маҳсули бўлмай, ҳаётда чиндан рўй берган воқеалар ҳам ўрин олади. Реалистик

адабиёт намуналаридан ташқари, фантастик деймизми, магик деймизми, ҳар қандай бадий асардаги кенг маъноли образлар – одамлар, ҳайвону ўсимликлар, барчаси ўзимиз билган мавжудотлардир. Ҳозирча бирор ёзувчи бизга бегона нарс-ҳодисалар, ҳатти-ҳаракат ва туйғулардан сўз юритган эмас.

Учинчидан, адабиёт ҳаётга хизмат қилмоғи лозим. Ҳатто энг “соф санъат” намуналари ҳам, ижтимоий мавзуда бўлмаса-да, бирок инсоннинг энг ички, энг интим туйғулари билан боғланган ҳолда ҳеч бўлмаганда, бир ёки бир неча кишининг туйғусига таъсир этиш орқали ҳаётга хизмат қилади. Албатта, умумбашарий ғоялар, олижаноб идеаллар юксак бадийят билан уйғунлашган асарлар узоқ вақт хизматга яраши тайин. Айни чоқда бундайроқ асарлар ҳам, қисқа бўлса-да, муайян муддат яшайди.

Энг муҳими шуки, ҳаётдан ташқарида адабиёт бўлиши мумкин эмас.

Бу айтмоқчи бўлганларимизнинг даромоди эди. Энди буромадаг – асл муддаога ўтсак.

Каминани анчадан буюн адабиёт, китобхон ва ҳаёт диалектикаси қизиқтиради. Бу диалектикада ажиб ҳол кузатилади. Оддийгина мисол, Одил Ёқубовнинг “Диёнат” асарида Нормурод Шомуродов деган қаҳрамон бор. Нормурод Шомуродов – ҳаётда ғайриодатий кулфатларни бошидан ўтказган, айни чоқда олий инсоний сифатлар ҳамда чинакам олимпик истеъдоди билан сийланган шахс. Характерига кўра бор гапни одамнинг юзига айта олади, бир оз кўрс ва ўжар, ҳақиқат учун ҳар қандай андишани йиғиштириб қўяди, унинг учун тор қариндош-уруғчилик ёки шахсий манфаатдан кўра умумнинг, эл-юртнинг манфаати устунроқ. Унинг бу характер-хусусиятидан баъзан атрофидагилари, яқинлари озор кўради. Лекин Нормурод Шомуродов уларнинг кўнгли билан кўп ҳам ҳисоблашавермайди, унинг учун ўзи тўғри деб билган принципларгина муҳим (албатта, бу принциплар умумнинг манфаатига, инсоний ахлоққа зид эмас). Мана шундай характери боис кекса олим яқкаю ягона қариндоши – жияни Отақўзининг ўғли Ҳайдарнинг номзодлик диссертациясига қарши туршишга тўри ледади, кампиридан ажралади, ёлғизланиб қолади.

Албатта, романни мутолаа қилган китобхон ёки таҳлил этган тадқиқотчи Нормурод Шомуродовнинг характери ва хатти-ҳаракатларини "соф", мутлақ қонун-қоидалар нуқтаи назаридан баҳолайди. Аниқроқ қилиб айтганда, асрлар давомида шаклланган умуминсоний ахлоқий меъёрларга кўра инсон қандай бўлиши лозим бўлса, шу қоидаларга асосан ҳукм чиқаради. Отанинг хатти-ҳаракатларини маъқуллайди, унга ачинади. Ҳайдарнинг, Воҳид Миробидовнинг, Отақўзининг қилмишларини қоралайди. Ҳозирча китобхонлик тажрибаси ёки адабий танқидчиликда бундан бошқача ҳол кузатиш мумкин эмас. Нари борса, барчасини мураккаб образлар сирасига киритиши – яхши томони ҳам бор, ёмон томони ҳам бор, деб қўя қолиши мумкин; айни чоқда, бу шахсларни ўзи учун намуна деб қабул қилолмайди. Энг муҳими, Нормурод Шомуродовнинг ҳаракатлари инсонийлик мезонларига зид демайди. Ҳозир бизни қизиқтирган масала ушбу образларнинг таснифи ёки ёзувчининг характер яратиш маҳорати эмас. Бизни қизиқтираётгани шуки, романдаги образларни ана шундай баҳолаган китобхон ҳаётда Нормурод Шомуродовга дуч келса, унинг характерини, ишларини маъқуллармиди? Қолган жамийки фазилатларини эътибордан соқит этиб, ўз жигаргўшасининг илмий ишига тўсқинлик қилгани учунгина уни қораламасмиди? Ўша китобхон, Ҳайдарнинг илмий иши, унинг қиммати, жамиятга фойда-зараридан иборат ҳақиқатни кўтарасига бир четга суриб қўйиб, эътиборини Нормурод Шомуродовнинг ўз қариндошидан андиша қилмаганига қаратмасмиди? У Нормурод Шомуродовни бағриторликда, андишасизликда, бадбинликда, ичи қоралиқда айбламасмиди?

Ўз кўрган-билганларим, ҳаётий тажрибамга асосланиб айтишим мумкинки, реал воқелиқда шу хил одамга ёки ҳодисотга дуч келган кўпчилик, "Ҳа, энди жияни фан номзоди бўлса бўлибди-да, мунча феъли тор бўлмаса бу чолнинг? Битта фан номзоди кўпайса, илм-фан ва обрў-эътибор дастурхонида сенинг ризқинг камайиб қолармиди?" дейди. "Диёнат"ни ўқиб, жиян диссертация қилиб ёзган "илмий битик"лар бир пулга арзимаслигини жон-дили билан эътироф этган, қалбида Ҳайдарга ўхшаганларга нисбатан

нафрат бўлмаса-да, бир исён туйган ўша китобхон реал воқелиқда Ҳайдар ўзи даъво қилган рутбага номуносиблигини билиб турса-да, унга ачинади; унга адолатсизликка, ноҳақ қаршилиқка, кўролмасликка дуч келган киши деб қарайди. Ҳайдарга ўхшаганлар яратган илмий ишнинг жамиятга фойда-зиёни, тегишли талабларга жавоб бера олиш-олмаслиги, энг муҳими, илм-фанга қанчалик тегишли экани билан иши йўқ, "Бир юз йигирма бетдан ортиқ нарсга ёзибди-ку, бу ҳам катта меҳнат, ҳеч бўлмаганда шуниси ҳисобга олиш керак эмасми!" қабилида фикр юритади.

Биз нотавон бандаларнинг ғалат кайфиятимиз бор: кимнидир – ҳақиқатга қай даражада мувофиқ ёки номувофиқлигидан қатъи назар – мазлум, шафқатга муҳтож бир бечорага чиқариб, унга ачинишни яхши кўрамиз, шу орқали нафсониятимиз қаърида ғимирлаб ҳаёт кечириётган ҳашаротлар қониқиш олади. Ҳақ гапни айтган одамдан кўра, ноҳақ бўлса-да, шафқатимизга муҳтож кўринган "бечора" бизга кўпроқ ёқади. Агар ботинимизнинг энг тубидаги туйғуларимизга назар ташласак, бизга кучлилар, донолар, кордонлар, бахтлилар, бутун шахслардан кўра заифлар, хасталар, қашшоқлар, бахтсизлар кўпроқ ёқишига гувоҳ бўламиз. Чунки кучлилар, донолар, кордонлар, бахтлилар, бутун шахслар қайсибир жиҳатлари билан биздан устун, ҳеч бўлмаганда, нафсониятимиз яйраб жавлон урадиган "шафқат", "ачиниш" деб аталувчи ҳудуддан ташқарида бўлади, улар мисолида биз ўзимизни кўз-кўз қила олмаймиз. Биз улар олдида, агар кўпол таққос демасангиз, Одам Ато қаршисидаги Азозил ҳолатига тушиб қоламиз. Аксинча ҳолатда эса, ўзимизни қодирроқ, бағрикенгроқ, бошқалардан бир парда баландда ҳис қиламиз. Нафсониятимизнинг ана шу "найранги" бор ҳақиқатни кўришимизга монелик қилади.

Масалага яна бошқа ёқдан қарасак: шу романни тадқиқ қилган, китобхонга Нормурод отани олижаноб инсоний сифатлар соҳиби, ҳақиқий жасоратли олим сифатида тақдим этган, дейлик, профессор олим қариндоши, шогирди ёки бошқа яқинининг худди шундай ундан-бундан чалакам-чатти кўчириб ясалган хом-хатала илмий ишини ўзи бош-қош бўлиб ҳимоя қилдиштириб, фалон дипломлар олиб бермаганмикан? Ўша профессор ўзига мутлақо дахлдор бўлмаган бир "илм толиби"нинг ҳам – кимдир аччиқ истеҳзо билан айтгандай, "шўр лойдан ясалган", "ғижимласа битта гап чиқмайдиган" – "тадқиқот"ининг кўтар-кўтар қилинишига фақат ва фақат "оқ қарға бўлиб қолмаслик" учунгина жим қараб турмаганмикан? Худди шу ҳаракатини бағрикенглик, илм толибларини қўллаб-қувватлаш, бировга қилинган яхшилик дея ўзича талқин қилиб юрмаганмикан? Ўзини Ҳотами Той ёки Анушервони Одилдек ҳис қилмадимикан? Ҳаётдаги шомуродовларни ёзғириб, уларни бадбинликда айблаб, давраларда ўзининг бағрикенглигини писанда қилмадимикан?

Бу ерда ҳам яна нафсоният найранг кўрсатади: азиз устозлар маъзур тутишин-у, "бағрикенг устод" дея ном чиқаришга ишқибоз профессор ўша тадқиқотнинг жамийки кам-кўстидан кўз юмиб; илм-фаннинг ҳам, шу илм-фандан наф кўриши керак бўлган умумнинг ҳам, давлатнинг ҳам манфаатини бир ён улоқтириб, "илм толиби"ни қўллаб-қувватлаганидан, уни "бадбин кимса"лар ҳужумидан ҳимоя қилганидан қониқиш туйғусига асир бўлади.

Ҳа, мени ўйга солган масала шуки, нега биз маълум бир хатти-ҳаракат ёки характери китобдаги образларда кўрсак, маъқуллаймиз-у, ҳаётда худди шу хатти-ҳаракат, характерига дуч келсак, унга бошқача муносабатда бўламиз? Китобдаги воқеликни асл инсоний, ахлоқий меъёрлар билан баҳолашга етган ақлимиз ҳаётий воқелик қаршисида журъатини йўқотиб, уни бошқа меъёрлар билан ўлчай бошлайди. Бу ерда ўзимизнинг ўзбекча бир мақол билан боғлиқ парадокс намоён бўлади: "Камбағаллик айб эмас", деймиз-у, ҳеч ким камбағал бўлгиси келмайди.

Нега биз Чингиз Айтматовнинг Жамила-сига, Толстойнинг Анна Каренина-сига, Стен-

далнинг Реналь хонимига мафтун бўламиз-у, ҳаётда ўз туйғулари ортидан кетган аёлни бузуқча чиқарамиз. Дмитрий Нехлюдовни (Лев Толстой. "Тирилиш") олижаноб шахс, уйғонган қалб соҳиби сифатида қабул қилган китобхон ҳаётда ҳеч қачон ўз қалбининг қайта тирилишини фоҳишага уйланиш орқали сотиб олишга рози бўлмайди. "Зайнабнинг ҳам бахтга, муҳаббатга ҳаққи бор эди-ку!" деган талқин муаллифи уни салбий образлар қаторига қўшгиси келмайди-ю, атрофидаги зайнабларга нафрат билан қарайди...

Муболағасиз айтиш мумкинки, дунёдаги жамийки китобхонлар Лайли ва Мажнунга мафтун бўлади; Ягодан (У.Шекспир. "Отелло") нафратланади; Родион Раскольников (Ф.Достоевский. "Жиноят ва жазо") ва Исмоил-га (Ч.Айтматов. "Юзма-юз") ачинади; Юсуфбек ҳожининг (А.Қодирий. "Ўткан кунлар") давлат ишидан этак силтаганини маъқуллайди; Пьер Безуховни (Л.Толстой. "Уруш ва тинчлик") намуна ўлароқ қабул қилади; Татьяна-нинг (А.Пушкин. "Евгений Онегин") муҳаббатини улуғлайди; Клавдийни (У.Шекспир. "Ҳамлет") қоралайди... Ўзини олижаноб инсоний туйғулар соҳиби деб билган туппа-тузук одам ҳам ҳаётда Арсен Саманчинни (Ч.Айтматов. "Тоғлар қулаётган замон") ношуд, ношукурга чиқариб қўйиши ҳеч гап эмас.

Демак, одамлар ҳаётда қандай бўлишидан қатъи назар, китобдаги қаҳрамонни деярли бир хил баҳолайди; улар адабиёт оламидаги ҳаётга муносабатда деярли яқдип. Баъзи ҳар хилликлар ҳам бир-биридан унча узоқ тушмайди: Шоҳ Эдипга (Софокл "Шоҳ Эдип") ачинмаган ёки Бозорбойнинг (Ч.Айтматов. "Кунда") қилмишларини маъқуллаган бирор китобхонни топиб кўринг-чи?

Нега? Нега китоб ҳаҳрамонларига ҳам-дардлик қилган қалбимиз реал воқелик ўл-човида бошқа хил тарозии тутайди? Нега романлардаги жасоратларни шарафлаймиз-у, ҳаёт бизга юзма-юз келтирган жасорат лаҳзаларини энг оддий кундалик манфаат-га алиштириб қўя қоламиз? Нега баҳолаш меъёрларимиз адабиётдаги ва ҳаётдаги ин-сонларга нисбатан турлича? Мана, адабиёт, ҳаёт ва китобхон диалектикасидаги мени ўй-лантирган жумбоқ!..

Балки бу саволларнинг аниқ илмий жаво-би бордир. Балки психология, социология, адабиётшунослик, ...логия, ... шунослик де-ган қанча-қанча фанлар бу ҳодисани мантиқ юксакликларида туриб сезинг кўнглингиз тўладиган даражада изоҳлар... Лекин мен бу саволларга ўзимча жавоб топаман: сўз санъати шундай ҳодисаки, у ўзида акс эт-ган воқеликни турмушдаги оддий муҳокама ва хулосаларимиздан бир поғона юқори-роқ кўтарилиб, ҳақиқий инсоний идеаллар юксак-лигидан туриб баҳолашга мажбур қилади. Майли, балки биз реал воқеликда дағалроқ, худбинроқ, манфаатпарастроқ, ноҳолис ва адолатсизроқдирмиз. Ҳаёт воқеаларига дўқ-қироқ муносабатда бўлармиз, теварак-атро-фидагиларга панжа орасидан, тор манфаат-лар тирқишидан қарармиз... Бироқ адабиёт кўрсатадики, ҳар биримизнинг ботинимизда олижаноб инсон – одил илоҳий ҳакам яшай-ди. Бу олижаноб инсон, ҳеч бўлмаганда, ўзимизга тегишли бўлмаган, манфаатла-римиз лат емайдиган ўринларда ҳақиқатни аниқлай олади. Инсонга қандай иш муноси-бу қайсиси номуносиб – бехато айта олади. Ботинимизда чин инсонийлик меъёрларини аниқлаш ва баҳолаш имконияти бор! Бундай имкониятдан ҳеч бир кимса бенасиб эмас. Ҳар биримизнинг қалбимиздаги “одил ҳакам” отлиқ катта имкон аллақайдан бизга экспорт қилинмаган; билъакс, жибиллийдир.

Атрофимиздаги одамларга, ҳаётини вази-ятларга ҳам ана шу ОЛИЖАНОБ ИНСОН-нинг кўзи билан қарай оламизми-йўқми – бу энди бошқа масала. Бу ўзимизга боғлиқ...

Сўз санъати шундай кенгликки, унда му-айян бир ҳодисага турли томонлардан туриб бемалол қараш мумкин. Чунки бунда бизнинг нигоҳларимиз нафсоният ва шахсий ман-

фаатларимиз билан тўқнаш келмайди. Сўз санъати шундай бир юксакликки, унда биз, муволағали қилиб айтганда, юқоридан туриб бандасининг кори-борини одилона сарҳисоб қилиб келаётган Тангри таолоникига ўхшаш улуг бир қудратни ҳис қиламиз ўзимизда. Бозордаги олмани роса айлантириб томоша қилганимиз каби, сўз санъати туфайли инсон ва воқеликни ҳам ана шундай ҳар томондан айлантириб қўра оламиз.

Ҳаётини воқеликка шоша-пиша, йўл-йў-лакай, бирёқлама қараб кетаверамиз; кў-пинча, атрофимиздаги одамларнинг ички дунёсига йўл қидириб ўтирмаймиз; уларнинг хатти-ҳаракатларини ўзимиз “ясаб” олган маҳаллини, муваққат, шахсий, нафъий, наф-соний каби турли маҳдуд қолипларга со-либ ўлчайверамиз. Сўз санъати эса ҳаёт-нинг фақат драматик, баъзан фожиавий лаҳзаларини танлаб, бир марказ атрофига йиғиш орқали бизни чор-атрофимизга ин-соний драмалар ва фожиалар воситасида қарашга мажбур этади. Қабарик ойнада акс этган ана шу драма ва трагедиялар инсон ҳаётини бор мураккаблиги билан идрок этишга, ундаги зиддиятлар лабиринтида тўғри йўлни топишга ёрдам беради. Ва ҳатто айнан зиддиятлар, тўқнашувлар, изтироб-лар, фожиалар чинакам инсон ҳаёти атри-бутлари эканини идрок этамиз. Бадиий асар калейдоскопга ўхшайди, ёзувчи оддийгина, баъзан кўлни кесиб юборадиган шишачалар-дан минг хил гўзал манзаралар яратади.

Шукрки, табиатан ҳар биримизнинг бо-тинимизда одил илоҳий ҳакам яшайди. Бу асло ўйлаб топилган таскин бўлмай, сўз санъати деган “машина-барометр” ёрдамида аниқланиб, тасдиқланиб турибди. Эҳтимол, Буюк Яратувчи адабиёт деган ҳодисани айнан эзгулик руҳи ҳар биримизнинг фитратимизда ҳеч истисносиз мавжудлигини кўрсатиш учун инсонлик ҳаётига жорий қилгандир? Агарда ботинимиздаги илоҳий ҳакам имкониятлигича қолиб кетмай, унинг ўзини рўёбга чиқарсак, рўйи заминдаги не-не ҳолат-ҳодисалар яхши-лик сарҳадлари томонга ўзгариб кетармиди?..

Менинг жавобим, балки, ҳавойироқ, ноил-мироқ, асоссизроқ, эҳтирослироқдир. Лекин бу жавоблардан кўнглингиз ёришиб кетади... Рад қилиб кўринг-чи!

Иброҳим ҒАҒУРОВ

ОQ DAFTAR

ЎИГИТЛИК ЧОҒЛАРИ

Ўигитлик чоғларимда*
қозиклар қоқар эдим майсазорларга
суғуриб ололмасди отлар
қочиб кетолмасди мендан тулпорлар
Отларнинг ёлларини тарар эдим
чангак бўлиб бармоқларим
уларга гоётада хуш ёқарди силамоқларим
кўзлари олов сочиб чақнарди тулпорларнинг
чорлар эдилар жанг майдонларига
гуррос сурон солган овозлар танг қиларди
қулоқларимни

* Муаллиф пунктуацияси сақланди.

HAYRAT

Иброҳим Ғафуров билан мамлакатимизнинг барча вилоятларида, узоқ ва яқин туманларида бўлганмиз. Бир гал устоз Саид Аҳмад ака бошчилигида бир гуруҳ ижодкорлар Оқдарёга бордик. Айни баҳор палласи эди. Қишлоқ яқинидаги адирларни айланиб, томоша қиладиган бўлдик. Бир маҳал Иброҳим ака мени чақириб қолди.

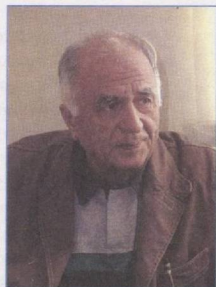
— Буни қаранг, манави чучмомаларнинг ранги тўқлигини кўринг! Ҳеч қачон бунақасини кўрмаганиман!

Яқин борсам, у бир даста чучмомани бағрига босиб турибди. Чиндан ҳам булар ниҳоятда бўлиқ, тўқ мовийранг чечаклар эди. Иброҳим аканинг кўзида эса болаларча самимий ҳайрат...

Шунда бир гал кўнглимдан ўтди. Бир қарашда оддий нарсадан бу қадар ҳаяжонга тушиш, ҳайратланиш фақат ижодкоргагина хос хусусият! Ижодкор қалби ҳамиша нафис туйғулар билан лиммо-лим бўлади. Эҳтимол шунинг учун-

Чуқурсой қирларида
поёнсиз ишқомларда
шакар ангур, буваки, шивилғони,
моска ҳидларига маст бўлиб ётар эдим
кесаклар орасида.

Паҳлавонларнинг елкаларидай
саратон қизигида қизиган кесаклар.
Мен кесак орасида ётган бир бола эдим
худди бир кесакдай.
Кўйлагим йиртиқ,
ишоним йиртиқ
яра босган биқинларимни
Мен кесаклар орасида ётар эдим худди кесакдай
калтакесаклар чиртиллаб
читчитлаб йиғлар эди
менинг ҳолимга
Лекин шу ётишда
узумларнинг ранглари нафис ҳидлари
мени маст қиларди.
“Дубровский”ни ўқирдим.
“Қутлуг қон”ни қўйиб.
Таржима қилардим ўзимга ёққан пўрим сўзларни.
Маст қиларди ойимқиз Мария
Нурига кўшилиб.
Уларнинг бўйини тасаввур қилар эдим
о, шакар ангур, шакар ангур, шакар ангур
сенинг бўйингдан нафаслару нафосатингдан
айланган эдим, ўргилган
о, шакар ангур, о, шакар ангур, шакар ангур

дир адабиётимизда фақат икки мунаққидни танқиднинг шоири деб атайдилар.
Бири – Озод Шарафиддинов, бири – Иброҳим Ғафуров!

Бир нарсасга ишонаман: Иброҳим ака ўзини ҳайратлантирмаган, ларзага солмаган
асар ҳақида ҳеч нима ёзган эмас. Ҳазрат Навоий ва Машрабдан тортиб биринчи ки-
тоби чоп этилган ёш шоиргача, Абдулла Қодирий ва Ойбекдан тортиб илк ҳикояси
босилган ёш адибгача – кимнинг қайси асари ҳақида ёзмасин, аввало ўша асарнинг
нимасидир уни ҳайратга солган бўлади. Адибнинг оддий сафарномаларида ҳам теран
бадиият бор, ҳаяжон бор.

Биз, ҳамкасблар ярим ҳазил, ярим чин қилиб бир гапни кўп айтамыз. Агар Иброҳим
Ғафуров олим бўлмаса, шубҳасиз, яхши шоир бўлур эди. Шоир бўлмаса, яхши адиб
бўларди. Адиб бўлмаса, моҳир таржимон бўлиши аниқ эди. Иброҳим Ғафуров ижодида
бу унсурларнинг ҳаммаси бор. Образли фикрлаш ҳам, чуқур билим, теран фалсафа ва
психологизм ҳам, чуқур мушоҳада ҳам, ўзбек тилининг рангин товланишлари ҳам...

Карима бўлиб кўринарди ҳар шакар ангур,
 ҳар шакар ангур
 бўйлари шакар ангурдан ҳам шакарроқ,
 о, шакар ангур!
 Ишкомлар ичида кесаклар орасида ётиб
 кўзимга кўринарди ўша бўйдор
 ингичка қизлар
 шу қадар хипча, шу қадар хипча
 Хипча
 кўзимга кўринарди тенгдошларим мен каби йиртиқ
 тасаввури оловли
 узумлар
 ўсмир қизлар бўлиб кўринарди кўзимга
 Ишкомлар четида ўсган кунгабоқарларнинг қуёшдай бетига
 бетим босардим
 ҳидидан маст бўлиб
 оёқларим қирраси қиличлар каби
 кунгабоқар, жўхориларни
 сермаб кесар, чалғи ўргандай ағдарар эди
 Йигитлик чоғларимда
 шундай дунёга қўшилиб кетган эдим
 Бир юлдуз мисоли чақнарди кичкина қалбим!..

ТАШҚАРИДА ВА ИЧКАРИДА

Ташқарида қор ёғар ўша-ўша
 Ёмгир аралаш эзар ўша-ўша
 Шамол сирқиратар ўша-ўша
 Мўралаб қўяр қуёш ҳам ўша...
 Бўйинлари қисик ўтиб борар одамлар
 Эслайман қирқинчи йилларни

Адиб ўз мансураларини "менинг романларим" деб атагани бежиз эмас. Уларда муаллифнинг синчков кузатувлари, беором ўйлари, янгича ва ўзига хос тафаккур ифодаси, ғалати образлар бор.

Иброҳим Ғафуровнинг адабиётимиз равнақига қўшган яна бир салмоқли улуши унинг таржимонлик фаолиятидир. Тасаввур қилинг, Достоевский билан Фолкнер, Айтматов билан Маркес, Хемингуэй билан Жойс ижоди орасида қандай яқинлик, қандай боғлиқлик бор? Буларнинг ҳар биттаси бир-бирининг меҳварига яқин ҳам келмайдиган бус-бутун ва алоҳида олам-ку! Шуларнинг ҳаммасини ўзбекча сўзлатиш осон бўлдимикан таржимонга?! Бировнинг асарини таржима қилиш тай-ёр кўйлакнинг тескарисини ағдариб қайтадан тикиш эмас! Таржимоннинг энг мушкул вазифаси ўша асарнинг мазмуни, воқеалар оқиминигина эмас, руҳини ҳам терең ҳис этиш ва ўзбек китобхонига айнан ўша руҳни сингдиришдир. Бу – ниҳоятда оғир вазифа. Иброҳим ака ўйрган айрим асарларда шунақанги "антиқа", шунақанги "жон-

эллигинчи... булар наҳот ўша-ўша?
 Тўлқинлар келди кетти
 довуллар дўқ урди
 тўфонлар ҳаммани сунуриб ўтти
 янгилар келди янгиланди яналар
 ҳамон ўша-ўшами?
 Насллар тўхтовсиз югурар,
 гулдурад, қийқирад, айюҳаннос солар
 булар янги бўлсамми ё
 ҳамон
 табдиллар ўша-ўша
 талқинлар ўша-ўша
 таҳлиллар ўша-ўшами?
 Ташқарида совуқ, ичкарида иссиқ...
 Хаёл чирсиллаб ёнар...

ҲЕЧ

— Айт менга дардингни
 кўнгилни бўшат,
 айт нималар эзоди сени
 уйқу бермас, олиб қочар хаёлларингни
 — Ҳеч... — дединг.
 Ҳеч...
 Биламан мен буни ва
 биламан нима бор орқасида
 Ҳеч тугамас сенинг дардинг
 Ва аниқ биламан
 бу ҳечни
 то дунё тургунча ечиб бўлмас ҳеч...
 — Ҳечҳеч ҳечҳеч ҳечҳеч...

га тегадиган", ҳар бири китобнинг битта, ҳатто икки-уч саҳифасига чўзиладиган "эргашган қўшма гаплар" борки, уларни қозғога тушириш у ёқда турсин, ўқигандаёқ юрагингиз сиқилиб кетади! Таржимон эса худди шу "ўта чўзиқ" жумлаларга яширинган маънони, руҳ ва оҳангни сақлаб қолмоғи ва китобхонга етказмоғи шарт. Инсоф адо эта олган, бу билан ўзбек адабиётига жаҳон адабиётидаги ўзига хос тасвир услуби, фалсафа, оҳанг ва тўйгуларни олиб кирган ижодкордир. Таржимон бировнинг буюртмаси ёки шунчаки ҳавас учун эмас, айнан ўша китоблар қайси бир жиҳати билан ўзини ҳайратга солгани учун ҳам шунақа оғир юкни елкалашга жазм этган.

Пўнда қилиб айтганда, 75 ёшни қаршилаётган шоир ва адиб, мунаққид ва таржимон Иброҳим Гафуровдек қадрдоним борлиги билан фахрланаман!

Ўткир ҲОШИМОВ

БАҲО

Лев Толстой фаранги Мерименинг “Карл IX йилномаси”ни ўқиб
туғатиб

дафтарига битиб қўиди:

“Жуда ақлли ва сезгир,

аммо таланти йўқ”...

Ақллилик,

сезгирлик,

талант

қарангким —

бошқа-бошқа нарсалар экан-да.

Биз бунинг биттасига ҳам дўптимизни осмонга отиб юрамиз.

“Кани энди тўғри ишлай олсам, жуда бахтли бўлардим”, дейди
Толстой.

Пирнинг сўзи ҳар доим жуда кескин

Лекин нега у, донишманд, айтмади:

тўғри фикрлай олсам бахтли бўлардим деб

Мен ўйлаб ўйимга етолмайман

Тўғри фикр — тўғри иш

доим

етаклаб юрмасми бири бирини?..

КАТТА ВА КИЧИК

Кафтим жуда катта бўлгани учун
жимжилогим гоятда кичкина бўлиб
кўринадим...

Қанор-қанор пул устида ўтирган қўнғиз
қуёш нурида
юлдуздай ялтирайди...

ИҚТИБОСЛАР

Ҳар ким ҳар нарса ичида яшайди:

У гўза орасида

яна ким қўй — мол-ҳол орасида

Газетчи қогоз орасида

дўхтирни кўрасиз наштавлар ичида

ови юрган мой орасида

эпизлар оҳу вой орасида...

ўзим ҳам шундай, аниқ биламан:

яшайман иқтибослар орасида

мингларча миллионларча иқтибослар

уларни йўқотиб қўймаслик, уларга

фикр маконларини топиб бериш учун ўз ҳаётим
ичига олиб қираман.

Эй, ...ишқ сарбони,

Азм айлади дард қарвони – дейди Навоий.

Менинг дард қарвоним айланиб-айланиб Жан Жак Руссо

қошига етиб келди. Дардимга малҳам қидириб

“Эмиль ёки Тарбия”ни ўқидим. Худди Навоийга ўхшаб

Руссо ҳам юрак ҳақида кўп ёзаркан ва тарбия ҳақида сўзлаб

доим юракка мурожаат этаркан. Тарбиянинг етиб борадиган

энг олижаноб макони юрак деб ҳисобларкан. Тарбиянинг етиб

борадиган энг олижаноб макони юрак деб ҳисобларкан.

Тарбиянинг таъсирли бўлиши хусусида у шундай фикрга келибди:

ЮРАҚДАН ЧИҚҚАН НАРСАГИНА ЮРАККА ЕТИБ БОРАДИ.

Бунга ўзим ишонч ҳосил қилдим: Тарбия романи Руссонинг

юрагидан менинг юрагимга кўчиб ўтти. Европа шеърини янги

санъаткорлик нуқтасига кўтарган Гийом Аполлинер юрак

хоссасини шундай таърифлабди:

Юрак агар изласа бошқа юракни

ушбу юрак яна ўша юракдир...

Яъни мен тушундим: ошиқлар юрагида ҳеч қайда ҳеч қачон

тафовут бўлмас. Сўнг Аполлинер суюклиси қочиб кетганда

яна юрак тўғрисида ёзибди:

Аммо юрагим мени шундай сиқдики,

Ахийри уни ерга кўмиб қўйдим...

Навоийнинг дард қарвони билан йўлга тушиб охир

Юрак кўмиб қўйилган ергача етиб келдим

Йигирма минг йилдан бери одамзот айтаётган сўз

Фақат юрак ҳақида экан...

Кўмилган юрак ҳақида...

ОВОЗЛАР

Мозел дарёси бўйида зумрад ўрмонзорда

дарёнинг сокин оқишига маҳлиё бўлиб

ўзим танимаган кўп ўрмон қушларининг

овозларини тинглаб бу қайси қуш экан? –

деб ўтирсам, ҳамроҳим:

– Сиз овозларни севасизми? Қайси овозни

севасиз? – деб сўраб қолди.

– Набираларимнинг овозларини севаман, – деб

жавоб бердим унга қалламга фақат шу фикр келиб.

У бирпас жим ўтирди. Сўнг ўзига ўзи сўзлагандай:

– Менга итларнинг овози ёқади, – деди.

Ҳамроҳим билан баҳслашиб ўтирмадим.

АСРОР

Қариликнинг қалин қор босган далалари...
 Пиймадан тушигандай жуда чуқур излар қайгадир кетиб боради
 Улар менинг изларимга ҳам ўхшайди
 Ўхшар сенинг изларингга ҳам
 Отам урушдан қайтганда, кимсасиз йўлакда ҳали ҳеч ким босмаган
 қор момигида отамнинг капта ҳарбий ботинкасидан шундай чуқур
 йўгон чизикли излар қолганди.
 Тушимга кирган ўша отамнинг изларимикан?
 Қандай ўчиб кетмаган улар хотирамдан?
 Ва ўчмаган эса нимани англатар?
 Ё қариндошим, сен нима қилиб тентияпсан бу қалин қор босган
 майдонда?
 Нега мўлтирайсан?
 “Камаз”инг ботиб қолдимми?
 Йўқотдингми сен йўлингни мўлтайиб?
 Турибсан ҳайрон, ҳаросон?
 1973 йилда сени “Кулбозор” деган жойда қўримсиз қабристонга
 қаро ерга қўймаганми эдик?
 Сен каптар учуриб тўртинчи қаватдан йиқилмаганми эдинг?
 Қўшилиб кетмаганми эдинг фаришталарга?
 Қалин қор уюрлари
 Чуқур-чуқур излар
 Қайгадир боришим керак
 Билмайман қайга
 Қариндошим нимадир демоқчи
 билмайман нима?
 Нима қилиб юрибсан менинг маънос тушларимда?
 Ҳеч нарса аниқ эмас.
 Аниги чексиз совуқ қор.
 Уфқларга туташиб ётар қор
 Фақат жуда чуқур излар
 Ботиб ётган эски “Камаз”.
 Ва жавоби йўқ ҳайрона нигоҳ...

САМБИТТОЛ

Ёшликдан бирга ўсган қиёматли дўстим билан бирга шаҳар чеккасидан
 ёнма-ён қилиб қошиқдаккина ер олдик. Дўстим дарахтга ишқибоз эди. Уни
 орқаваротдан “дарахт жинни” дейишарди.

Ҳеч қанча вақт ўтмай ери анвои дарахтларга тўлди. Узоқ йўлалардан ҳам
 ниҳоллар олиб келиб эди. Бразилиягача борди.

– Биттаю битта орзум қолди, – деди у бир кун боқчасида кечки шабада-
 да роҳатланиб оламнинг бизга сира алоқаси бўлмаган ишларидан гаплашиб

ўтирганимизда. — Эсингдами болалик чоғларимизда Калковуз бўйларидаги самбиттоллар! Эсингдами! Биласанми, нега самбиттолни яхши кўрардим? Биласан. Кўп айтганман! Новдалари сап-сариқ ва ўзига гард юқтирмайди. Нозик новдалари ҳеч қачон синмайди. Истаганча айлантириб, истаганча чамбар-чамбарак ясаш мумкин. Эсингдами, боғларимизнинг узоқ чеккаларига серсув жойга экиб қўйишарди. Токларнинг пояларини боғлашарди. Канопнинг, симнинг кераги йўқ эди... Энди ҳаммаёқ каноп, сим, латта — ифлослантиришдан бошқага ярамайди.

— Нега бу ерга экмадинг? — дедим ростдан ҳайрон бўлиб.

— Анчадан бери қидираман. Ўша болалигимиздагига ўхшаган синмайдиган, гард юқтирмайдиган ипакдек шишқ самбиттолларни... йўқ... тополмайман... Калковузлар ариқ бўлиб қолди... Айтмоқчи, бир жойда кўрдим... Бўзариқ бўйида. Аммо...

Дўстим “У ерга ўтиши қийин”, деди. “Лекин бир ҳаракат қилиб кўраман!” Хуллас, дўстим ўша қўриқладанидан эски боққа панжаралардан ошиб ўтиб ов пичоги билан самбиттол наводасидан кесиб олаётганда боғ қоровуллари келиб қолиб, идораларига олиб кириб тоза изза қилишибди. Сўнг тилхат ёздириб олиб, чиқариб юборишибди. Ялиниб-ёлворган экан, иккита самбит наводасини ҳам бериб юборишибди. Дўстим боғчасининг бурчакроқ жойига мўъжазгина ҳовузча қуриб унинг бўйига самбиттол наводаларини экиб ўстирди. Тол уч-тўрт йилда ўсиб жуда чиройли дарахт бўлди. Қачон борсам, мени шу самбиттол тагидаги курсичага ўтқизар ва сўнги йўқ суҳбатларимиз давом этарди.

Дўстим олтиминдан ошганда тез олиб кетадиган бедаво касалга чалиниб фоний дунёни тарк этди. Боғчаси ҳамон кўкариб яшнаб туради. Дўстимнинг ўғли бир боғбон тайинлаб қўйган. Боққа шу боғбон қарайди. Бир кун йўқлаб борсам, боғбон йўқ экан. Дўстимнинг остонасида анчагача ўтирдим. Боғбон қатиққа чиққан экан, келди. Ичкарига кирдим. Фотиҳа ўқидим. Кўзим анвойи дарахтлар ва гуллардан ҳам бурун самбиттолни қидирди. У жойида турар, энди катта дарахт бўлиб кетган, аммо, эвоҳ, устини бутунлай чирмовуқ қоплаганди. Чанг-тўзон, ўргимчак уялари остида япроқлари қовжираган, кахрабо рангидан эса асар ҳам қолмаганди.

— Самбиттол... Нега бундай бўлди? — деб сўрадим боғбондан.

Боғбон елка қисди:

— Чирмовуқ тушса дарахтни соғ қўймас экан, — деди бепарво. — Икки йилдан бери тозалайман. Барибир тоза бўлмади. Энди илож йўқ. Тазидан кесиб ташлайман. Шояд остидан янги кўкласа...

— Бу ернинг эгаси самбиттолни жуда яхши кўрарди. Аллақайлардан топиб келиб авайлаб кўкартирганди. Ҳатто наводасини ҳам қизганарди, раҳматли, — дедим.

Боғбон маъюсланиб хўрсинди.

— Дарахтлар ҳам бир кун ўлади, — деди хомуш.

Дўстим, сенинг эъозларинг ўзинг билан кетган экан.

Одамдан нима боқий қолади?

ARDOQLI DASTXATLAR

Муқаддима ёхуд ижодкор бахти

Абдулла Қаҳҳор том маънода бахтли ижодкор эди. Унинг ҳар бир асари зўр қизиқиш ва катта шов-шув билан қарши олинар, ҳар бир чиқиши интиқлик ва илинж билан кутилар эди. Ортидан эса ушбу асарлар ҳақида мақолалар ёзилар, тадқиқотлар яратиларди. Катта ва ўрта авлод китобхонлари, сўз санъаткорлари буни яхши билади. Хўш, унда мазкур мақоладан муддао не? Адиб ҳақида Озод Шарафиддинов, Матёкуб Қўшжонов, Умарали Норматов, Ҳафиз Абдусаматов, Иброҳим Ғафуров, Усмон Қосимов, Йўлдош Солижонов, Иброҳим Ҳаққул ва яна бошқа мунаққидлар чиндан-да салмоқли тадқиқотлар яратиб қўйган бўлса, яна нима сўз қолди?.. Аминманки, бу каби сўроқ ёхуд андишалар ушбу сатрларни ўқиган журналхонда ҳам пайдо бўлади. Гапни бу қадар узоқдан бошлашдан мурод – миллат келажаги бўлган ёш авлод адиб ҳақида нима фикрга келишидан қайғурмоқ десам, эриш туюлмас. Негаки, Қаҳҳорни кўрган ва билганлар сафи тобора сийраклашиб бормоқда. Унинг адабий ва нутқий ўқтамлигидан воқиф устоз олимларимиз камайгани сари Қаҳҳор шахсияти ва ижодий фаолияти атрофида турли тахмин уғмонлар урчиши табиий...

Бизнинг авлод Қаҳҳорни кўрмаган. Фақат асарларини ўқиган. Лекин уни кўрганларни кўрган. Уларнинг ҳикоясидан баҳраманд бўлган. Масалан, ўзим ёзувчи туғилган ва болалиги кечган шаҳарда улғайганман, у юрган кўчалар менга ҳам қадрдон. Мен Қаҳҳор каби зотлар ҳақида ўйлаганда, хаёлимга саволлар ёпирилиб келади. Хўш, бундай инсонларнинг улғўлиги фақат истеъдодли бўлганими? Ёки қатъий инсоний субути, эътиқодий маҳкамлиги, одамий қиёфасидими?.. Бу саволларга мен ўзимча жавоб излайман.

Ёзувчи яшаган сўнгги хонадон ҳозирда уй-музей. Унга ҳар йили уч-уч ярим минг зиёратчи келади. Бу дегани кунига ўртача саккиз-ўн одам Қаҳҳорни эслагани бу ерга ошиқади. Бу ҳам ёзувчи абадиётнинг исботи эмасми?.. Ана энди, асл муддаога кўчиб, уй-музейда сақланаётган архив борасида мулоҳаза юритсак бўлар.

Архивми? Унда нима бор ўзи?..

Шундай савол бергувчилар ҳам топилади.

Бу ердаги материалларнинг ҳаммаси ашёвий ҳужжат ҳисобланиб, ёзувчи ҳаёти ва ижодининг муайян лавҳасини ҳозирги ёш ва келажақ авлодга гўё тиклаб беради...

Аввало, ушбу архив сақланиб қолишида адибнинг умр йўлдоши Кибриё Қаҳҳорова жонкуярлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ёзувчидан қолган бир парча битиккача сақлаб қўйилгани ва бугунга келиб фанга тақдим этилаётганини ҳам ҳеч иккиланмай Кибриё опа туфайли деб билиш керак. Ёзувчи бисотида аёллар ҳақида уч байт ҳажвий шеърғача сақланган (*ҳужжат № 3726*), шунинг ўзиёқ Кибриё опа Қаҳҳор архивини нечоғлиқ авайлаб асраганини кўрсатади. Қолаверса, адиб дастхатини энг тўғри ва равон ўқий оладиган мутахассис ҳам шу эзгухислат аёл эди. Дарвоқе, Қаҳҳор қўлёзма-дастхатларини ўқиш муаммоси. (Ўқиш сўнгра...) Маълумки, Қаҳҳор ўз асарлари ва қайдларини араб ёзувида битган. У ҳам бўлса, ислох этилган эски ўзбек ёзув тури. Устига-устак, адиб йиллар оша бу ёзувда ўз калиграфик услубига эга бўла борган. Унинг дастхати, бир қараганда, равон арабий хат. Бироқ ислоҳли алифбо ва хос хуснихат сабабли уни дафъатан ўқиш кетиш осон эмас. Фақат матн билан мунтазам ишлашгина мутлоаа малакасини ҳосил қилади. Илк бора ёзувчи дастхатлари тавсифини тузиш орқали уларнинг бир қисмини ўрганган олим – профессор Саидбек Ҳасановдир. Айнан шу устоз тавсияси ҳамда уй-музей директори Нодира Жалолова жонкуярлиги боис Қаҳҳор қўлёзма архиви муносиб тадқиқот объекти бўлганини таъкидлаш бурчимиздир.

Мазкур архивдаги ҳужжатларни қуйидагича тасниф этиш мумкин: 1) Қаҳҳор бадиий асарларининг қўлёзма вариантлари (қиссалар: "Ўтмишдан эртаклар", "Муҳаббат", "Зилзила"; пьеса: "Аяжонларим"; айрим ҳикоялар); 2) ёзувчи публицистикаси намуналарининг қўлёзмалари (мақола, тақриз, очерклар); 3) муаллиф баъзи воқеа, ҳодиса ёки маъруза муносабати билан қайд

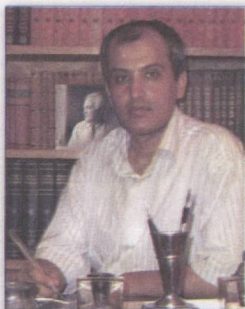
этиб қўйган қораламалар (улар орасида ёзувчининг бошқа ижодкорлар асари муҳокамасига доир қайдлари ҳам бор); 4) ёзувчи турли асарлари учун тўплаган материал, бадиий топилма, чизги,

образлар рўйхати ва ҳоказо ("Ўтмишдан эртаклар", "Муҳаббат", "Зилзила", "Тобутдан товуш"); 5) Қаҳҳорнинг турли йиллардаги шеърӣ машқлари; 6) дафтарлар (турли сафарлар, қурултойлар муносабати билан ва ўқувчилик, талабалик йилларида тутилган); 7) Қаҳҳор ёзган ва унга ёзилган баъзи мактублар.

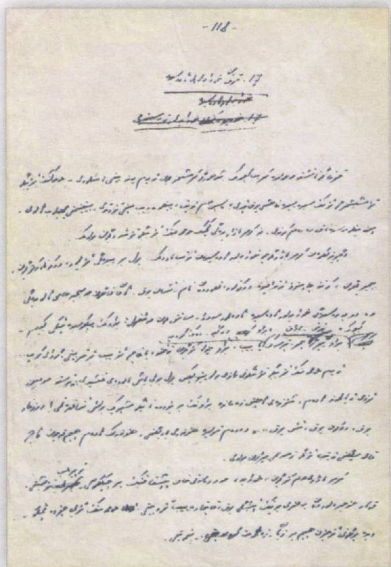
Ушбу ҳужжатлар биринчи галда ёзувчи биографияси, ижодий лабораториясини ўрганишда муҳим манбадир. Қолаверса, улар ижодкорнинг руҳий-маънавий олами, адабий жараёнга муносабати, ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳақида ҳам тегишлича маълумот беради. Шуни айтиш зарурки, адиб архивдаги қўлёзмаларнинг катта қисми 1950-60 йилларга дахлдор. Афсуски, 1930-40 йилларга оид манбалар жуда кам. Бу ҳол ўша йиллар Қаҳҳор оилавий ҳаётидаги носозликлар ва унинг бир неча жойга кўчиши билан боғлиқ бўлса эҳтимол. Бироқ ҳужжат ва материалларнинг сақланиб қолган қисмидан ҳам Қаҳҳорнинг шахс ва адиб сифатидаги қиёфаси аён, дея оламиз. Фикримиз исботи учун қуйида мисолларга тўхталсак.

Асарларнинг дастхат нусхалари

Қаҳҳор насрининг матний хусусиятлари, жумладан, вариантлар юзага келиши ва ёзувчининг тахир маҳорати юзасидан баъзи тадқиқотлар маълум (мисол учун, Раҳмон Қўчқорнинг "Сароб" романи ҳақидаги кузатишлари). Бироқ шу кунга

кадар ёзувчи асарларининг айнан кўлёзма матнларига оид изчил илмий ишлар амалга оширилган эмас. Ваҳоланки, архивда муаллиф асарларининг бир қанча дастхат нусхалари мавжуд. Жумладан, "Ўтмишдан эртақлар" қиссасининг уч дастхат нусхаси сақланган (иккиси араб, бири рус графикасида). Кўлёзма саҳифаларида муаллиф томонидан сатрлар ўчириб тузатилган, таҳрир қилинган, баъзиларига қўшимча варақчалар ёпиштириб, матн қўшилган. Адиб қиссани ёзишга узоқ тайёргарлик кўрган. Чунончи, кириш сўзи ҳақида кўп ўйлаган ва тараддудланган. Буни исботловчи бир неча ҳужжат бўлиб, улардан бирида кириш сўзининг 15 варианты бор (ҳужжат № 3280). Асар таркибидаги ҳикояларнинг вариантлари эса қийёсий таҳлилни талаб қилади. Қиссанинг кўлёзма ва босма нусхаси саҳифаларини диққат-ла кузатган ўқувчи таҳрир заҳматини илғамай қолмайди. Ўз навбатида дастхатлар бу таҳрирларнинг нечоғлиқ ўринли ва муҳим эканини кўрсатади. Масалан, ёзувчи "Арафа" ҳикояси персонажларидан бири — Саидакбархон эшон ҳақида ёзар экан, унинг ёш Абдулла билан қўл бериб кўришганини, эшоннинг кафти жуда юмшоқ бўлиб, болага бу илтифотли муносабат ёққанини тасвирлайди (ҳужжат № 3293). Аммо кўлёзманинг кейинги ўрнида мазкур тафсил устозига нисбат берилиб, "Муҳаммаджон қори" ҳикоясига ўтказилади (ҳужжат № 3295). Ёки асарнинг дастхат матнида тугал таҳрир этилмай ноаниқ бўлиб қолган ўринларни муаллиф босма нусхада ҳал этган. Дейлик, "Тешиктош" ҳикоясида асар қаҳрамони Бабар юзбошига пул берганини айтади (ҳужжат № 3290). Ҳикояда тасвирланишича, бу вақтда қиш эди. Аммо кейинги "Оқ пошшонинг арзандаси" ҳикоясида мардикорлик воқеаси ёзда рўй бергани айтилади (ҳужжат № 3291). Шунинг учун адиб Бабарнинг юзбошига мардикорлик учун пул бергани ҳақидаги ўринни босма нусхага киритмаган. Яна, "Худо" ҳикоясидаги меҳмон келганда кампирнинг дилхиралик чиқариш ҳодисаси ҳам бу ёзмаларда икки хил берилган. Шу каби таҳрирлар кўп. Уларнинг аксарияти ёзувчи

Адиб дастхати

нинг ўзига тегишли бўлса, баъзилари муаллиф вафотидан сўнг киритилган.

Абдулла Қаҳҳор тил ва сўзга заргарона муносабатда эди. Ушбу асарнинг ҳам бир қанча ўрнида нозик маъноли жумла, ибора ва сўзларни ишлатган. Ишлатганда ҳам маъносини чақиб, жой-жойига қўйиб ишлатган. Мисол учун, "Муҳаммаджон қори" ҳикоясидаги қорига рақиб ака-ука ҳақида ёзувчининг "Бухорода ўқиб келган" жумласи босма нусхаларда (ноширлар томонидан) "Бухорода таҳсил кўрган" деб ўзгартirilган. Аммо кейинги ўринда бу жумла яна қайтарилади. Ваҳоланки, аслида муаллиф дастхатидаги матн тўғри эди. Негаки, аввало, "ўқиб келган" билан "таҳсил кўрган"нинг фарқи бор. Боз устига, ана шу нозик фарқи билган адиб бир жумлани икки бора ноўрин такрорлайди. Ёки асарнинг 1988 йилги нашрида шу ҳикоядаги "Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин солиб ўқишга маж-

бу қилар эди" жумласи ўз жойида эмас, битта гапдан кейинга олинган. Бу билан эса ёзувчи қўзлаган мазмунга путур етган. Ёхуд айрим сўзларнинг ўзгартирилишини олайлик. Масалан, эртагаси – эртасига, қилаётипти – қилаяпти (ёки қилаятибди), босмакчи – босмоқчи, устумига – устунига, атала солиб – атала қуйиб, ҳол-бақудрат – баҳоли қудрат, ҳечам бўлмаса – ҳеч бўлмаса, суяк шўрва солди – шўрва қайнатди кабилар. Аслида бундай сўз ва иборалар, баъзилар ўйлаганидек, имло хатоси бўлмай, муаллифнинг сўзлашув ва ёзув услубидаги ўзига хосликдир.

Ана шу ва бошқа сабабларга кўра "Ўтмишдан эртақлар"нинг илмий-танқидий матни яратилди ("Ўтмишдан эртақлар" қиссасининг илмий-танқидий матни ва илк вариантлари. Тузувчи-тайёрловчи О.Жўрабоев. Т., "Татмуддун", 2011, 168 бет). Зеро, ушбу қиссанинг матнони сирлари, муаллиф айтмоқчи бўлган нозик фикрлар, унинг ижодкор сифатидаги истеъдод қирраларини кашф этишда мазкур матн муҳим малзама-материал бўла олади. Шунингдек, синчков китобхон ёзувчи собиқ шўро тузуми даврида битилган бу асарига қалби тубидаги қандай оғриғу дардларни яширганини ҳам илғайди.

Ёзувчи – шахс – зийли

Ёзувчининг салоҳияти, индивидуал услуби, тили, образ яратиш маҳорати ва ниҳоят бадий сажиясининг шаклланиб бориши ўз-ўзидан ҳосил бўлмай, бунинг учун неча йиллик машаққатли меҳнат керак. Шу ўринда баъзи қайдларни келтириш билан чекланамиз. Архив материаллари орасида XX аср бошларида истеъмолда бўлган чойқозга ёзилган бир ҳужжат бор (№ 3821). Ўша даврда қозғоз тақчиллигиданми ёки чойқозга ёзиш қулайлигиданми, унинг олди орқаси тўлдириб ёзилган. (Ўзбекистон халқ шоири Чархийнинг ҳам айнан шундай қозғоздаги дастхати бизда сақланади.) Муҳими, чойқоздаги матн – Қаҳҳорнинг ёшлик (эҳтимол, ўқувчилик) йилларидаги дастхати (тахминан 1920 йиллар боши). Унда қуйидагилар ёзилган:

"Алининг тасвири

Али 9 ёш бир бола. Ёшига қараганда бўйи узунроқ. Заиф, кучсиз эмас. Бироз бўғдойранг, вужуди заиф. Ўша. Сиймо, ранг қошнинг четида қора холи бор. Бурнини устида бироз чечакнинг доғи кўрунади. Али бирдек эскирганроқ қора тузурка киёдур.

Алининг бошқача тасвири (хато тасвир)

Али кичкина бир бола, унинг кўзи, бир бурни, бир оғзи, икки қўли ва икки оёғи бор. У бизнинг хизматчимиз бўладур. Ўзи етим бўлганидан бизнинг уйда ётиб турадур.

Хулоса

Бир нарсани ҳеч кўрмаган – танимаган кишиларга таъриф қилиб таъриф қилмакни тасвир дейиладур. Бир нарсани ё бир кишини тасвир қилмақ ўлан уни бошқа кишиларга ўхшаш нарсалардан ва кишилардан айрарлу ерларини бирам-бирам топиб сўзламоқ ва ёзмоқлик бўладур". (А. Қаҳҳор архивида сақланаётган ушбу ва кейинги ҳужжатлар матбуотда илк маротаба эълон қилинмоқда – О.Ж.)

Кўриниб турибдики, ёзувчи ёшлик йиллариданоқ бадий тасвирлаш, қаҳрамон ҳолатини яратиш ва уни жонлантириш устида кўп ишлаган. Мазкур ҳужжатдан муаллиф ёзувчи бўлмоқ ниятида аввало оддий тасвир воситаларидан фойдаланишни ўрганиб боргани маълум бўлади. Ундаги "Алининг тасвири" ва "Алининг бошқача тасвири" сарлавҳали кичик бандлар ҳам қаҳрамонни тасвирлашнинг ибтидоий турини кўрсатмоқда. Ҳатто иккинчи тасвирнинг ёнига "хато тасвир" деб ёзиб ҳам қўйилган. Балки бу ёш Абдулланинг адабиёт дарсларида олган сабоғидир.

Ёки Абдулла Қаҳҳорнинг Тошкентга илк келиши билан боғлиқ бир хотира қайди ҳам бор. Унда, жумладан, бундай дейилади:

"Тошкентга кетишда аям ирим қилиб мени кузатмади. Дадам станцияга кузатиб чиқди.

– Тошкентга тушишинг билан бир пиёла қатиқ ич, туз, бир чимдим турпоқ егин.

Кўз ўнгимда мачитнинг мадрасасида бир хужра. Шамъ. Парвона" (ҳужжат № 3659).

Матн сўнгида қуйидаги рўйхат берилади:
"...Устодлар. Қамчинбек, Ғози Юнус, Фаҳмиддин, Юнус Кофир, Санжар Сиддиқ, Алошов, Аъзам Аюб, Мир Ҳусайн, Аҳмаджон Ёқубов, Комил Алиев, Усмонхон, Рамз, Наби Расулий.

Танишлар. Абдуллоҳ Қодирий, Чўлпон, Элбек, Ойбек, Ғайратий".

Кўринадики, Қаҳҳорнинг Тошкентдаги "устод" ва "танишлар"и асосан ижод аҳли. Демак, у Тошкентга илк келган чоғлариданоқ ўз олдига ижодкор бўлишдек катта мақсадни қўйган. Бу кейинчалик ёзганларидан ҳам аён. Шу билан бирга, унинг яна кўплаб қораламалари ҳам борки (баъзиларига "Ёшлар билан суҳбат" дея сарлавҳа қўйилган ва кейинчалик шу номда китоб ҳам чиқарган), уларнинг аксари ёзувчилик меҳнати ва масъулияти, ижод жараёни, усули ва бадиияти ҳақидадир. Улардан бирида муаллиф ёзади:

"Китобхонни тортадиган усул

1. Асарнинг шакли ва ундаги материал орасида мувофиқлик.

2. Дуторнинг икки тори ва созланиши. Бим-бум. Пардадан чиқиш.

3. Асардаги икки тор. Буларнинг соз эмаслиги:

а) айтувчи (хотиндан куйган) – ҳаким;

б) эшитувчи (ўқувчи).

4. Асарнинг "бум" торида қиз ҳам иштирок этсин. "Бум" торида йигит ҳам баҳмона бўлсин" (хужжат № 3748).

Абдулла Қаҳҳор ўзбек тили ва адабиётининг бугуни ва эртаси учун расмона куйинган, унинг "майда" масалаларига ҳам жонсарақлик билан ёндашган зиёли эди. Ўзбек тилининг нозик товланишларини билган адиб тилимиз имкониятлари ва бойлигини тўласича кўрсатиш зарурлиги, алифбо тилга мос бўлиши лозимлиги ва яна бошқа кўплаб масалалар ҳақида фикр билдирганки, бу архив хужжатларидан аён бўлади (№ 3750, 3751, 3753, 3782 ва бошқалар). Ёхуд таржимачилиқда аспиятдаги ҳар бир ибора ва сўзни таржима қилишда ғоят ҳушёр бўлиш зарурлиги, бирор хориж адибини айнан бир таржимон давомли суръатда ўгириши мақбул

эмаслигини таъкидлайди. Мисол учун, бир ўринда бундай деб ёзади:

"1. Чехов асарларини бир ва ёки бир қанча таржимонларнинг маҳри қилиб қўйиш ярамайди. Бир кунки келар, эҳтимол бошқа таржимонлар бизнинг таржималар ҳақида шундай дер: "Таржима қилай деб уларни чаплаштириб юбориш..."

2. Биз таржимани ким қилганлиги эмас, қандақ қилганлигига қарашимиз керак..." (хужжат № 3664).

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор баъзи хориж адиблари асарларини ўзбек тилига ўгириши билан бирга, унинг асарлари ҳам бошқа кўпгина тилларга таржима қилиниб, нашр этилган. Лекин адиб сохта шўхрат ва шовшувга ўч бўлмаган. Бундай ҳулосага унинг бир хати асосида келмоқдамизки, уй-музейдаги 2347-рақамли хужжат ушбу фикрни тасдиқлайди. 1964 йил бошларида Қаҳҳорга Қозондан, Ясир Шамсуддинов деган таржимондан мактуб келади. Бу хатда "Синчалақ" қиссаси татарчага ўгирилгани, босилган дастлабки нусхалар тез сотилиб кетиб, наشريёт яна қайта нашрга рухсат сўраётгани билдирилган. Шу сабабли таржимон асар муаллифидан иккинчи босмасига изн сўрайди ва таржима юзасидан Қозонда эълон қилинган мақоланинг (Сарвар Адҳамов. "Эр юракли Саида") газета қирқмасини ҳам илова қилиб жўнатади. Қаҳҳор эса қисқа, лекин мазмундор жавоб ёзади. (Унинг бизда сақланган нусхаси, афтидан, қоралама бўлиб, Я.Шамсуддинов хатининг орқасига қора қалам билан араб имлосида тез ёзилган.) Мана, ўша матн:

"Ўртоқ Шамсуддинов!

Таржимани кўриб чиқдим. Таржимадан яхши таассурот қолди. 2-босмаси чиқади деган бўлса икки йилдан кейин янги куч ва малака билан қайта кўриб чиқсангиз, қолган китоб таржималарингиз яна ҳам самаралироқ бўлар эди.

Таржиманинг ҳаммасини солиштириб чиқишга вақт бўлмади, шундақ бўлса ҳам иккита катта-катта камчилик сездим.

1. Таржима ўзбекчадан қилинган, деб ёзилган. Ҳолбуки, русчадан олингани, менимча, кўз-кўз жойлари бор.

2. Бир қанча ерда ўзингиздан қўшгансиз.
Шу иккита катта камчиликини албатта
тузатиш керак.

7 / II. 64".

Зийрак ва некният адиб адабиётимиз
равнақи ва келажаги кимларга боғлиқлигию
уларнинг иқтидори нечоғлиқ эканини ҳам
тўғри башорат қилган. XX аср ўзбек адабиё-
тининг 60-90-йиллар даври Қаҳҳор фикр-
ларининг нақадар тўғри эканини кўрсатди. Бу
давр адабиётининг истеъдодли вакиллари –
О.Ёқубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов,
Ў.Ҳошимов, У.Назаров, Ш.Холмирзаев,
Ў.Умарбековлар ижодига Қаҳҳор ўз вақтида
эътибор билан қараган, ҳар бирининг ярата-
ётган асари ва адабий иқтидорига аҳамият
берган. (Бундай фикрлар қайд этилган кўл-
ёзма ҳужжатлар ўндан ортиқ – О.Ж.)

Қаҳҳор чин маънода адабий тафтиш-
чи ёки адабий танқидчи ўлароқ майдон-
га чиққани, унинг фикри кўплаб ижодкор-
лар учун муҳим бўлганини ҳам ҳужжатлар
тасдиқлайди. Унга келган аксарият мактуб-
ларнинг мазмуни ҳам шу мавзуга дахлдор.
Бошловчи ёзувчилар қатори, илм ва ижод
аҳлига таниш бўлган қаламкашлар ҳам адиб
фигрига муштоқ эди. Мисол учун, 1958 йил
29 декабрда таниқли олим ва адиб Тўхтасин
Жалолов ёзади:

"Муҳтарам Абдулла ака!

Таъриба учун ёзган бир ҳикояни сиз-
нинг муҳокамангизга олиб келдим. Мен
сизнинг танқидингизни мактов ўрнида
қабул қиламан. Танқид – нечоғлиқ жиддий
ва шафқатсиз бўлса шунча яхши, чунки гап
танқидчининг асари устида боради.

Қимматли вақтингизни олишга журъ-
ат қилганим учун қайта-қайта кечирим
сўрайман.

Боқий эҳтиром: Т. Жалолуф"
(ҳужжат № 2527, араб имлосида).

Яна бир муҳим жиҳат борки, Қаҳҳор энг ав-
вало ўз шахси ва ижодига ниҳоятда талабчан
бўлган, сўнгра бошқа ижодкор ва замондош-
ларига "танбеҳ берган". Танбеҳни ҳам ўринли
ва жоиз бўлсагина айтишни лозим кўрган.
Мисол учун, "Муштум" журнали М.Жабборов
деган бир киши ҳақидаги танқидий материал-

Чорак аср ҳамнафаслар

ларни Қаҳҳорга жўнатади ва назаримизда,
ёзувчидан фелъетон ёзиб беришни сўрайди.
Адибнинг, айни дамда мунаққиднинг ушбу
ҳодисага жуда босиқлик ва ўта мулоҳаза бил-
лан муносабатда бўлганини "30.01.1959" са-
нали мактубидан кўриш мумкин. Қаҳҳор учун
биринчи галда воқеа ортидаги шахс кимлиги
эмас, унинг инсоний қиёфаси муҳимлиги се-
зилади. Мана, ўша хат:

"Муштум" ҳажвномасига

Муҳиддин Жабборов ҳақидаги материал
билан танишдим.

Материалдан Муҳиддин Жабборов ким,
қанақа одам, унинг хулқи-ахлоқи қанақа,
бу ғуноҳи тасодифми ёки ўзининг тоъ-
ламачилик табиатидан келиб чиққаними,
билиб бўлмайди. Мен бу одамни бутун де-
путатлик доирасида шарманда қилгани,
унинг ҳаётини узоқ йиллар давомида за-
ҳарлагани... қўл қўйганимда шуларни би-
лишим керак. Агар Жабборовнинг бу қил-
миши – қилмишларидан бири бўлиб, ўзи
фелъетонбоп одам бўлса, унинг башараси-
ни йирик планди кўрсатиб яхшироқ фелъ-
етон ёзиш керак. Гап фақат шу ўғирлик
устиди кетаётган бўлса, бу ҳақда фелъ-
етон чиқаришдан кўра материалларни ёш
ёзувчилар семинарига юбориб, (...) муҳокама
қилиш фойдалироқ бўлар. Менинг бу фикр-
имни таҳририятнинг бошқа аъзоларига
ҳам маълум қилишни сўрайман.

Абдулла Қаҳҳор".

(ҳужжат № 3777)

Ҳақ сўзни айтмоқ ёки хотима

Абдулла Қаҳҳор яшаган давр ҳозирги авлод учун кўп жиҳатдан сирли ва мубҳам. Кейинроқ маълум бўлишича, у каби инсонларнинг ҳақ сўзни айтиши осонгина эмас, ҳатто имконсиз бўлган. Аммо Қаҳҳор барибир мавридини топиб тўғрисиани айта олувчи ростсўз инсон бўлгани маълум. Ана шу ҳақгўйлик далили бўлмиш нутқлар, ўқдай иборалар қаерда? Нега улар асосан хотиралар орқали етиб келган? Ёзувчининг нашр этилган асарлари орасида нима учун улар учрамайди? Ваҳоланки, адиб вафот этганига 44 йил бўлди, холос.

Архив ҳужжатлари ана шу каби саволларга бирмунча жавоб беради. Муаллифнинг ён дафтари саҳифалари ёки алоҳида варақларга ёзган қайдларида уларнинг баъзисига дуч келиш мумкин. Мисол учун, ёзувчининг "партиянинг солдати эмаслиги" ҳақидаги нутқи машҳур. Унинг бир парчаси ёки унга тайёрлов матн "Ҳаёт лавҳалари" номли дафтар саҳифаларидан ўрин олган. Мана, ўша парча:

"Партия.

Фалончи (баъзи одамлар) "сен партиянинг солдатисан, партия қаерга юборса, ҳатто бозорқўм қилиб юборса ҳам бораверасан" деди. Ҳақиқатда бозорқўмлик мартабасига пора бериб бўлса ҳам минини мўлжаллаб турган эди. Ҳақиқий коммунист "партиянинг солдати" – автомат эмас, унинг тўла ҳуқуқли, мамлакатни идора қила олган партиянинг ҳақиқий аъзоси, мамлакат сиёсий ва иқтисодий, маданий ҳаётида актив курашчи, фикр айтадиган, мунозара қилишга қудрати етадиган бўлиши керак. Сталин ҳам аъзоларини солдат, граждандарни "вазбат" қилишга ҳаракат қилган, бунга қисман эришган эди. Сталин давридаги чимрашлар мана шунинг натижаси эмасми?.." (ҳужжат № 3656).

Ёки Абдулла Қаҳҳор ўзига нисбатан танқид ёхуд эътироз муносабати билан Ёзувчилар уюшмасида чиқиш учун ёзган қайдларидан бирида адабий ва ижтимоий ҳақиқатни ойдинлатиш йўлида нечоғлиқ куйингани сезилади:

"Создал вокруг себя ореол – так говорить неправильно, нечестно!..

Я знаю, что теперь, после моего выступления организуют не одно выступление, то есть, так называемый отпор. Но этот отпор вряд ли достигнет цели, ибо публика теперь совсем иная, она уже свободна от давления культуры Сталина.

Долой сталинизм! Да здравствует свобода!" (документ № 3737).

Куйидаги манбада эса ёзувчи айнан 1960 йиллардаги ижтимоий-сиёсий ҳолатни кўрсатишга интилган:

"...Вақтида болта кўтариб одам овлаган ҳукуматнинг ўзи-ю, энди бу жиноятни одамларга тўнкаёттипти: Усмон Носир ҳалол одам экан-у, уни одамлар чаққан эмиш.

Ҳукумат ҳамма гуноҳларини шунақа юваёттипти.

Отилганлар, кесилганлар оқланаёттипти, лекин булар кимнинг чақуви билан ҳалок бўлгани айтилмайти..." (ҳужжат № 3746).

Ўз навбатида, бу каби ёзмалардан Қаҳҳорнинг давр сиёсатидан бохабар, очиқ фикрли зиёли экани, ҳар қандай вазиятда ҳам ҳақпараст бўлиб қолгани ойдинлашади.

Умуман олганда, Абдулла Қаҳҳор уй-музеи фондида сақланаётган архивни илмий ўрганиш давомида яна кўплаб факт ва ҳужжатларга дуч келамиз. Ушбу бисот билан муфассал танишиш, асарлар қўлёзмаларини ўрганиш натижасида ёзувчининг шахсиятини, ижодидаги тағмаёноларни англаш, талқин ва таҳлил қилиш, унинг объектив ва субъектив омилларини аниқлаш мумкин. Албатта, ёзувчи гоё таҳликали, мураккаб даврда яшаган. Ўйлаган ҳар фикрини қозоғза туширавермаган. Лекин архивдаги қўлёзма ва қораламаларни тадқиқ этиш муаллиф мушоҳадалари ва унинг ижодий устахонасини адабиёт аҳлига яқинроқдан кўрсатиб беришга асос бўлади.

Мақола ниҳоясида эса уй-музей архивида сақланаётган ҳужжатлардан намуналар – адибнинг ижод, ёзувчи ва адабий жараён борасидаги баъзи қайдлари ҳамда айрим асарлари учун тўплаган ибора ва ҳикматлари ўқувчилар ҳукмига илк маротаба ҳавола қилинмоқда.

Абдулла ҚАҲҲОР

QO'RQSANG AYTMA – AYTSANG QO'RQMA

АДАБИЁТ, ИЖОД, ИМЛО...

Ёзувчилик ҳунари тўғрисида сўз борганда талантни биринчи ўринга қўй-майдиганлар ҳам бор. Ажаб, нима учун талантсиз одам ашула айтолмайди, ўйинга тушолмайди, расм чизолмади-ю, ёзувчи бўлиши мумкин?..

Дуруст, талант уруғ, холос, уни ундириш, кўкартириш, ундан ҳосил олиш учун аввало замин, ундан кейин меҳнат, яна меҳнат керак. Лекин меҳнатнинг самарали бўлиши учун ҳаммадан бурун уруғ керак-да!.. (хужжат № 3775)

Бир воқеа қаҳрамоннинг бирон томонини очиб билан қолмасдан, янги воқеанинг манбаи ва ўтган воқеанинг натижаси бўлиши керак. (Йўқса, ҳикоя қуруқ бўлиб қолади.) (Хужжат № 3774)

...Буларга авваллари “нега асарларинг тутуриқсиз?” деб сўрасангиз, “ёшман!” деб дўғаяр эди, ҳозир шу саволни берсангиз, “қариб қолдим” деб шикъллайди... (хужжат № 3779)

Ашулачилик – ҳунар, жсарчилик – касб, лекин икковига – товуш керак; чилдирма чалиш – ҳунар, қоровулнинг шаклдоғини чалиш – касб; ёзувчилик – ҳунар, қалам-қоғоз мирзолик – касб...

Ғарзли мактов ёзувчини ғафлатга солади, ўзи пайқаб турган камчиликлардан ҳам ёзувчининг диққатини тортади... (хужжат № 3795)

Ҳозирги замон ўзбек адабиётида аломат ҳодисалар рўй бераётинти. Назарим-да, булардан бири ва ёрқинроғи – ёшларнинг адабиётга ловуллаб, учқун сочиб кириб

келаётганлиги, буларнинг ҳар бири адабиётда сўнмас машъал бўлиб қолишига бизни умидвор қилаётганлигидир. Буни мен тенги ёзувчилар, мен тенги китобхонлар яхшироқ пайқайди...

Адабиётимизга ловуллаб, ёлқинланиб келаётган ёшларимиздан умидимиз катта. Буларни зовлатмасдан, озиқсиз қолдирмасдан парвариси қилиш, ҳар қандай зиён-заҳматдан амонда сақлаш муқаддас бурчимиздир... (хужжат № 3823)

Ҳозирги ишингда сенинг илминг ҳам йўқ, арзон тақачиликдан бошқа ҳунаринг ҳам йўқ; аҳволинг шу бўлса, сал кунда ёшларнинг оёғи остида қолиб кетасан. Адабиётда Шукрлар, Ўткирлар, Учқунлар пайдо бўлган. Шуларнинг оёғи остида қолиб кетасан! Сени ҳеч ким кўтариб ололмайди, ўзингни ўзинг кўтарасан, унда сенга қийин бўлади! Мўмин Кофирлар замони, адабиёти қолиб кетди (Фикримизча, ёзувчи бу ўринда XX асрнинг 20-30-йилларида ижод қилган Мўминжон Тошқинни назарда тутмоқда – **О.Ж.**), бугун Пиримқулар, Одиллар, Саид Аҳмадлар адабиёти! Ҳусниддин Шариповлар, Эркинлар, Абдулла Ориповлар, Гулчехралар, Ойдин Ҳожиёвалар адабиёти! Танқидда Озод, Умарали, Қўшжоновлар бош кўтарган!..(хужжат № 3804)

Бизда ғалати одамлар бор, мен буларга тушуна олмайман. Булар нима учун ўзларича янги алифбе тузиб, бунга ўзбек талаффузида йўқ товушларни киргизиб, тилини шу алифбега мувофиқлаштиришига тиришади? “Ц” бизда йўқ товуш. “Х” (инглизча – икс) русларда йўқ товуш. Рус бунинг ўрнига базўр “кс” ишлатади ва “Марх”ни “Маркс” ёзади. Бизнинг тилчилар нима учундир “Цирк”ни “Сирк” ёки жуда лозим бўлса “Тсирк” ёзишни гуноҳ ҳисоблашади! Модомики, “Ц”ни “Те” билан алмаштириши номақбул экан, нима учун “Щ” ҳам олинмайди? “Бориц”ни “Борич” ёзиш ҳам гуноҳ эмасми?

“Ъ”ни олишибти. Ўзбек сўзида бунга сира ўрин йўқ. Рус сўзларини тўғри ёзиш учун олинган бўлса, демак она тили дарсини аввал рус тилидан бошлаш керак. “Ъ” (') ўрнида олinsa бошқа гап эди. Ўз вақтида “дарё”, “санъат”да ишлатилар, нобуд бўлмас эди.

Биздаги “Ж” – “Дж”, яъни шу икки ҳарфдан келиб чиққан эммиш! Илми текшириш! “Д” неча ҳарфдан келиб чиққан экан?

Булар тилга мувофиқ алифбо тузиш ўрнига, тилини ўзлари ўйлаб чиқарган алифбега мувофиқлаштирмоқчи. Булар хайрият ҳам фалакиётга аралашмайдилар, йўқса ўзларича жадвал тузиб, кўёшга “шу жадвалга мувофиқ тутилсан” дейишар эди. Булар сарф¹, наҳв², имлога ҳар хил “илмий” номлар кўйишибти. Шуларга оид ҳамма атамаларни русчадан олишибти. Ажабо, ўзбек тилини русча ўқиладиими! Гапни қаранг: “Синтаксиснинг знакларидан скобка, точка, кавычкаларни кўпинча ўз ўрнида қўйишмайди”!

Бу арабчиликка қарши эммиш! “Нуқта”, “қавс” арабларга хатлаб ўзлаштириб берилтишим! “Протокол” араб сўзи десангиз қайси рус ишонади? “Педерат (ҳатто “федерат”)га олганим йўқ” деганда “недерат” сўзи русча эканлигига ҳозир қайси ўзбекни ишонтира оласиз? “Чой” хитойча, “чойнак” русча-хитойча, “қув” муғулча, “гул” форсча, “ҳозир” арабча. Шуларни бузмасдан ўзича, ўз имлоси билан ёзиш керак деган датевоининг кераги борми? “Чойқонши”ни ўзича, ўз имлоси билан ёзиб кўринг-чи!.. (Хужжат № 3750. Унга 25/ VIII. 1944 санаси қўйилган.)

¹ сарф – морфология

² наҳв – синтаксис

ЙИҚИЛСАК ҲАМ КЎЗА СИНМАСИН

- Тухумдан тук қидирар.
- Ювош от қаттироқ тепади.
- Тошбақанинг ағанагани – юргани.
- Эшак семириб сўқим бўлмайди.
- Қаттиқ хурган ит қопмайди.
- Зўр келса тошдан тер чиқади.
- Саҳрода ёнғоқ ҳам дарахт.
- Қулочкаш қилиб – секин урди.
- Ҳеч бир мушук савобликка сичқон овламайди.
- Маккатуллода ит хурмайдими?
- Асал бўлса – бас, пашиша Бухородан етиб келади.
- Юмалоқ нарса ёнғоқ бўлавермайди.
- Йиқилсак ҳам кўза синмасин.
- Эшакка райхон ҳидлатсак еб қўяди.
- Итнинг оқсаши бўрини кўргунча.
- Дунёга баъзан офтоб ҳам кичиклик қилади.
- Ёлгончи бир марта рост гапирай деганда тилдан қолган экан.
- Қараган билан ўрганиб бўлса ит қассоб бўлар эди.
- Қўрқсанг айтма – айтсанг қўрқма.
- Итга ишинг тушса, оғайни дейсан.
- Биров ичгани сув тополмайди, биров кечгани – кечув.
- Кўлда зўрга сузган бақа “дарё бўлса хунаримни кўрсатаман” деган экан.
- Қари ит ўтириб хуради.
- Букрининг орзуси – чалқанча ётиши.

Суҳбат АФЛОТУНИЙ

Ҳаммаёқнинг шилтасини чиқариб ёмғир қуймоқда.

Кўҳна шаҳар сувга бўккандек, Скопцов ҳар қадамида халқобу кўлмак кечмоққа мажбур эди. Ҳар қадам босганида оёғидаги этик қурбақа мисоли вақ-вақ товуш чиқаради; тумовга чалинишингиз тайин. Ёнида уст-боши жикка ҳўл Груша югургилаганча йўл кўрсатиб бораёттир. Лаънати сартларнинг шу ёмғирда можаро қилиб ўтирганини қаранг! Пристав¹нинг афт-башараси бужур, кўзларини таърифлаб бир нима демоқ мушкул – маъносиз эди. Қадам ташлашлари оғир-вазмин – мансабига муносиб. Байрамга деб соқол-бошини самоварнинг бикинларидек ялтиратиб киртишлатган; шу жала остида бунисига бало бор эканми денг!

Уларни дарвозани очиб қаршиладилар. Исковучдек хид олган Скопцов тўғри ҳовлидан ўтиб, мўлжалдаги уйга қараб юрди. Булар келгунча жанжал-тўполон хийла босилиб улгурган, бакир-чакир эшитилиб турган бўлса-да, хавотирга ҳожат йўқ эди. Қон тўкишгача борилмаганлиги-ку аник экан, кийим-бошнинг расвоси чиққани қолди-да.

Шу замон бир аёл мўралаб қолди. Бет-боши очик, одатдаги лагта-путта ёпинчиғи йўқ. Рангпаргина, бу ерлик эмаслиғи кўриниб турибди. Қовокларининг ости ўхшатиб “бежалган”.

Кейин яна бир қора пайдо бўлди, буниси ҳам аёл киши, буниси ҳам бегона, мусофир.

Скопцов томоқ кириб қўйди.

“Тошкент шаҳри, 1913 йил апрелининг 27-санаси. Менким, Тошкент шаҳри 3-мавзенининг пристави бўлмиш Скопцов, айна кунларда шаҳарнинг Себзор даҳасилик сарт Миразим Миртожибоев билан истиқомат қилиб турган Саратов губерниясининг Аткар уезидан бўлмиш ўн олти ёшли деҳқон аёл Александра Никифоровна Свободинани сўроқ қилиб кўрдим. Шахсан эътироф этишича, у бундан тўққиз ой бурун Тошкент уезди ҳудудидаги узумзорларда ишлаб юрганида илк бор Миртожибоев билан танишиб қолади. Мазкур танишувдан тахминан бир ойлар ўтиб улар дон олиша бошлайдилар ва тез орада Тожибоевнинг қистовига биноан икковлон Оренбург шаҳрига жўнайдилар.

¹ Чор Русиясида маҳаллий полиция бошлиғи

Гуштарлар

Ҳикоя

Оренбургда бир ярим ой чамаси турадилар, у ерда бир мулла уларни мусулмончасига никоҳлаб қўяди. Ўша фурсатдан бу ёғига у, яъни Свободина Тожибоевга шариий хотин ўлароқ ислом динига эътиқод билдириб, барча мусулмоний урф-одатларга амал қилиб келмоқда.

Унинг шундай йўл тутishiга бундан олти йил муқаддам насроний динидан воз кечиб, ўзини мусулмон дея эълон қилган отаси сабабчидир. Ҳозирги кунда падари Никифор Абрамовичнинг яшаши жойи маълум эмас. Эри сифатида тан олгани Миразим Тожибоев эса Свободинани насронийлик эътиқодидан чиқишига мажбур қилмаган. Бамаъни одам деб билгани ва биргаликда бутун умр роҳат-фароғатда яшамоққа кўзи етгани учунгина мусулмонча никоҳ бўйича бу кишига танмахрамликка рози бўлган...”

Пасха хайитининг ранг-баранг тухумларидан умидингни узавер энди! Сартларнинг жанжалини бостираман деб саратовлик маржаларга дуч келиб ўтирибсан! Ўлардек калтакни еб, мўматалоғини кафти билан яширганча, боз устига, бурнини шўриллатиш баробари қарашма қилиб туришларини кўрсангиз бугинанинг! У ёқда, қўшни хонада ҳикиллаб сингил ўтирибди.

Бунақа бедаволар битта-иккитагина бўлса қош-ки экан! Бари ёпирилиб келаверган-да, Туркистонга борсак тилло тоғлар бизники бўлади, деб. Мана, энди қўнар жойининг тайини йўқ, қайга борса битбилдик, этагида норасида гўдаги. Биргина боласига ҳам егулик топиб беролмаганларини эса ими-жимиди маҳаллий бою бойваччаларнинг қўйнига тикаверишган. Шармандаликнинг ўзгинаси денг!

– Қўл қўй бунга!

– Нима-а?

– Ҳозиргина айтган сўзларингга имзо чекиб бер, деяпман.

Савол-жавоб пристав идорасида бўлаётир, деразадан офтоб тафт сочади – кечаги ёмғирнинг кирдикорларини хаспўшлаш билан овора.

Худди пашша кириб олгандек, приставнинг бурни кичишиб кетди; аксирди, тумовдан ёшланган кўзларини артиб қўйди. “Оёқдан нам ўтган-да, савил. – Аёлга кўз солди. – Тентак!”

– Нима бу, салиб аломатини чизяпсанми? – деб сўради у аёл чеккан имзога назар ташлаб.

– Шундай бўлса керак, – деб жавоб берди-ю, пешгирлик қилибми, аёл тагин хўнгилламокка тушди.

Суҳбат Афлотунӣй (адабий тахаллуси; асл исм-фамилияси Евгений Абдуллаев) – юртдошимиз, Тошкентда туғилиб ўсган, шу ерда яшайди.

У рус тилида ижод қилади, Москва нашрларида кўплаб асарлари чоп этилган. “Тошкент романи” 2005 йили “Рус соҳрини”га сазовор бўлган (танлов ҳайъатининг раиси машҳур Чингиз Айтматов эди).

Адибнинг бир аср бурунги юртимиз кечмишига оид ушбу ҳикояси бизда қизиқиш уйғотиб, уни сизга ҳам илиндик, ҳурматли журналхон, ўқиб кўринг.

– Ота-бобонгнинг дини шу қадар жонингга текканмиди? Имзо ўрнига салибни чизиб ўтирган одам, нега энди?.. Нимага уф тортасан?

– Синглимнинг аҳволини ўйлайпман...

“Баённомага сингисини ҳам тиркамоқ даркор, – деган хаёлга келди Скопцов. – Йўқ, ундан олдин мановинисини...”

Бу хотиннинг эри бўлмиш кимса харракда эснаб ўтирарди. Оддий бир сарт, соқол-мўйлови диккайган, шох-похи йўқ. “Яхшилаб корин-порнини тўйгизган-да. Бу овсар эса шунисига учиб яхши кўриб қолган. Бачкана бир қизиқиш устун келганми, ким билсин: “Қорапаранглар билан бошқача бўлса керак!” Ёш-да, мияси ишламайди, калласи йўқ...”

Скопцов харракда ўтирганини ёнига чорлади: – Мингя қилин!

У чўчиб тушиб, жағ пайларини ўйнаб кетди.

“Парчабоғ маҳалласидаги ўзига тегишли ҳовли-жойда истиқомат қиладиган Миразим Миртожибоевнинг эштирофича, у Александра Свободинани илк маротаба Тошкент уездидаги Аванесовлар томонидан ижарага олинган узузморда кўрган. Танишувга Александранинг ўзи майл билдирган – изидан юравериб уни сира ҳол-жонига қўймаган. Дастлаб тўшаққа бошлаган ҳам шунинг ўзи. Олдинига Миртожибоев бошимга бало орттирмайин деб ўзини ундан олиб қочиб юрган, аммо охир-оқибатда жувоннинг раёйини қайтаролмаган. Кейин эса, Свободина мусулмонча никоҳ ўқитасан деб қистовга олавергач, ишининг бундай чаппа айланиб кетишидан чўчиб, уни ташлаб Оренбургда жўнаворган. Иттифоқо, орадан икки ҳафталар ўтиб Свободина унинг орқасидан боради. Оренбургда уларни ҳеч қандай мулла-пулла никоҳламаган, шунчаки эскичадан хабардор бир татарми, сартми мусулмончасига бир нималарни ўқиб қўйган, холос. Ўшандан бери булар эр-хотин ҳисоби. Свободина эндиликда ислом динига эътиқод қилади, насронийликдан батамом

юз ўзигарган. Бу ишларнинг барчаси Свободинанинг инон-ихтиёри билан бўлган – уни ҳеч ким мажбурламаган ва сўроқ қилинувчи Миртожибоев бу аёлга ҳийла-найранг йўли билан уйлانмаган. Уларни ўзича никоҳлаб қўйган одамнинг исм-шарифини билмайди, ҳатто қаерда яшаши ҳам унга маълум эмас.

Имзо (сартчасига бармоқ изи) ”.

“Худди булбулигўё!” дейди ичида Скопцов шу сафсаталарни баённомага тиркарган дарғазаб бўлиб. Манови безбет Миртожибоевнинг башарасига карамоққа ортиқ тоқати қолмади. Кўзлари бакрайган-у, хавфсизлигини-ей, тинмай мижжа пир-пиратишини айтмайсизми! Кўзининг пир-пиратаверма, деб бақириб юборишдан ўзини базўр тийиб турибди. “Сайра-я, сайра! Каранг-а, кизининг ўзи бўйнига осилиб олганмиш! Анави товукмия бўлса ўлгудек муштини еб, яна бунини ёқлаб ўтиргани-чи!”

Скопцов чуқур хўрсинди, шу вақтга довур хотини бирон марта уни деб бундайин ўлиб-тирилган эмас. “Хотин дегани калтак-палтак еб туриши керак экан-да. Кейин муштининг кўрсатсанг – бас, дарров эси киради-колади”. У ўзининг кетмондек муштумига разм солди; сартнинг кўз пирпиратиши баттар авж олди.

– Хўш, энди бундай... – деб гап бошлаган Скопцов каттиқ акса уриб юборди. “Ётиб қолмасам гўрга эди, – дея хаёлидан ўтказди у бурнини артаркан. – Э! Менга демаса дўзахнинг оташ-алангасида ёниб кетмайсани баринг!..”

Шу чоқ бир оташ-аланга осмони фалакнинг чок-чокини сўкиб, момақалдирок гумбирлади.

Епархиянинг мусулмонликка қарши даъватчи-тарғиботчиси ҳазрат Елисей Ефремов шамсиясини очиб бошига тутди.

Шамсияга яккам-дуккам урилаётган ёмғир ер нам тортиб улгурмаёқ тинди. Ҳаво дим, шаҳар нақд ҳаммомнинг ўзи. Мана,

кўз очиб-юмгунча у ортда қолди. Олдинда – гард-губорсиз мусаффо осмонга туташиб кетган сап-сарик дашт. Кўкнинг у ер-бу ерида булут сузиб юрибди-ю, ёмғир хавфи йўқ – қора булут эмас. Олис-олисларда тоғлар савлат тўккан.

Ҳазрат Елисей Авлиё Николай монастырига йўл тортган.

Бир текис тизилган кўк теракларнинг кумуш япроклари энгил шабадада ялт-юлт қилади. Йўлда ўқтин-ўқтин олачиפור тўн кийган сартлар учрайди; дашт сукунати бузиб гичирлаганча аробалар судралади. Унда-бунда сартларнинг икки-уч пахсали уйлари ва албатта бирор чойхонага дуч келасиз – дуторнинг тинғир-тинғир эшитилади. Даъватчи-тарғиботчининг тиззасида тебраниб бораётган сафар саквожиди тўйимлигина икки бутерброд ва “Туркестанские ведомости”га ўралган (Ницшенинг “Зардушт таваллоси”) китоб бор.

Монастирга етиб опа-сингил Свободинанинг даҳмазасини бир ёқли қилса кифоя.

Бу машмаша ўзи кўкламда бошланган эди-ю, ишга оид қоғозлар бошқармама-бошқарма кезиб чиққунича ёз бўлди. Боз устига, ҳазрат Елисейнинг ҳеч қўли бўшмади, ваъз-паз дегандек... Исломи дини ҳар ённи ёппасига ишғол қилиб бораётган бир замон бўлса, мусулмонликка қарши даъватчи-тарғиботчининг шу эрсираган опа-сингилсиз ҳам ташвиши бошидан ошиб ётибди-да ўзи.

Аксига олиб айлани шу чокда маҳаллий газеталар бу гапдан ис олганини айтмай-сизми! Ҳар турли муҳбири елкасига ашқол-дашқолини осган сураткаш деганлари Свободиналарга бошпана берган монастырга қараб чопгани-чи. Игуменья² Лидия уларни ширинсуханлик билан қарши олади, монастырнинг у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрсатади, аммо опа-сингилнинг ёнига йўлатмайди: “Ўзларинг тушунасизлар, жаноблар, кизларнинг аҳволи бир ох...” Бу гапдан ҳафсаласи пир бўлган жаноблар мо-

настирдаги паррандачилик фермасини ҳам томоша қилган бўлиб, бир-иккита сурат олишади. Шаҳарга ҳатто кайфлари бирмунча чоғ ҳам бўлиб қайтади денг.

Газетачиларки гимирлаб қолган экан, ишни ортиқ пайсалга солиш ярамайди. Бунақада узунқулоқ гаплар Петербургга-ча етиши мумкин. Ўлганининг устига теп-гандек, Александра – кизлардан тўнғичи ана-мана демай корнидаги сартвачасини туғаман деб турибди. Аҳвол шундай бўлгач, ҳазрат Елисейда жон қолибдими – Ницшесини энг қизиқ жойига келганда шартта ёпиб, гумроҳ опа-сингилга нима деб насиҳат қилиш тўғрисида бош қотира-қотира монастырга қараб йўл олмоққа мажбур бўлди-да. Қалла курғурда эса “Зардушт”дан бўлак ҳеч вақо йўқ. Қани энди, жўяли бирон фикр келақолса! “Ҳай, аввал етиб олай-чи, у ёғи бир гап бўлар”, дейди ҳазрат ўзига тасалли бериб ва саквожидан егулигини олади.

Бирдан шамол туриб теракларнинг шохини синдириб, чирпирак қила кетади. Узоқдан йўлнинг сўл томонида жойлашган монастыр ибодатхонаси гумбази кўзга ташланди.

*“Тошкент шаҳри черковларининг
мўътабар рутбали раҳнамоси
Алексей Иоаннович Марков
ҳазратларига*

Билдиришнома

Шуни маълум этмоқни бурчим деб биламанки, Жанобиңизнинг 1913 йил 6 июнидаги 275-сонли, рус оғимқизлари Александра ва Мария Свободинани инсофга чақириб қўйиши борасидаги фармойишига биноан, 1913 йилнинг 12 июнида қалмина томонидан игуменья Лидия иштирокида маъжур топириқ бажо этилди. Маъвиза асноси шундайин бир аянч ва шармандали манзара аён бўлдики! Разолат дейсиз, разолатдан бошиқа нарса эмас! Оила бошилиғи, қизларнинг падари – келиб чиқиши Саратов губерниясидан бўлган дех-

² Айёлар монастырининг мудираси

қон Никифор Абрамович Свободин, ёши эликда, муқаддам насроний динига эътиқод қилган, хат-саводли, Ўрта Осиё темир йўлида ишлаган, у ердан ҳайдалган, кейин ўзини мусулмон деб эълон этади, доим сартлар орасида юради, маҳаллий халқ ичиде табиб сифатида танилган, Туркистоннинг турли шаҳарларида бориб, бозорларида сангуб, ҳар турли дори-дармон билан одамларни даволайди, ўзи гирт арақхўр, бунинг устига ўлгудек исрофгар бир кимса, ҳали норасида болаларини сартларга пуллаш пайдан бўлган, тўққиз нафар фарзанд – беиш қиз, тўрт ўғилнинг отаси, қизларини сартларга, ўғилларини пирсиёнларга сотган, ўзи шу кунда Тошкентнинг Эскишаҳар даҳасида яширинча истиқомат қилади, турар жойини тез-тез ўзгартиради, хотинини ташлаб кетган, ҳар хил аёлларга илакишиб юради, қизларнинг айтишича, ҳозирги ҳамтўшаги Ирина Васильевна Константинова номидан монастирға хат жўнатиб туради, нияти – уларни бу ердан чиқариб олиб яна сартларга пуллаш; Никифор Свободинни бундан беиш йиллар бурун Туркистон диний маърифат жамияти ҳам қидирувға берган экан.

Унинг рафиқаси Елизавета Давидовна Свободина ҳам роса галати нухса, фарзандларини сотиб юборгач, бузукчилик йўлига кириб кетган бу аёл Скобелевға йўл олади, ҳозир ўша ердаги вокзалда кун кўриб юрармиш, миллати немис”.

Опа-сингил билан гаплашиб бўлиб ҳазрат Елисей ховлига чиқди.

Чор-атроф кўм-кўк, дов-дарахт шабадада шитир-шитир қилиб майин тебранади. Ҳазратнинг эса кўнгли ғаш – кўксини зилдек бир нима босиб турибди. Паришон, худди диққинафас ертўлага кириб қолгандек боши гаранг.

Кечки ибодатга чорлаб кўнғирок занг урди.

Ибодатхона шинам, ёруғ эди. Қандайдир заифона рух ҳукмрон. Аёллар монастири

қошидаги ибодатхоналар эркаклар ибодатхонасидан нимаси биландир фарқ қилишини ҳазрат аллақачон пайкаган. Қолган ҳамма нарсаси – оқ мойбўёкка бўялган қатор-қатор иконалари ҳам, уч дарчали меҳроб ҳам бошқа ибодатхоналарда қандай бўлса, бу ерда ҳам шундай. Дарча оша чўғдек ёниб турган шафак бирдан сўнди. “Буюк мадҳия”нинг алланечук заифона мулойим оҳанги юракни селдек эритмоқда.

Ҳазрат ибодатни адо этиб бўлиб тоза ҳавога чиқди. Кеча ойдин. Унинг фикри-зикри саквояжидаги Нишшеда эди. Миясида минг бир хил хаёл айланади. Янги босмадан чиққан китобдан анқиб турадиган бўёк ҳиди димоғига урилгандек бўлди. Хатм қилган кўпдан-кўп китоблари, семинарияда ўқиб юрган кезлари ҳамхужрасининг ёстиғи остида сирғалиб тушган беҳаё суратларни кўриб қолгандаги ҳолати, сўнг уларни жонталваса ўтга отгани – тасвирдаги киёфалар, уларнинг бўжмайиб ёниши хотирасида жонланди... Ҳазрат гўё ана шу кечмишларидан халос бўлмоқчидек очик ҳавода узок сайр қилди.

Ҳали ибодат юрагини эритиб юборди, бироқ шу тобда у одатдагидек хушёр ва совуққон бир кайфиятда эди.

“Юрак – рухнинг макони, ақл эса уни ҳаракатга соладиган куч”, деган фикр кечди хаёлидан. “Юрак ҳар нарсадан таъсирланади, уни ўзига олади, ўзиники қилади...”

Ҳазрат Свободиналарнинг деразасига кўз ташлади. Бу ҳомкалалар ҳозир нимани ўйлаб, нимани хаёл қилаётган экан-а?

Дераза ортида шарпа кўринди.

Александрамикан ёки Марияси? Қорни дўмпайганроқ, демак – Александра. Анови узумзорга ишқибози-да... Эски кўшникларда ҳам бор-ку: “Юр, узумзор боғ оралаб...”

– Ҳазрат Елисей!

Игуменя кечки овқатга чорлаб одам чиқарибди.

У Свободиналарнинг деразасига яна бир кур назар ташлади. Ичкаридагилар гўё шуни

сезгандек – дока пардани тортиб қўйишди. “Сартларини қўмсабгина ётишгандир-да”, дея қўнглидан ўтказди ҳазрат.

Вужуди алланечук тотли хаяжон туйган ҳазрат Елисей қўзларини катта йирганча тез-тез одимлаб кечки емакка йўл олди.

Кўкимтир ой шуъласида унинг олачалпок кўланкаси майсазор узра чўзилиб боради.

“...Қизлари ҳозир монастырда. Тўнғичи Александра – 1896 йил 9 апрелда Ашхободда туғилган, айни чоқда оғироеъ, бир сарт билан узумзорда топишиб қолган, ислом динига ўтган, ўша сартнинг никоҳига кирмоқ учун изидан Оренбурггача борган, шариат қоидаларининг барчасига амал қилади, маҳаллий тили билади, эрини оқлагани оқлаган, у мени йўлдан ургани йўқ, рисоладагидек эр, турмушимиз яхши, қорним тўқ, эгним бут, илгарилари оч-юпун эдим, дейди, сартини жондан ортиқ кўрармиш, ундан асло айрилмасмиш, ўлимгина бизни ажратади, дейди, агарки ўша сарт билан қайта ярашиб кетмаса, ё захар ичармиш, ё ўзини осиб ўлдирармиш, отаси томонидан сотиб юборилган, хоч тақмайд, ибодат қилмайди, чўқинишдан бош тортади. Боласи туғилгач, унинг чўқинтирилшини ҳақида ҳеч кимга оғиз очманлар, эримнинг қулоғига етмасин деб ўтинди.

Унинг синглиси Мария – 1998 йил 19 мартда Чоржўйда дунёга келган, вояга етмай туриб бир сартга сотиб юборилган, аллақачон бемаза касалга чалиниб улгурган, баданининг сог жойи йўқ – яра-чақаси маддалаб ётибди, аммо шу аҳволда ҳам жирканч ҳаёт кечиршидан тийилмайди, монастырда келиб бўйига хоч тақибди, черковга чиқади, насронийча ибодат қилади.

Опа-синглининг тутқунликка тушишига шу қизгина сабабчи бўлган. Пасха ҳайитида у сартга айёми насронийчасига нишонлайман дея туриб олади. Бўялган тухум топиб келасан деб галва қўзайди. Нима қиларини билмаган сарт уни дўтпосламоққа

тушади. Ана шунда можарога полиция аралашиб, опа-синглини сартлар чангалидан қутқаради ва монастырда элтиб жойлаштиради. Қиз ўзи тўғрисида бирон нима демайди-ю, жон-жаҳди билан опасини ҳимоя қилиб, нуқул унинг сарт эри билан яшашига изн берилишини сўраб ёлворди”.

Игуменьянинг бўлмаси – озода ва орасагина. Бу ерга ой нури тушмас экан. Лампачирик ёкиб қўйилган, андак иси бор. Яқин кунларда монастырга электр келармиш. Аслида-ку бунга унчалик ҳожат йўқ – офтобнинг ёруғи ҳам етиб-ортади. “Лекин электр ўтказилса, келадиган меҳмонизломга қулайлик туғиларди-да”, дейди игуменья. Ҳазрат Елисейнинг ўй-хаёли ҳамон ойдин кечада, секин бош ирғаб қўяди.

Монастир пишириғидан татиб, асал муини шимиб чой ичадилар. Дастурхон атрофидан яна икки роҳиба ва шу ерлик рухоний ҳам жой олган. Рухоний худди соқовдек миқ этмай ўтирибди. Ҳазрат Елисей мумкатакка тикилганча тотли хаёлга чўмган.

– Электр токи куфрдан бошқа нарсасиз! – деб қолади у дафъатан қатъият билан. – Бу бамисоли ой ёғдуси ҳар бир уйга сизиб кириб, уни ўлик нурга тўлдиргандек гап. Бундай нур моддий борлиқни ёритишга ёритар, аммо руҳни сўндиради. Кечалари руҳ қувватдор бўлади, уни сунъий ёруғлик билан бўғиш ярамайди.

Игуменья электр тоқини худди ўзи ўйлаб топгандек айбдорона жилмайди:

– Ҳозир ҳамма техника ҳақида гапирадиган бўлиб қолган, кимга ишонишни ҳам билмайсан киши. Ўқимишли одамлар бизга камдан-кам келади-да.

Ҳазрат Елисей шаъмани дарров фахмлайди. – Ўқимишли бўлиш билангина иш битса экан! – дейди лаб-лунжини артиб.

– Сиз арабчани биларкансиз-а, ҳазрат?
– Ўрганганмиз, ўрганганмиз...
– Хитой тилини-чи? – деб сўрайди иккинчи роҳиба.

– Бунга ҳожат бўлмаган.

– Хитойчани жуда мураккаб деб эшитганман, ўрганиш қийиндир-ов. Ажаб бир товушлари бормишки сира тил келишмасмиш!

– Араб тиличалик эмас барибир, – дея унинг сўзини бўлади ҳазрат.

Кўзойнагини бурни учига қўндириб олган игуменя Лидия монастырдаги шарт-шароитлардан сўз очади.

Ҳазрат Елисей асал мумини шимганича соқолини ўйнаб унга кулок тутган.

Аёллар бу ерда турли хўжалик юмушлари билан банд экан: пахта экишармиш, чорва боқишармиш. Боғдорчилигу асаларичилик ҳам қилишар экан. Ўзларининг чевархоналари бор экан, заррин ва кумуш иплардан турли-туман кашталар тикишармиш. Монастир эҳтиёжига неки зарур бўлса, барини чевар аёлларнинг ўзи тўқитикан экан. Онахон каштали бир сочиқчани ҳазратга кўзқўзлади.

– Аломат, аломат! – деб мактаб қўйди ҳазрат Елисей.

Ҳойнаҳой, шугинани унга ҳадя қилишса керак, ички сезгиси айтипти-да.

Совиб қолган самовар гирдида бир папша тинмай чарх уради. Ҳазрат Елисей шундан кўз узмайди. Ҳа, бу ҳам монастырнинг бир маромдаги биқик оламида ўзини қайга уришни билмаётир-да.

– Ҳар бир кунимиз катъий режага асосланган, – дея шопилмай ҳисоб беради онахон; ҳазрат бу гаплар ўзидан бошқаларга ҳам неча маргалаб такрорланганини пайкаб турибди. – Сахар соат тўрт яримда ҳамма оёқда бўлади. Нонуштага бодрингли квас ёки карамми, ёвғонми шўрва тортилади. Арафа кунлари ибодатдан сўнг соат ўн бирларда карамшўрвадан ташқари ўсимлик ёғига пиширилган бўтқа ҳам берилади, демак, тушлик таомимиз иккита эмас, учта! Пасха айёмида эса тушликка тўрт хил овқат, яъни одатий таомларимизга қўшимча картошка шўрва ёки яхна балик

ҳам тортилади. Кечки овқатни ҳар ким ўз хужрасида ейди, кундузги емакдан нима қолган бўлса тарқатиб берилади. Чой билан қандин роҳибалар ўзи сотиб олади, қийм-кечагини ҳам ўзлари эплайди. Қурби келадиганлари бошқаларига қарашиб туради...

Ҳазрат маърузасини ёзиб тугатиши лозимлигини баҳона қилиб, дастурхон учун миннатдорлик билдирди-да, ўрнидан қўзғалди. Уни меҳмонлар хонасига кузатиб қўйдилар. Чироқ оппоқ тўшакнигина ёритиб турар – хонага кирган захоти кўзингиз фақат шунга тушар эди. Дераза оша эса безовта чайқалаётган боғ қўйнига чорлайди...

Ҳазрат Елисей саквояжини силкиб-ағдариб Ницшени олди-да, пишилла-пишилла, руҳнинг уч жонзотга айланиши ҳақидаги бобни қайта ўқимокка тутинди. Ҳар гал шу бобни ўқиганида бир ўй унга тинчлик бермайди: ҳазрат Елисейнинг руҳи туя бўлсамикан ёки арслонми? Арслон бўлса кераг-ов.

Оёғи қизиб кетгандек бўлиб, пайпогини ечиб ташлади.

Сарпойчан оёқлар нафас олиб яйради, ўзи ҳам алланечук енгил торгдими-ей. Ҳа, нима деманг, одам боласи барибир моддий-да!

Ғайримусулмон даъватчининг оёқлари оппоғ-у, товони қоп-қора эди. Ёз эмасми, ҳаммаёқ чанг, тупроқ бўлгач ахвол шу-да.

Қўзларини юмиб олган ҳазрат Елисейнинг оғзи андак очик қолди. Қани энди Ало одам бўлиб қолсанг!..

Бундай ҳаёлларга бормоқ гуноҳдир балки, аммо у баъзан ўзини айни мақомда жуда аниқ тасаввур қиларди. Манови қоринни йўқотса, бас. Ўзи унчалик мешқорин эмас-у, барибир шунисидан ҳам кўнгли хижил бўлиб юради, битта-ярымтаси ҳазил-мазах қилиб кулгига олиб қолиши бор-да, ахир!

Ҳазрат қоринни енгилгина шапатилаб, стол қошига келди. Қаламу сиёҳдон ялт-юлт этиб, гўё ”ўтиргину ёз“ деётгандек. Деразадан ёғилаётган ой нури чироқ шуъласини босиб кетаётир.

Ҳазратнинг вужуди алланечук нотинч, безовта.

У қаламини довтга ботириб, пичирлаб ёзмокка тутинди: “Аёлларни йўлдан оздиргич асли бухоролик осий банданинг исми шарифи Миразиз Миртожибоев, ёши ўттиз учда, Парчабоғ маҳалласида истиқомат қилади, Абу Сафён таъбири билан унга мана бундай таъриф бериш мумкин: “Бу нортую аёл зотини кўргудек бўлса борми, бурундиқ-мурундиқ дегани унга асло қор қилмас”. У илгари ҳам бир рус қизини йўлдан уриб, иккита бола қилиб, кейин олдида солиб ҳайдаб юборган экан. Ўзининг ҳовли-жойи, боғи бор, етмаганига бошқаларнинг боғини ижарага олади, Оренбурга бориб тузжзорлик қилади, бу сафар бошини айлантиргани Александра-ни ҳам алдаб-авраб ҳамма айбни бўйнига олишга кўндирган, жувон ўлгур эса энди унинг атрофида гирдиқапалак бўлиб, ҳеч қачон кетолмай қолган”.

“Ўттиз уч яшар бўлса... Ажабо, қоринпорини бормикан бу сартнинг? – дейди ҳазрат пешонасидан оқаётган терни артиб, ўзига ўзи. – Сартларнинг кўпи қоринбой бўлади. Тагин денг шуниси билан керилиб ҳам юришади, қуйиб берса, бир-бирига айтиб мактанишдан ҳам тоймайди булар...”

Ҳазрат ёзган ҳисоботини ўқиб кўрди. Ажойиб!

Аёлларни йўлдан ургич сартнинг мешдек қорнио ёғ босган қисик кўзлари (айнан кўз олдида келтирди-да!) тўғрисида яна бирон нима кистирсамикан? Майли, “нортую”нинг ўзи кифоя қилар.

“Маъвиза ижроси тўғрисида. Гумроҳ опа-сингилга монастыр онахонининг хонасида унинг иштирокида панд-насиҳат ўқилди. Ўшал чоғи қизлар ҳаёти бутун аянч манзараси билан намоён бўлди, улар инсон боласи эркин, ҳар ким ўзи хоҳлагандек яшамоққа ҳақли деган ақидани маҳкам уш-

лаб олган, ўзларининг камбағал, бепаноҳ бўлганини, дейлик, нафақат авом, балки мусулмон газеталарида расми босилган руҳоний Громоуининг ҳам эътиқодидан қайтганини, умуман, насронийликдан воз кечиб исломни қабул қилганларнинг сон-саногии йўқлигини рўқач қилишди, уларнинг айтишича, 1905 йилги Октябрь манифестидан сўнг 500га яқин рус қизи ислом динига ўтганмиш, Туркистон шаҳарларидаги деярли ҳар бир хонадонда сартларга хотин тушган битта-иккита рус қизи топилармиш. Маҳаллий эркакларга ўз аёлларининг латта-путтага ўраниб-чирманиб юриши хуш келмайди, шу сабабли улар кўпроқ рус аёлларига шиқибоз. Сўхбат асноси бу икки ойтмачанинг диний ақидаларимиз, дин амри ва дуоларимиздан мутлақо беҳабар экани, ҳатто бу ҳақда оддий тушунчага ҳам эга эмаслиги маълум бўлди, улар йиғлаб-сиқтаб насроний дини тўғрисида кенгрок маълумот беришимизни ёлбордилар. Насронийликни мусулмонлик билан қиёслаб, шаҳватпарастлик, бу ишга муккадан кетиши, айниқса, мусулмон аҳли билан беникоҳ алоқада бўлишининг зинҳор кечирилмас гуноҳ экани борасида уларга астаҳидил ваъз ўқилди. Қизгиналар каминанинг сўзларида камоли диққат ила қулоқ тутдилар, кўп миннатдор бўлдилар, кўзёшиларини селдек оқизиб, минбаъд исломни қабул қилмаслик ва умрбод муқаддас насроний динимиз кучоғида қолажасклари тўғрисида ўз қўллари билан тилхат ёзиб бердилар. Мазкур тилхат қорномага тиркалмокда”.

Ҳазрат Елисей ёзган ҳисоботидан унча кўнгли тўлмай бир қултум сув хўплади-да, ташқарига йўл олди.

Июнь окшоми бор тароватю табиат бутун шарқона назокатини кўз-кўз айлаган: атроф гулу чаманзор, дарахтлар шохи мевалардан ларзон. Айниқса, гилос роса шигил бўлган: ҳазрат бир донасини юлиб оғзига солди. Нордонлигини-ей бунинг!

Кейин яна биттасини узди. Иштаҳангизини китиклайди савил.

Ҳазрат яна ойга боқди ва унинг ҳам алла-нечук мусулмонона эканини туйди.

Овозини баралла қўйиб эснади.

Хужраларнинг деразаси очик, сарғимтил чироқ шуъласи кўринади.

Ҳазрат атрофга сергак кулоқ тутди.

Ариқдаги сувнинг шилдирашига яна аллақандай тушуниксиз сас-товушлар қўшилаётгандекми-ей...

Ана, тинганга ҳам ўхшади.

Юрак курғур нечукдир ҳаприкиб кетаётир. Бармоқлари ҳам ўз-ўзидан жонсизланиб қолгандек...

Яна ўша товушлар. Ҳазрат кафтларини ишқай-ишқай товуш келган томонга қараб юрди.

Тун ойдин – юришга қийналмайди одам, аммо қўққисдан ой юзини булут тўсиб, ҳеч нимани кўриб бўлмай қолди. Яхшиямки, бу ердан кўп юрилган – из солинган экан, шундай бўлса-да, ҳазрат бир-икки марта қоқилиб кетди. Оғилхона ёнидан ўтиб (ҳидидан сезди-да), монастирнинг ташландикрок бир кунжидан чиқиб қолди.

Бояги товуш-сас шу ёқдан келмоқда эди.

Атроф зим-зиё, лекин кўз тезда қоронғига ўрганди. Ҳазрат девор ёқалаб бориб, секин ўша ёққа мўралади.

Ялангликда тунги висол авжида эди.

Тўрт шарпа давра қуриб олиб сартчасига шивир-шивир қилмоқда. Аёл овозлари кулоққа таниш, ғўлдираб гапираётгани – олачипор тўн кийган икки эркак.

Ҳазрат Елисей “килт” этказиб сўлагини юти.

Шивир-шивир тинди, ғимир-ғимиру одатдаги энтикишлар бошланди...

Кейин иккитаси – бир эркак ва қорни дўмпайган аёл четга чиқиб, ерда ётган аллақандай ҳодага ўрнашдию қотди-қолди. Анови иккиси эса панарокка ўтиб даф бўлди.

Ҳазрат Елисей оғир тин олди-да, нима қилишни билмай боши қотди. Қони

қизиб турган бу икки осийликка қарши бир ўзининг қўлидан нима келарди? Жонини хатарга қўйиб-а? Ана, Александранинг пинжидагиси қўлида қамчи ўйнатиб ўтирибди! Боз устига биладик, барининг ёнида пичоқ олиб юрадиган одати бор. Биров-яримни чақирсамикан? Бэ-э, мусчасифат шу роҳибалардан бир иш чиқармиди! Бекорга шовкин кўтаргани қолади, шарманда бўладиган – ўзи. Гап-сўз болалаганини кўраверасиз кейин. Газета дўмбира қилгачку, кип-қизил масҳара бўласиз-қоласиз! Бу шармандагарчилик Петербургча етади, нима эмиш, ҳазрат Елисей маъвиза ўқигани монастирга борибди, ундан ўғит эшитган хонимчалар шу кечанинг ўзиёқ боғда ошиқ-маъшук ўйнаб юрганмиш! Роса таъсир қилибди-да ҳазратимнинг ўғитлари!.. Ҳаммасидан ўтиб тушгани – ҳазратнинг ўзи анови шумқоралардан кўз узолмас, уларнинг ичидаги алангани ҳис этиб вужуди титрар ва кафтлари беихтиёр лойсувок деворни силаб-сийпамоқда эди.

Ойни тўсиб турган булут нари сузиб кетдию ложувард ой шуъласи нақд ҳазратнинг кўзига урилди.

У кўзларини юмиб, беҳос акса уриб юборди.

Аёлларнинг “Вой!” дея қичқирганию тапур-тупур эшитилди. Анови икки шоввоз девор оша қочди. Оёқ товушлари узоклаша-узоклаша тинди.

Энди ялангликда ўлик қўланка мисол опа-сингилгина қолган, улар ўзини гўё ҳазратни кўрмаган-пайкамаганга солмоқда эди – лабга кесак суртиб-да!

Александра қоринни қучоқлаганча ҳамон ҳодада ўтирибди. Жонҳоврида майса-зордан сакраб турган Мария этагини қоқиб, сочларини тузатмоқда эди. Ним очик лаблари орасидан туртиб чиққан иккита сўйлоқ тиши ой нурида ялтиллади, кўзларидаги ифодани қоронғига фарқлаб бўлмайди.

– Бу нимаси... – дейди овози титраб ҳазрат Елисей. – Нима қилганингиз бу...

Ҳали ўтлоққа ағанапганда эғни-бошига ёпишган хас-чўппи яна қоқиб-силкимокка тушган Мария тап тортмай шангиллаб беради:

– Сикилиб ўлди-ку одам!..

У бошини баланд кўтарган эди, ой ёруғида юзидаги майда чуйда яра-чақасигача аниқ кўринди.

Ҳазрат Елисей чуқур тин олди-ю, ҳеч нима демади.

Шундагина қўлида китоб борлигини пайқади, кўтариб чиққан экан-да.

– Хўш... Кулоқ солинг... Эшитингиз!

У китобни ой ёруғига солиб, тутилиброк ўқимокка киришди:

– “Бузуқ хотиннинг ўй-хаёлини забт этгандан кўра қотилнинг қўлига тушган афзал эмасми?! Манови эркакларнинг ҳолига боқинг: бу ёруғ оламда аёл билан ётмокдан-да ортиқ лаззат йўқ деб билади улар! Қалбининг туб-тубигача қурум босиб кетган бу бандаларнинг; ана шундай чиркин қалбларда ҳам рух борлиги алам қилади одамга!”

Ҳазратнинг овози энди бир маромга тушиб, қарнай мисол янграмоқда эди:

– Хў-ўш... “Аёл қавми итоаткор бўлмағи, қалбининг саёз пучмоқларидан-да теранлик изламоғи даркор. Аёлнинг қўнгли юзада, у саёз сув сатҳида чарх уриб турган жўшқин мавж мисоли бир гап! Эркакнинг, эркак кишининг қалби эса бағоят теран, унинг айқирган оқими ерости ёрлариди ғалаён солиб туради! Аёл унинг қудратини сезади... Бирок уни англаб етмайди...”

– Э, жонга тегиб кетди!

Ғапирганда Мариянинг нафасидан сартларнинг нос, чанг ва тутун хиди анқиди.

Этагига ёпишиб қолган қандайдир бир бошқони олиб жувон яқин келди ва уни ҳазратнинг юзига теккизиб ўйнай бошлади...

Ҳазрат уйқудан кўз очди, кечаси эғни-боши билан ётган экан-да.

Ён-верига аланглади: ўша – меҳмонлар бўлмаси; деразадан тонг оқариб келаётир.

Лампачирик милтиллаб турибди, бекордан-бекор, шуъласи заифгина.

Ҳазрат ўрнидан туриб стол қошига келди, бир он ўйга толиб қолди.

Стол устида қалам-довот, ҳисобот ёзилган бир варақ қоғоз. Нишпе очиқ ётибди: “Аёлнинг ёнига отландингми, қамчи олиш эсингдан чиқмасин!” Шу жумланинг тагига чизилган.

Ҳазрат одатдагидан узоқроқ ибодат қилди.

Сўнг юзини совуқ сувга чайиб, ташқари чиқди. Ойдин кеча кирдикорларидан асар ҳам қолмаган, офтоб еру кўкни ёғдуга буркаган..

Нонушта чоғи ҳазратдан яхши ётиб турдингизми, деб ҳол сўрадилар.

– Бу ернинг ҳавоси ҳаммага ёқади, – деди Лидия онахон кўзойнаги устидан боқиб.

Ҳазрат опа-сингилдан сўз очди.

Айтишларича, кеча кечаси Мариясининг тутканоғи тутиб қолганмиш.

Нонуштадан сўнг ҳазрат Елисей боғ кезгани чиқди. Опа-сингилнинг деразасига назар солди. Сув қуйгандек жимжит.

Полизларни, ғовлаб ётган қорағатзорни оралади, оғилхонадан ўтгач, жойида туриб қолди.

Қаршисида кечаги яланглик – нурафшон, тинч-осуда, гўё ҳеч бир кори ҳол бўлмагандек. Пашша-машша гўнғиллайди, холос. Бирор из қолганмикан дея ён-атрофни кўздан кечирди. Ердан икки дона қуриган бошқ топди. Бориб хомага ўтирди.

Энгашиб оёғи тагида ётган нарсани олди. Қамчи! Уни ҳавода ўйнатаркан, хаёлида анови гап айланарди: “Қалбнинг саёз пучмоқларидан теранлик изламок...”

Нақд кулоғи тагига келиб аллақандай болари гўнғиллайди.

Ҳазрат ноҳос қўлидаги қамчини нўноқларча дарахтга сермади. Дув этиб чанг-чунг аралаш қуруқ шох-шабба тўкилди.

Яна бир солмоқчи бўлди-ю, негадир қўл силтаб беҳафсала изига қайтди.

“...Бу шўрпешоналарни иссиқ бағрига олган монастыр онахони – игуменья Лидиянинг ҳимматига таҳсин айтмай иложингиз йўқ. Уларнинг бошини силаб, кийим-бошу ўрин-тўшақ берибди, яҳси сўзини дариг тутмай далда бўлибди. Аммо бу куфрга ботганлар касрига монастырдаги тартиб-интизомга нутур етаётгани, яъниким, болани дунёга келтириш жараёни билан боғлиқ юзқаролик, захар ичиш ёки ўзини осиб ўлдириш борасидаги бетамизона таҳдидлар муқаддас даргоҳи шаънига фақат ва фақат лаънат келтиришидан асло кўз юмолмаймиз!

Маҳаллий эркаклар билан номатлуб алоқада бўлган бу ойимчаларни Оврупо Русиясига ҳайдаб солинганда-ку!.. Шу йўсин уларнинг йўлдан топишига, монастыр ҳудуди ёки ўзга манзилларда йўлтўсар сартлар билан учрашишига имкон қолдирилмас эди. Айни кезде монастырдан паноҳ топган манови ойимчалар эрта бир кун бу ердан чиққач тагин сартлари билан топишиб олишдан ўмидвор, уларни йўлдан оздирган сартлар ҳам дийдор илинжида ҳар кун монастыр атрофида изиб от суриб юрибди.

~~Сартлар~~ Узумзор боғларустидан қатъий назорат ўрнатиш лозим. Рус қизларини авраб йўлдан уриш ҳолларининг деярли барчаси сартларнинг ана шу боғларида содир бўлаётир!..”

Ҳазрат монастыр боғини кезиб юриб ўша узумзорларни тасаввур қилди. Йўқ, атай тасаввур қилмади – узумзорнинг ўзи унинг мянсияга сукилиб кирди, ток новдалари уни тимдалади, нозик барглари силабсийпалади. “Қани, кетдик узумзорга, ток новдаси барг ёздими, Ўша ерда кўрсатурман сенга бутун меҳримни...”

Узумзорлар устидан назорат ўрнатиш шарт!

Ҳазрат пешонасини артиб қўйди.

Аслида ҳамма бало мусулмон болаларнинг хатна қилинишига бориб тақалади.

Тўғри, бу амал бир замонлар бани Исроил бутунлай қирилиб битмаслиги, базўр кун кўраётганига қарамай ўзидан кўпайиши мақсадида Робби билан яҳудийлар ўртасида боғланган Аҳднинг фарзи саналарди. Хатна қилдириш – “кўпайиш, болалаш”га хирс уйғотади. Худо ярлакаган қавм омон қолсин дебгина бунга йўл берилган. Янги Аҳд эса “кўпайиш” ўрнига унинг аксини уқтиради, яъни қовушишдан тийилинг дейди. Бундан чиқди, хатна амали унга зид, Исо Масихдан кейин бу энди яҳудийларнинг Робби билан эмас, балки иблис билан...”

Ҳазрат Елисей чирт этказиб тупурди – тупуги баргизуб япроғига илиниб қолди.

Аломат тоифа-да бу сартлар. Суннат қилгани-ку майли, тук-пукини кириб-қиртишлаб юришига бало бор эканми?! Ҳазрат ҳам (синамоқ бўлиб-да!) бир гал шундай қилиб кўрган эди, аҳволи вой бўлса денг! Бир ҳафтагача ўзини қайга қўярини билмай беором бўлиб юрди. Шуниси сабоқ бўлдию қайтиб бу номаткулчиликни қилмади. Аммо мунтазам равишда шунга амал қилиб, яна тагин фарзу фазилат ҳисоблайдиган сартлар кандок чилар экан-а?!

Узумзор сайрларига ишқибозлиги шундан-да буларнинг!

– Александр!

Қиз майин-мулойимгина бўлиб деразадан мўралади. У ёқ-бу ёққа эринчок назар ташлади: ким чақирди экан?.. Хаёли эса бoshка ёқда...

Туш маҳалига келиб ҳазратнинг ховури сал босилгандек бўлди.

Меҳмоннавозлик юзасидан уни монастыр бўйлаб айлантирдилар. Ҳазрат оғилхонага кириб говмишларни кўрди, шохдор махлуклар кўзларини унга бақрайтириб, қуйрук-думини силкитиб танасига ёпишаётган пашша-чивинни пешма-пеш ҳайдабгина турарди. Гилосзору қорағатзорларини таърифлаб роҳибаларнинг эси кетди. Сарт боғбон Жума билан таништиришди. Оғиз-

ларидан бол томиб уни макташди – “накд сеҳргармиш”-да бу Жума дегичлари. Ҳазрат “сеҳргар” билан илтифот-ла саломлашди, наботот оламига оид бир-иккита савол берган бўлди. Кейин иконасозлик устахонасини зиёрат қилдилар. Учта роҳиба икона чизишга шу қадар моҳир бўлиб кетибдики, ҳатто кўшни кишлоқлардан ҳам буюртма тушаётган эмиш.

– Накд жаннат-а жойларингиз! – деди ҳазрат Елисей майизини пуфлай-пуфлай қвас хўшларкан. Сўнг секингина пойабзалини ечди – ҳузур қилсанг охиригача қил-да.

Офтоб тафти босилгач, ҳазрат Елисей йўлга отланди.

Игуменя Лидия “дум”лари – роҳибаларни эргаштириб уни кузатгани чикди. Хайр-хўшлашаркан, хитойликларга ўхшаб бир-бириларига узундан-узоқ таъзим бажо келтирдилар. Ғиштин қўш бино хужраларида чирок кўринар, деразаларнинг биридан икки жуфт кўз унинг жўнаб кетишини кузатмоқда эди. Кўнгил нечукдир тинч, хотиржам, фақат саквояждаги Ницшенинг юки зилдек босиб турибди. Аммо бу борада ҳам кўнгил тўқ, аллақачон бир қарорга келинган. Роҳибалар йўлга деб бир саватни тўлдириб беришибди: асал, қаймоқ, мева-чева дегандек. Устига кечаги сочқича ёпилган. Ҳошияларига “Ой билан Қуёш” деб мунчоқдан кашга тикилган дастрўмол ҳам ҳада этишди. Ким тиккан бўлсаки?

– Свободиналарнинг иши...

Тухфаларни қайтармокчи бўлди-ю, апил-тапил аравага жойлаб улгуришибди!

Шундоқ жаннатни ташлаб, чанг-ғуборли чумоли ини – шахарга кетиш ёкмайди-да одамга сира. Арава кўзгалди; ғилдираклар шагал узра ғичирлаб бормоқда. Ҳазратнинг ишончи комилки, кузатиб чиққан роҳибалардан нари – дераза ортида ишшайибгина, балки шунчаки лаб буриб Мария турибди. Бора-бора дарахтлар, қалин бута-бутазорлар бу манзарани тўсиб, монастир энди яхлит бир қорбоққа айланиб қолади. Бир

маромда тебраниб бораётган ҳазрат Елисейнинг мижжалари юмилиб-юмилиб кетади. Ҳали қвас ичмадим, бўшашиброқ қолибди. Ён-верларидан шалдираб сартларнинг аравалари ўтиб турибди, ҳазрат мудроқ кўзлари орасидан уларни кузатади.

Йўлда бир чойхона учраб, у аравани тўхтади. Саквояжини маҳкам бағрига босганча билк-билк тупроққа сакраб тушди.

Чойхўрлар ҳазратга бақрайиб қарашди. Чойхоначи уни чирк босган пастаккина хонтахтага ўтқазиб, дастурхонни артиб-тозалаган бўлди. Меҳмон татарчалаб нон билан чой сўради. Қулоғига сўлиган атиргул кистириб олган бир йигитча оғзи қарнайдек очилиб унга анграйиб қолган. “Оғзингга пашша-машша кириб кетмасин, Ҳасан! Нима, одам кўрмаганмисан, ўрусларнинг муллasi ҳориб-терлаб келибдилар, бирпас дам олиб чой ичмокчилар...”, дейди шериги билагонлик қилиб унга. Лекин ўзиям пиёла оша ҳазратга мўралаб-мўралаб қарашини қўймайди.

Мана, ҳазрат энди бамайлихотир бояги қарорини амалга оширса бўлади.

У шақиллатиб саквояжини очди-да, Ницшени олиб чойхоначига узатди:

– Ўтга ташлаб юборсангиз...

Чойхоначи бир китобга, бир ҳазратга ажабланиб боқди.

– Шу китобни ёкиб менга чой қайнатиб берсангиз деяпман.

Ниҳоят, чойхоначи гапни уққан бўлди.

Ҳазрат тинмай пешонасини артади.

Чойхоначи оловга энгашди. Косовдек қўлида газетага ўралган китоб.

У ҳазратга қараб олди-да, соқолини тутамлади.

Ҳазрат сапчиб туриб савовар томон юрди. Ницше бир зайлда ловуллаб ёнмоқда, тутуни димокни ачиштиради.

Ҳазрат “Зардушт”да қайнаган чойни мирикиб ичди.

– Чой қалай бўпти? – деб сўради чойхоначи ёнига келиб.

Ҳазратнинг олдида – дастурхонда шўр-данак, сартларнинг шишасимон қанди... номи нима эди-я, эсидан чиқибди. Кейин, йўлда кетаётиб эслади – “новвог”.

Ҳазрат Елисей ҳисоботини тегиишли идо-рага етказишига етказди, аммо чора кўришига улгурилмади. Олмония уруш очиб қолдию на ислом дини билан ва на сартларнинг узум-зори билан бировнинг иши бўлди. Шундай қилиб, опа-сингил Свободина – қўлида сарт-ваччаси билан қолган Александраю Пасха тухумларига “бошқоронги” Марияга нима бўлди, нима кўйди – у ёни маълум эмас. Кейин эса дунё ағдар-тўнтар бўлиб, бу машааларнинг бошиқа иштирокчиларини-да домига ютди.

Бу савдоларни бизга сўзлаб берган ва баъзи хўжжаслар нусхасини ҳам тақдим этган Нисмий тошкентлик тарихчи яна шунини ил-ова қилдики, ўттизинчи йиллар бошида Тошкентдаги аёллар қамоқхонаси рўйхатида Свободина деган аёлнинг ҳам номи бор экан. Инқилобдан сўнг ўша опа-сингил яшаган монастир аёллар ҳибсхонасига айлан-тирилган. Бу бино ҳозир ҳам жойида муқим, ҳибсхонанинг шифохонаси ҳисобланади, атрофи одатдаги симтўр билан ўралган, ичкарида – маҳкумалар...

Қамоқхона аҳли орасида кўп замон бир роҳиба тўғрисидаги шундай нақл юрган. Эмишки, ўн саккизинчи йили бу ердагиларнинг бари ҳайдаб чиқарилганда, иссиқ ўрнини советгиси келмайми, биттаси қолиб кетган. Монастир қамоқхона ихтиё-рига берилгач, у хўжалик бўлимига ишга ўрнашиб олади. Диндорлиги учун ишдан бўшатмоқчи бўлганларида атай бирор жи-ноят қилиб кўйди ва суддан кейин тўппа-тўғри ўрганган жойига қайтиб келаверади. Унинг фамилияси Свободина экан ва тар-жимаи ҳолидан кўринишича, галатироқ аёл бўлган у. Тақводорликда умр кечирган бу аёл-нинг ажиб бир хислати бор экан: маҳаллий

халққа мансуб қамоқхона назоратчиларию барча-барчага мудом айрича – оналарга хос бир мушфиқлик билан муносабатда бўлган ва уларнинг тилини яхши билган. Айтишларича, у шу ерда оламдан ўтган. Ўлими ол-дидан нуқул мени узумзорга олиб боринглар, дея илтижо қилганмиш. Ким элтарди уни узумзорга?!

Пристав Скопцовнинг ҳам қисмати аянчли якун топган. Гражданлар уру-ши йиллари уни ўзи кўп зулм ўтказган маҳаллада чавақлаб кетишади. Чавақлашига чавақлашади-я, пичоқ сал бемўлжалроқ урилганми, приставнинг қора шарпаси ке-чалари ва ҳатто кундуз кунлари ҳам пана-пасқам жойларда меҳнат аҳлини безовта қилгани қилган эмиш! Янги ҳукумат қарор топиши ва у дарҳол хуруфотга қариш ку-рани очиши билан шарпа-парпа деганларига биров ишонмай қўйибди денг. Ўттизинчи йилларга келиб эса ҳатто бундай нарсалар-ни ёшлар ҳазил-мазах билан гатирадиган бўлибди.

Ўз динидан қайтган гўмроҳ опа-син-гил олиб кетилган маҳалла яқин-яқингача бор экан. Ҳозир у ерларга катта йўл туш-ган; опа-сингил сарт хушторлари билан дилхушиқ қилган ўша манзилларда бугун “Нексия”лар қатнаётган, “Матиз”лар сиг-нал бериб, ён-верига хитойча иероглиф би-тилган юк мошиналари шовқин солиб юрган бўлса ажабмас.

Игумения Лидиянинг инқилобдан кейин-ги ҳаёти тўғрисида унча-мунча маълумот топса бўлади. У саккиз йилча изгиринли Соловкада умр кечиради. Сўнг бирмунча фурсат Ашхобод шаҳрида рўзғузaronлик қилиб, қувгинди руҳонийларни қўллаб юра-ди. Ички ишлар идоралари унинг бу фао-лиятидан хабар топган, собиқ монастир богбони – “сехрар” Жўма игуменияни хавфдан огоҳ этиб, Тошкентга қочишига ёрдамлашади. Онахон Лидия бу ерда ум-рининг охиригача уйга қамалиб ўтиради.

Ўттиз олтинчи йили тинчгина омонатини топишган игуменьянинг дафн маросимига ҳеч қутилмаганда тумонат одам йиғилади. “Жаноза” сани нақд митрополитнинг ўзи ўқийди дег. Одатдагидек нутқ-нутқ сўзланмайди, оркестр мусиқа чалмайди-ю, лекин ҳаммаёқ гулга тўлиб кетади. Баайни игуменья ҳамон ўша қадрдон монастири боғида даври даврон суриб юрибдию кўзойнагини бурни учига қўндириб олиб, келган меҳмонларни боғ сайрига таклиф этмоқчидек. Ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари Боткин қабристонидан унинг мазори қидириб топилади ва шундан буён тошкентлик насронийларнинг табаррук маскани ўлароқ эъозланиб келмоқда.

Елисей Ефремов деганлари эса домдараксиз кетган, ундан ҳеч бир из топилмади. Аслан қўқинтирилган сибирлик татарлардан бўлмиш ҳазрат Елисей мақолалар ёзиб, маърузалар ўқиб умр бўйи ислом динига қарши қурашган. Инқилобдан кейин у бир муддат большевикларга қўшилиб юради, муллалару диний жаҳолатни қоралаб иккита китобча ҳам чиқаради. Бу ёзганлари кейинроқ бориб яроқсиз топилади – Фрейднинг нобоп таълимотидан иқтибоси

бор экан-да. Ана шу гандан сўнг даъватчи ўртадан ғойиб бўлади. Вассалом.

...Ҳазрат Елисей эсон-омон шаҳарга етиб келди. Асфальт йўлларга шакароб қилиб сув сепилган. Терак шохларида шабада ўйнайди. Пушкин кўчаси гавжум, пана-соя уйларини тарк этиб чиққан Янгишаҳар аҳли номозшом салкинида яйраб юрибди. Ана шу ялпи хушхоллик таъсиридами, ҳазратнинг кўнгли ёришиб, башарасига ўзига хос бир бачкана табассум ёйилди.

Аммо бирдан яна пешонаси тиришди. Шу-у, монастирда қолиброқ кетди-да, иш дегани кутиб турмайди-ку ахир, ислом дини ҳар ёндан сиқувга олиб келаётган бир замон бўлса! Исломда аёллар масаласи мавзуида “Ведомост”га мақола ёзиш керак, турк даъватчи-тарғиботчилари ҳақида маълумот тўплаш керак, бу ёқда оммага мавизалар ўқиш, хайрия бозорларида ваъз айтиш дегандек...

Ҳа, кўп оғир, серғалва келди-да шу 1913 йилнинг ёзи.

Майли, ҳеч бокиси йўқ, бугун кийнасанг, эртага хузуруни кўрасан!..

ШОҲСАНАМ таржимаси

Мансурхон ТОИРОВ

DUKCHI ESHON VA
NIKOLAY IKKINCHI

Тарихий хотираси бор инсон – иродали инсон. Такрор айтаман, иродали инсондир. Ким бўлишидан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди.

Ислом КАРИМОВ

Ровийларнинг айтишича, шоҳ аввал қароқчилик қилган-у, сўнгра бу йўлдан қайтган, қизиқ-қизиқ ҳикоят ва латифалар айтиб дилларни овлашга моҳир бир кишини мусоҳиблари сафига қўшган экан. Бир зиёфатда ошпазлар дастурхонга қирғовул гўшти тортаётганини кўриб, собиқ қароқчи мийиғида кулиб қўйибди. Бунга иттифоқо кўзи тушган шоҳ ундан нима сабабдан кулганини сўрабди. Қароқчи тўғри жавобдан бўйин товлай олмай бундай дебди: “Шоҳим, қароқчилик қилган кезларим қай кун даштда бир кишининг йўлини тўсдим. У ҳеч бир қаршиликсиз ҳамёнидаги бор ақчасини қўлимга тутқазди. Лекин мен бу воқеани кейин гуллаб қўймасин, деган ҳадикда уни ўлдирмоқчи бўлдим. Шунда, у “Биродар, жонимга қасд этмай мени қўйиб юбор. Оллоҳга қасам, сенга ҳеч бир даъвоим йўқ. Оилам ёнига омон қайтсам, шунинг ўзи кифоя...” дея ялина бошлади. Мен бу илтижога парво қилмай, қилични даст кўтардим. Шу чоқ у талваса-ла ён-атрофга аланглади-да кўкда учиб бораётган бир гала қирғовулга қарата “Эй қирғовуллар, сизлар шоҳид, мени ноҳақ ўлдираётир”, деб бақирди. У шу сўзларни айтишга улгурдию қилич зарбидан жон берди. Умрим бино бўлиб бундай нодонни учратмаган эдим, шоҳим. Ахир, ҳеч замонда қирғовул ҳам гувоҳликка ўтадими?! Ўша нодоннинг гапи ёдимга тушиб, мийиғимда кулиб қўйган эдим”. Собиқ қароқчи ана шу сўзларни айтиб шоҳга бокса, ҳукмдорнинг авзои бузилган, зиёфат аҳли эса кўзини

ерга қадаб сукутга чўмганмиш. Шунда шох "Қировул шохидлик берди! Жаллод, олиб чиқ бун!" деган экан...

Оқ подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати оқибатида миллий камситилишнинг чуқурлашиб бориши, солиқ юки ва ижтимоий зулм ҳаддан зиёд ортиши, айниқса, Русиядан кўчириб келинган "мулк"ларга катта ер майдонлари тақсимлаб берилиб, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун полиция ташкил этилиши маҳаллий аҳолининг ҳўжалик юртишини қийинлаштириш баробарида иззат-нафсига ҳам оғир ботди. Ана шу сабабларга кўра, Каттақўрғон, Самарқанд ва Тошкентда кўтарилган кўзғолонлар шафқатсизларча бостирилганига қарамай, 1898 йили Андижоннинг ерли аҳолиси ҳам чор Русияга ҳукуматига қарши Дукчи эшон бошчилигида оёққа қалқди.

Дукчи эшон нақшбандия тариқатининг минтақадаги бообрў шайхларидан бўлиб, асл исм-шарифи Муҳаммад Али халфа эди. Уни Шайхи дуктарош ёки Дукчи эшон деб аташларига сабаб, урчуқ – дук ва беланчак ясаб, "Дилинг Оллоҳда-ю, қўлинг ишда бўлсин" ("Дил ба ёру даст ба кор") ақидаси бўйича тирикчилик қилгандир.

Тарихчи олима Д.Алимова интернет сайтларидан биридаги "История и время" ("Тарих ва замон") номли мақоласида Дукчи эшон кўзғолонига мана бундай баҳо берган (мақола рус тилида ёзилган бўлиб, иқтибосни аслиятда келтирмоқдамиз): "Приведу лишь один только пример – касательно истории известного Дукчи Ишана, возглавившего выступление населения Андижана в 1898 г. против царской администрации. Конечно же, это было национально-освободительное движение. Однако возведение Ишана в историческую публицистике в национального героя не правомерно. Ведь здесь необходимо углубленное изучение его взглядов и позиций. Исследование произведения самого Дукчи Ишана "Ибрат ал-Гофилан" показывает его узкое мировоззрение и скудость интеллекта, выявляет разнохарактерность целей участников восстания и его предводителя. Амбиции Дукчи Ишана, реализованные посредством религии и экономических требований участни-

ков восстания, уставших от беспредела колониальных властей, вынудили его возглавить выступление, а не отнюдь высокие мотивы освобождения Родины. Сам он мечтал о создании внеэтнического суверенного исламского государства, возрождении истинного ислама и призывал к газавату. К счастью, сейчас в этом вопросе поставлены точки над и публикацией Б.Бабаджанова (Б.Бабаджанов. "Андижанское восстание 1898 года: Деревенский газават или антиколониальное выступление?") // "O'zbekiston tarixi", 2001, №2.)

Мен ушбу парчани диққат-ла ўқиб чиққач, "и" устига нега нуқта қўйилди экан, олма бу билан нима демоқчи бўлади, дея мушоҳадага толдим. Бу Дукчи эшон тарихини тадқиқ этиш нихоя тоғди деганими ёки Муҳаммад Али халфани миллий қахрамон аташга чек қўйдик деганими? Ваҳоланки, она-Ватанимиз ўтмишига – унинг дукчи эшонлари тарихига бот-бот қайтмоғимиз зарур ва, демакки, бу масалага на Д.Алимова, на Б.Бабожонов нуқта қўя олади. Дарвоқе, бир замонлар анча-мунча "ажнабий"лар шундай нуқта қўймоққа чоғланган ва баъзи масалаларда озми-кўпми ниятига етган ҳам эди. Д.Алимова тарихчи сифатида бунга биздан да кўпроқ мисол келтира олишига шубҳа йўқ. Ушбу аччиқ тажриба ҳам даъват этадики, тарихимизни англашга дарров нуқта қўя қолмаганимиз маъқул. Зеро, халқимиз кечмишини ҳаққоний ўрганиш фурсати энди келди! Ўтмишимиз қандай бўлмасин ўзимизники ва уни рўй-рост халққа етказиш тарихчиларимиз бурчидир. Курраи арзда шахсий амбицияси – иззат-нафсини деб лак-лак одамларни оёққа қалқитган не-не тарихий шахслар ўтган ва бундан кейин ҳам албатта ўтади. Тарих фани амбицияси – иззат-нафси бўлмаган шахслар билангина шугулланмоғи зарур деган гапни ҳеч ерда эшитган ҳам, ўқиган ҳам эмасман...

Ҳақиқатан ҳам, Дукчи эшон кўзғолон раҳбари сифатида баъзи хатоларга йўл қўйган ва буни исботловчи аниқ далиллар бисёр. Аммо менимча, унинг энг катта нуқсони ўзи бошқарган кўзғолонда мағлуб бўлгандир. Дукчи эшон ғолиб келганида, унинг амбицияси – иззат-нафсига ҳам ўзгача баҳо берилармиди?! Спартак Рим куллари овозиди сари курашга бошлаганида, авваламбор, ўз эр-

кию иззат-нафсини кўзлагандир?! Ёки фақат ўзгалар ҳурлигини мақсад қилиб олганми-кан? Емельян Пугачев-чи? Степан Разин-чи? Нима, уларда иззат-нафс бўлмаганми? Нега улар ҳақидаги ҳукм Дукчи эшонни-дан бошқача? Тарих, жиллакурса, сўнгги нуқтасини қўйишу саҳифасидан номини ўчиришига шошмаяпти-ку!

“Дукчи эшон кўзғолони иштирокчиларидан 777 нафари ҳибсга олиниб, тергов қилинади. Кўплари калтаклаш ва бошқа қийноқларга чидолмай қамоқхоналарда жон беради. Терговдан сўнг 415 киши суд қилинади, улардан 32 нафари айбсиз деб топilib оқланади, 380 нафари эса айбдор деб топilib ўлим жазосига ҳукм этилади. Бир кишига умрбод қамоқ жазоси, уч кишига ахлоқ тузатиш лагерида муддатни ўташ билан боғлиқ жазо белги-ланади. Бироқ император авфи билан юқорида зикр этилган 380 кишидан фақат 18 нафари (бошқа бир маълумотга кўра, 21 нафари) осиб ўлдирилади. Қолган 362 нафарига тайинланган жазо енгилга алмаштирилади: 3 киши – умрбод сургунга, 147 киши – 20 йилга, 41 киши – 15 йилга, 1 киши – 13 йилга, 1 киши – 8 йилга, 47 киши – 7 йилга, 4 киши – 4 йилга, 15 киши – Сибирь сургунига ва 3 нафар вояга етмаганлар ахлоқ колониясига ҳукм этилади.” (*Русский инвалид*, 1898, №127). Бундай фожиага, бир томондан, Дукчи эшон ярим ялонғоч, оч-наҳор, кетмон ва паншаҳа билан “қуролланган” кўзғолончиларни султ бoшқаргани, иккинчи томондан, Русия императори Николай Иккинчининг Туркистон ўлкасидаги ғайриинсоний тартиблари сабаб бўлган.

“Эшонни дорнинг тагига олиб келиб, оёғидаги темир кишанни очамиз деб уриндилар, илож бўлмади, шекилли, болга билан уриб синдирдилар ва бошқа рафиқларнинг кишанлари ҳам уруб синдирди... Дорни тикар вақтида дорнинг тегига одам бўйидан пастроқ чуқурлар казилиб, устига бўйра ёпиб қўйилган экан. Бир тўп солдатлар келиб, қўлларидаги шофлари билан аргамчиларни кесиб юбордилар. Ҳаммалари ерга чўзулуб тушдилар. Кейин бир арава оҳак келтириб, олти кишини икки чуқурга ташлаб, устидан оҳак ташладилар. Ҳар тарафдан тупроқларни тортиб, бирор газ тупроқ тушгандан яна оҳак

солиб, ҳосили тупроқни оҳак билан аралаш қилиб, қаттиқ тепиб кўмдилар...” (*Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи эшон воқеаси. Т., “Чўлпон”, 1992, 52, 54-55 бетлар*).

Дукчи эшон ва унинг яқин сафдошларини дорга осгач, ҳатто суяги ҳам қолмасин дея жасадлар устидан оҳак сочган ҳаmda қабрлар изини йўқ қилишга уринган ваҳший тузум Муҳаммад Али халфанинг “дунёқарашни тор ва ақл-идроки ночорлигини, кўзғолон иштирокчилари ва улар раҳнамосининг мақсади турлича бўлганини кўрсатади”ган “Ибратул гофилийн” китоби сақланиб қолишига нечук йўл қўйди экан?! Авваламбор, тарихчиларнинг “Ибратул гофилийн” асари айнан Дукчи эшонга тегишли эканига қанчалар ишончи комил? Қолаверса, мазкур асар ҳақида Б.Бобожоновга зидма-зид, ижобий фикрлар баён этган муаллифлар ҳам бор. Чунончи, адиб С.Сиёев “Ибратул гофилийн” асари “дину диёнат нурига ошуфта кўнгилларга ажиб бир зиё элтиб, дилларни илоҳий бир туйғу ила тўлдиришига” имони комил эканини таъкидлайди. (*“Юлдуз – Андижон осмониди”. Китобага сузбоши // Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи эшон воқеаси..., 4-бет*). Мен Муҳаммад Али халфа ва унинг шахси-га Д.Алимова берган салбий баҳо ҳақида ўйлаганимда, қуйидаги шубҳалар ҳаёллар-га бораман. Кўп асрлик тарихимизни обдон сохталаштириб, бизни манкурт қилмоқчи бўлган ўша империя асоратлари ҳали ҳам онг-тафаккуримизни чалғитишда давом этмаяптими?! Шу империя Дукчи эшон жасади узра оҳак аралаш тупроқдан уйган қабр то-шига шошма-шошарлик билан мазкур шахс фақат иззат-нафсинигина кўзлаган, деган ҳу-лосамизни ёзиб қўймаймизми? Мустақиллик йўлида Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон ўзи билганича, Дукчи эшон ҳам ўзи билганича кураш олиб борган-ку?! Ватан озодлиги учун курашлар тарихи-да ғалабага элтувчи зарур фазилатларга эга бўлмаган йўлбошчи биргина Дукчи эшонми? Ахир серфазилат одамлар кўпинча пана-па-нада бикиниб юрган ва ҳокимият билан ҳатто муроса ҳам қилиб кетаверган-ку! Д.Алимова талабига жавоб бериши мумкин бўлган Қодирқул мингбошига ўхшаш юртдошлари-миз, афсуски, чор Русияси қўлида Туркистон эркини паймол этувчи қуролга айланган. Бун-

дай кимсалар "ватан" деганда бир бурда нон ивигилган ювиндию ит ғажиган бир бўлак суяк тутувчи қўлни тушунган. Балки кимгадир Дукчи эшон дин пешвоси бўлгани ҳолда бундай қўзғолонга бошчилиқ қилгани ёқмас? Бироқ айна табақага мансуб шахслар ватан ва халқ озодлиги йўлида курашга бошчилиқ қилгани тарихда кўп учрайди. Бунга мисол сифатида Хоразм тобланган Чингизхон боқинига қарши оёққа турғазган шайх Нажмиддин Кубро, бу йил таваллудининг 600 йиллиги нишонланаётган, Франция озодлиги учун кураш алангасида тобланган диндор боқира қиз Жанна д'Арк, Американинг қора танли аҳолиси ҳақ-хуқуқлари йўлида жон фидо қилган руҳоний Мартен Лютер Кинглар номини тилга олиш кифоа қилар?!

Дукчи эшон ва унинг сафдошлари шафқатсизларча жазолангандан сўнг, бир неча йил ўтиб Русия императори Николай Иккинчи ундан-да аянчлироқ ўлим топганига нима дейсиз?

Николай Иккинчи 1894-1917 йиллар мобайнида Русия императори бўлган. У 1917 йилги Февраль инқилобидан сўнг тахтдан воз кечишга мажбур этилади. Сўнгги Романов бошқарувни муваққат ҳукуматга топширгач, Русияда фуқаролар уруши аланга олиб кетди. Уй қамоғида сақланаётган подшоҳни аввал муваққат ҳукумат Сибирга, сўнгра большевиклар Уралга жўнатади. Ундан ҳам кейин Николай Иккинчи Екатеринбург шаҳрида оила аъзолари билан бирга қатл эттирилади. Русиянинг сўнгги тахт соҳибини замондошлари ва муаррихлар турлича тавсифлаган. Кўпчилик унинг салоҳияти Русияни қамраган сиёсий инқирозни даф этиш қадар юсак бўлмаган деган қарашни билдиради.

...Шоҳ ақлли, ўқимишли, билимдон одам эди. У айниқса кишиларнинг исми-шарифини ёдда узоқ сақлаб қолар ва ниҳоятда дилкаш суҳбатдош эди. Шоҳ тарихни яхши билар ва шу соҳага оид жиддий тадқиқотларни ёқтирарди. У жисмоний меҳнатни хуш кўрар, бусиз яшай олмасди...

...Подшоҳнинг хулқ-атворидаги асосий хусусият юмшоқ табиатлилиқ эди...

...Императорнинг Русияга муҳаббати масаласига келсак, у ватанини шу қадар севардики,

сўз билан таърифлаш қийин. Русия унга насронийлик дини қадар азиз эди; у динидан воз кеча олмаганидек, ватанини ҳам тарк эта олмади...

...Шоҳ на салобати, на сўзи билан аскарлар қалбини забт этолган, уларнинг руҳини кўтариш ва мафтун этишга муяссар бўлган. У қўлидан келган барча ишни қилган ва шу жиҳатга кўра уни айбдор деб санаш қийин, бироқ у халқни юсак марраларга чорлай олмаган (А. А. Брусилов).

У ҳақда касалманд, аҳмоқ, жоҳил... дея ноҳақ сўзлашади. У оддий гвардия офицери эди (А. П. Чехов).

Николай Иккинчи ҳаётидаги асосий воқеалар қуйидагилардан иборат. Бўлғуси подшоҳга соҳибсалтанат Александр Уччинчи буйруғига кўра, диний асосда таълим-тарбия берилади. Николай 13 йил давомида махсус дастур асосида ўқийди. Таълимнинг дастлабки 8 йили чуқурлаштирилган гимназия дастури асосида олиб борилиб, сиёсий тарих, рус адабиёти, инглиз, немис ва француз тили дарсларига алоҳида эътибор қаратилади. Сўнгги беш йил ичида эса у давлатни бошқаришда асқатадиган ҳарбий санъат, ҳуқуқ ва иқтисод фанларини ўрганади. Маърузаларни дунёга машхур рус олимлари Н.Бекетов, Н.Обручев, Ц.Кюи, М.Драгомиров, Н.Бунге, К.Победоносцев ва бошқалар ўқийди. Пресвитер И.Янишев валиаҳдга ҳуқуқ асосларини илоҳиёт ва дин тарихига боғлаб тушунтиради.

1894 йили Николай Иккинчи немис маликаси Алиса Гессенскаяга уйланади. Ана шундан сўнг пошшо хоним Александра Федоровна номини олади. Улар аввал тўрт – Ольга (1895), Татьяна (1897), Мария (1899) ва Анастасия (1901) деган қиз фарзанд кўради. 1904 йили Петергофда бешинчи фарзанд, ёлғиз ўғил – шаҳзода Алексей Николаевич тугилади.

Империянинг иқбол қуёши йилдан-йил сўниб, 1917 йил 25 февралда Николай Иккинчи манифести билан Давлат Думаси фаолияти тўхтатилади. Бундай қарор Русиядаги танг сиёсий вазиятни баттар чигаллаштиради. Николай Иккинчи алалоқибат 1917 йил 2 мартда тахтдан воз кечишга мажбур бўлади. Тожсиз шоҳ 1917 йил 9 мартдан 14 августгача оиласи билан Царское Селодаги Александровск саройида уй қамоғида яшайди. 1917 йил 14

августда эса яна оиласи билан 7 нафар офицер ва 337 нафар солдат кўриғида Тьюменга жўнатилади.

Давлат тепасига большевиклар келгач, император оиласи Тьюмендан Екатеринбургга кўчирилади. Улар тоғ муҳандиси Н.Ипатов уйига жойлаштирилади. Император оиласи билан бирга уларга хизмат этувчи яна беш киши – шифокор Е.Боткин (сариқ касалини кашф қилган олими), камер-лакей А.Трупп, Александра Федоровнанинг оқсочи А.Демидова, ошпаз И.Харитонов ва ошпаз ёрдамчиси Л.Седнёв ҳам шу ерда истиқомат этган. Шоҳ оиласи ушбу манзилда ҳаётининг сўнгги 78 кунини ўтказган.

1918 йил 12 июлда император ва унинг оила аъзоларини қатл этиш ҳақида қарор қилинади. Ушбу қарорни ким, қаерда, нега қабул қилинганию асл нусхаси қаерда сақлангани ҳануз сир бўлиб турибди. Шоҳ ва унинг оиласи Урал ишчи-деҳқон ва солдатлар кенгаши қарорига кўра қатл этилган деган ясама ҳужжат кейинроқ "пайдо бўлган". Русия императори, унинг рафиқаси ва фарзандлари, доктор Боткин ҳамда шоҳ оиласи хизматдаги кишилар (ошпаз ёрдамчиси Л.Седнёвдан ташқари, бу гушта сотқин шекилли, фожиадан бир-икки кун аввал ишдан четлатилиб, уйдан ҳайдалган) "Махсус ваколатли уй" – Екатеринбургдаги Н.Ипатов уйида 16 июлдан 17 июлга ўтар кечаси қатл этилади. Шоҳ оиласига тегишли барча шахсий буюм ва бойликлар қатлдан сўнг талон-тарож қилинади. (Николай Иккинчининг рафиқаси ва қизлари либослари ичига олтин занжирлар, бошқа қимматбаҳо тақинчоқ ва тошларни яшириб олган эди.)

Қатл кунини Николай Иккинчининг оила аъзолари ва барча хизматчилари, одатдагидек, соат 22 дан 30 дақиқа ўтганда ухласига ётади. Орадан роппа-роса бир соат ўтганда бу ерга икки киши махсус топшириқ билан келади. Улар қоровуллар бошлиғи П.Ермаков ва уй комендант Я.Юровскийга қатл ҳақидаги қарорни топшириб, ҳукми зудлик билан ижро этиш талабини кўяди. Уйқудан уйғотилган шоҳнинг оила аъзолари ва барча хизматчиларига Оқ армия аскарлари шаҳарга бостириб келаётгани, тўқнашув чоғида уй ўққа тутилиши мумкинлиги, шу сабаб дарҳол уйнинг ертўласига тушиш зарурлиги айтилади. Ертўлага тушил-

гач, ҳукм эълон қилинади ва қатл ижросига киришилади. Ушбу машъум "тадбир" кечаси соат бирда тугайди. (Мазкур сатрларни қалбда изтироб ва кўзда ёш билан ёздим – М.Т.)

Я.Юровский кўлидаги рўйхат бўйича қатлни ижро этган барча аскарлар венгер ўқчилари бўлган. Бу аскарлар рус тилини мутлақо билмаган, улар Я.Юровский билан немис тилида гаплашишган.

Оқлар ҳаракати Русиянинг Олий ҳукмдори деб эълон қилган адмирал А.Колчак изқувар Н.Соколовга Николай Иккинчи ва унинг оила аъзолари қатли юзасидан қидирув олиб боришни топширади. Аммо Колчак отиб ўлдирилгани, Совет ҳокимияти ўрнатилгани ва Н.Соколов Парижда вафот этгани сабаб ушбу қидирув охирига етмай қолади. 1991 йили Н.Соколов маълумотларига асосланиб, император оиласи жасадларининг қолдиғи топилади (ушбу жасадлар МВД ходими Г.Рябов тамонидан 1979 йили топилиб, қайтадан кўмиб ташланган эди). 2007 йил ёзида яна Эски Коптяков йўлида қидирув ишлари йўлга қўйилади. Бу гал шоҳ оиласининг 1991 йили топилмаган икки аъзоси (шаҳзода Алексей ва малика Мария) жасади қолдиқлари изланган. Ниҳоят император кўмилган жой яқинидан 10-13 ёшлардаги ўғил ва 18-23 ёшлардаги қиз жасади қолдиқлари топилади. Екатеринбург археологлари ва экспертлари ҳулосасига кўра, ушбу қолдиқлар шаҳзода Алексей ва малика Мария жасадига тегишли экани тасдиқланади. Николай Иккинчининг фарзандлари чоғиб ташланганидан далolat берувчи из уларнинг елка қисмида аниқланган. Бундан ташқари калла суяғида ўқ ҳосил қилган тешиклар ҳам бор. Николай Иккинчи, унинг оиласи ва хизматчилари жасади элтиб ташланган лаҳадга тупроқ аралаш оҳак ва кислота сепилган.

Оммининг ваҳшиёна қатлга муносабатини ўша даврда яшаган В.Кокцовсиз қуйидагича ифодалайди: "Аянчи хабар эълон қилинган кунини мен икки бор кўчага чиқдим, трамвайда шаҳар кездим, аммо бирор ерда озгина бўлсин раҳм-шафқат, ачиниш-қайғуриш аломати кўрмадим. Ахборот балианд овозда, кесатик ва мазах оҳангида ўқиларди... Маънисиз бир тошбағирлик, қонсирган бир манманлик руҳи ҳукм сурарди. Теварак-атрофдан "Аллақачон

шундай бўлиши керак эди", "Қани яна бир шохлик қилиб қўр-чи энди", "Николашкага – кришка", "Эй, биродар Романов, ўйнаб бўпсан-да", деган жирканч сўзлар эшитиларди..."

Император ва унинг oilаси жасади қолдиқлари 1998 йил 17 июлда Санкт-Петербург шаҳридаги Петропавловск хилхонасига олиб келиб дафн этилди. Николай Иккинчи азоб-уқубат чеккан мўътабар зот дея эълон қилинди. Унинг хотирасини абадийлаштириш учун Екатеринбургдаги Ипатов уйи ўрнида мухташам ибодатхона барпо этилди.

Эвоҳ, бир давр ва бир давлатда яшаган икки инсон фожиаси нақадар муштараклиги киши этини жунжуктириб юборади. Нақшбандия сулукининг пири мақомига эришган ва дукчилик хунари ортидан кун кечирган Муҳаммад Али халфа иттифоқо Худоёрхон каби умргузaron-лик этишга ҳавас қилиб, шахсий иззат-нафси йўлида халқ бошига фалокат ёғдирган дея хулоса чиқарсак, ноҳақ бўламиз чоғи. Унинг қамоқхонада жабр-зулмга мардона чидагани ва қўзғолон ахлидан бирортасини сотмагани, айниқса, чор Русияси ҳукумати олдида тавба-тазарру қилмагани бу зотни асл матонатли шахс, чин ватанпарвар инсон дея олишимизга асос беради, бизнингча. Ҳамид Зиёев "Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш" китобида (Тошкент, "Шарқ", 1998 йил) Фозилбек Отабек ўғли лафзидан ушбуларни баён этади: "Арслонбоб тарафига излаб юргувчи Яъқуб қўрбоши билан Қодиркул мингбошига одамлар эшонни шу тарафда кўрганларини айтганлари учун Арслонбобга яқин Тошкўприк деган тор йўлни тўсиб турганларида, Эшон ўша йўлдан бориб, Тошкўприк устида учраб қолган. Дарҳол Яъқуб қўрбоши: "Эй, тақсир! Ман сизни кутиб турибман, ёрдам қилмоқ учун" деб, отдан ўзини ташлаб кўришмоқчи бўлиб юрган, эшон ҳам отдан тушиб, йиглаб қучоқлашиб кўришган вақтда, эшонни кўтариб, тагига босиб олган ва одамларни чақириб, боғлаб олганлар. Орқасидан уч одамни ҳам тутиб, тўртовларини боғлаб қўйганлар. Қодиркул мингбоши дарҳол етиб келиб, эшонни кўриши билан: "Хотинталоқ! Ҳаммани хонавайрон қилдинг-ку!" деган. Эшон буларга: "Икковинг ўлар вақтда жинни бўлиб ўлгин! Бизни русга тутиб берган кўлларинг билан ўзингни уриб, сўккан оғзинг билан ўзингни

тишлаб ўлгин!" демакдан бошқа ҳеч гап айтмаган..." (ўша асар, 32-бет). Айни шу муаллиф дуоибаяд этилган икки хоиннинг бири – Қодиркул мингбоши тақдири ҳақида кейинроқ мана бундай маълумот беради: "...Шаҳарнинг катта оқсоқоли Қодиркул мингбошининг зарби ва сиёсати ниҳоят қаттиқ ва бераҳм бўлғони шаҳар фуқароларига маъруф ва машҳур эди... Оқсоқол юртга сиёсат ўтказиш учун "ур" дардига гирифтор бўлган ва ким бўлса бўлсун, рўбара келса урдирмай қўймас эди. Охирида, бу "ур, ур" дардининг касофати билан бир дўкондор арманининг бойини уруб қўйди, бу армани бой нафсоният қилиб, сармоялар тарафдори бўлган ҳоким губернаторларга арз қилиб, судга бериб, охири истибдод учун қилган шунча хизмати мукофотиға, ниҳоят, хорлиқ билан ўрнидан бекор бўлди ва Қўқон қишлоққа бориб, амал ҳасратидан бетоб бўлуб, охири Мажнундек бўлуб, ўзини ўзи жароҳат қилиб ўлди. Мустабид ҳукумати бизга эшон ҳодисасида қўб хизмат қилган эди, деб риоя қилмади. Сармоядор бой арманининг капитал қуввати уни йиқитиб қўйди" (ўша асар, 48-49-бетлар).

Биз бу ибратли ҳикоятга таяниб, Қодиркул мингбоши Дукчи эшон қарғишига дучор бўлди, десак эҳтимол кулгига қолармиз. Аммо Николай Иккинчидек император бошига тушган фожа, унинг жасади устига ҳам Дукчи эшонникидек оҳагу кислота тўкилгани таажуб ва тавба этгулик бир ҳол, албатта. Айниқса, бизнинг диёр фарзандлари бўлган ва тақдир тақозоси-ла Европага бориб қолган "венгерлар" деб аталмиш халқнинг беш-олти фарзанди шохни қатл этиши кишини чуқур ўйга толдиради.

Рус халқи ўз фарзанди ва императори Николай Иккинчини азоб-уқубат чеккан мўътабар зот деб эълон қилиб, қатл этилган жойида мухташам ибодатхона тиклади. Русиянинг сўнгги императори қолдиқларини Романовлар хилхонасига қўчириб, унга ҳурмат ва эҳтиром бажо келтирди.

Биз ҳам Мингтепа қишлоғидан чиққан оддий халқ чор Русияси ҳукумати зулмига қарши Дукчи эшон бошчилигида қўзғолон кўтаргани ва бу билан чинакам жасорат, мардлик кўрсатганини холис эътироф этиб, уларнинг номини абадийлаштириш чора-тадбирларини кўрсак, айна муддао бўлармиди...

MUVOZANAT YO'LI

Хуршид ДАВРОН мутолаа қилади

АДАБИЁТ – ОИНАЙИ МИЛЛАТДҲР

Бегали Қосимов. Миллий уйғониш. Тошкент, "Маънавият", 2002.

"Миллий уйғониш" китоби том маънода Бегали Қосимов илмий-ижодий фаолиятининг энг юксак чўққиси сифатида баҳоланиши керак. Менинг назаримда, бу китоб фақат олис ўтмиш ҳодисоти ҳақида эмас, бугунги кунда ҳам ўзбек зиёлисини қийнаётган саволларга жавоб топишга ёрдам ва йўланма берадиган, маърифатпарвар боболаримиз тажрибаларидан, уларнинг хато ва адашувларидан огоҳлантирадиган, ютуқ ва камчиликларидан хулоса чиқарадиган дастуриламалдир. Бугунги янги жамият, янги маданият ва янги адабиёт қандай тамойиллар заминида шаклланиши лозим? Бугун ўзбек кишиси, аввалан, зиёлиси қайси йўлни танламоғи, нимани ҳимоя этмоғи, нимага қарши курашмоғи, халқни, унинг илғор қисмини қандай ишларга даъват қилмоғи керак?

Китобда жадидлар тафаккурини банд этган ва айни шу кунларда ўзбек зиёлисини ҳам уйлантираётган масалаларга – мана бу сатрларга диққатингизни тортаман: "Ҳамонки мақсад жамиятни янгилamoқ экан, уни янги авлодгана қилиши мумкин эди. Янги авлодни эса етиштирmoқ лозим. Эски, анъанавий усулда бу ишни амалга ошириш қийин, чунки замон ўзгарган... Сўнгги уч-тўрт аср... Оврупои олдинга олиб чиқди. Унинг қўлини сарбаланд қилди. Энди Оврупо илм-фанни эгалламасдан дунё билан баробар яшаб бўлмайди... Айни пайтда ўзликни ҳам сақламоқ лозим. Дин-диёнат ҳам зарур. Хуллас, яшамоқ учун учала жиҳатни ҳам ушламоқ керак бўлади. Ушлаганда ҳам ҳеч бирини суиистеъмоқ қилмасдан. Акс ҳолда мувозанат бузилади. Мувозанат бузилиши эса ёмон оқибатларга олиб келади. Масалан, ёлғиз дин ушланса, дунё қўлдан кетади. Фақат ўзлик, миллат десак, яна дунёдан ажраб қоламиз. Бировнинг биз билан иши бўлмайди. Овруполашсак, ўзлик йўқолади. Бу ҳам фожиа. Мувозанат керак..."

Бир замонлар жадидлар фикри-зикрини банд этган муаммолар бугун бизни ҳам ўйга кўмган. Бу муаммоларнинг моҳияти муайян даражада ўзгарган, дунёдаги мувозанатни бузишга қаратилган янги хавф-хатарлар, тажовузкор кучлар пайдо бўлган. Агар жадидлар Оврупо тимсолида тараққиётга бошловчи илм-фанни кўрган бўлса, бугун биз ҳамма нарсани манфаат нуқтаи назаридан ҳал қилишга уринаётган Ғарб диктатурасига гувоҳ бўлиб турибмиз. Бу зўравон кучлар кўпинча демократияни ниқоб қилиб, тараққиёт йўлидан бо-

ришга интилаётган, янги жамият пойдеворини кураётган давлатларни фақатгина ўз манфаатига хизмат қилдиришга уринаётган даврда яшаймиз.

"Миллий уйғониш" китобининг ҳар бир саҳифаси бизга давлат сарҳадларини қуролли чегарачилар қўриқлаганидек, миллат онги, сезими ва турмушининг ҳимояси маданият, адабиёт ва санъат аҳли томонидан ҳифз этилмоғи лозимлигини уқтиради. Қарийб юз йилдан зиёд вақт ўтган бўлса-да, бу маърифатпарвар инсонлар "руҳсиз тандур, ханжар урса, қони сачрамас" юрт ва "оқибатсиз", "ҳамиятсиз", "ғайратсиз" миллат дардида юрак қони билан ёзган битиклар ҳамон замонамизга ҳамоҳанг янграйди. Баъзан таассуф ила ўйлайсан киши: турмушнинг маърифатсиз ва тубан иллатларига қарши улар (китобсиз хонадонлар, исрофли дабдабали тўйлару бошқа кераксиз, сохта диний маросимлар ва ҳоказо ҳақида) ёзган қуюнчақ мақолалар ҳавога учиб кетмадими? Нега бу муаммолар ҳали-ҳануз бўғимизга тушов бўлиб қолмоқда? Нега миллий онг, сезим ва турмушнинг ҳимоячиси бўлмиш зиёлилар матонатсиз, нега уларнинг жамиятдаги ўрни йўқ ҳисоби? Ўйлайман-у, бу саволларга жавоб ҳам айнан шу китобда борлигини яхши биламан. Сизиф тақдирига маҳкумлик нечоғлиқ аянчли бўлмасин, маърифатчи боболаримиз йўлидан юришда давом этиш лозимлигини англайман. Зеро, Ватанни севиш, унинг орзу-армонлари, қувонч-ташвишлари билан яшаш, миллат турмушидаги иллат ва камчиликларга мурасасиз бўлиш Сизиф меҳнатини эслатса-да, у боболаримиз букилмас матонати туфайли эришган шараф ҳамдир.

Жадидчилар учун адабиёт оинайи миллатдур, у фақат юрак замзамаси эмас, тафаккур жилоси бўлмоғи лозим, у фақат ҳисларга эмас, онг ва сезим тараққиётига таъсир ўтказмоғи даркор. Бунинг учун адабиёт ва ижод аҳли халқ дарди билан, унинг орзу-армони билан яшамоғи керак.

Маърифатчи боболаримизнинг бу ўғитлари бугун ҳам долзарб. Мустақилликдан кейин адабиётимизда бошланган янгиланиш жараёни фақат замонага ҳамоҳанггина эмас, элу юрт тақдирига ҳамнафас бўлсин. Айрим китобларда намоён бўлаётганидек – Ғарбнинг машҳур асарлари, адабий тажрибаларини кўр-кўрона, рангсиз ва жонсиз тақрор этиш йўлидан эмас, боболаримиз айтганидек, мувозанат йўлидан, ўрганишга арзийдиган тажрибаларни рад этмаган ҳолда, жони ва руҳи миллий заминдан узилмаган йўлдан бориш керак.

Китобни ёпар эканман, устоз Беғали Қосимовнинг тадқиқотчилик меҳнати ва олимлик матонати олдида бош эгаман.

"ОЙ МЕНГА ҲАМҚАДАМ..."

О й б е к. Созиим. Лирика. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.

Ойбек шеърятини сирли, мўъжизага бой, ғоят залвор туғёнлар жо бир ғалаён, ой шуъласидай ёруғ ҳислар бекинган қўшиққа ўхшайди. Шу билан бирга, оташин юрак кечинмаларининг ёдномасидир. Мен бу шеърларни ўқиганимда вужудимда шундай бир тасвири ноаён ҳайрат ва дард сезамани, бу – дунёда яшашдан мақсадим, олаётган ҳузурларимнинг энг гўзали ва ёқимлиси бўлиб туюлади. Тасаввуримда XX аср ўзбек шеърятинида Чўлпондан кейин Ойбекдай шоир йўқдирким, бир-икки сатрини (таъкидламоқдаман – сатрини!) соатлаб ўқиб мароқланиш мумкин бўлса: "Қани, шеър, сўйла абадияндан"; "Ўтди ваҳший гўзал кунлар"; "Шу кечам умримда ўлмасин"; "Юлдуз каби жимирлайди жон"; "Ариқда оқар нотинч, қора сас"; "Чўпон уйқусига томчилар томди"; "Булултарнинг алвони – бўронларга байроқдир!" Яна қанчадан-қанча гўзал, буюк сатрлар...

Ойбекнинг ҳаёти шеърларида мужассам: "Ётма, ўғлон, уйғон, кўз оч, ухлама"; "Абадий яшамок, кулмоқ истайман"; "Курашади икки тўлқин, қараб турайми?"; "Ассалом, Навоий!"; "Гулханга отдилар дўстлар китобим"; "Тўйиб ёзажакман бир кун соғайсам";

"Кўнглимда ҳақиқат бир оз сўнмади..."; "Коинот эртаги битмайди..." Ушбу сатрларга унинг таржимаи ҳоли сингиб кетган.

Ойбек тунни севади. Исмо бутун ижодига ярашиғлиқ шоир ҳудди ойдай тўлиб, гўёки тун узра туриб уни сергак кузатади. Тун ҳақидаги шеърларининг ажиб фазилати шуки, шоир тунни сукут ва уйку билан эмас, бедорлик ва ҳаракат билан боғлайди. У бедор ва ҳаракатчан тунда қўёш юзини кўради. Юксак чинорлар учи қўёш сочлари билан секин ўйнаши ҳам, япроқлар бетида мудраган ой нурлари ҳам, учган япроқ сасидаги баҳорнинг ёди ҳам юрагимиздан ўтаркан, беиз кетмайди. Ойбек шеърларидаги табиат, кеча, кундуз, майса ҳудди инсон янглиғ нафас олади, нафасимизга нафас қўшади.

Жуковский шеърятни бекорга тасвирий санъат билан муқояса қилмаган эди. Ойбек шеърлари тасвирий санъатнинг тенгсиз намуналарига яқин, улардаги рангин ташбехлар гўзал суратлар чизади:

*Тоғларга илдинди қўёш этаги,
Оғочлар узокда бир тўппам қўлка.
Денгизда порпаган гуруб чечаги –
Сувларнинг қўйнида қизил машъала.*

Ойбек шеърятинидаги чўнг фазилат: соддалик, дунё-дунё ҳис, ҳаяжон, фикр оддий сўзларга сингдирилганки, ўқиб ҳайратдан ёқа ушлайсиз. "Қорахат" шеърдан:

*Бехосдан узилган шода дур каби
Тўкилди умиднинг рангли барглари.
Осилди бир онда қўллар мадорсиз,
Ер қочди, қорайди қўёш зарлари.*

Адиб бир суҳбатда "Муҳим ва мураккаб масалалар ҳақида соддагина қилиб сўз айтиш мумкин экан. Қалбни забт этган ҳис-туйғуларни, чуқур лиризмни ифода этмоқ учун дабдабали шакл шарт эмас... Кундалик ҳаёт предметлари, одатий нутқ поэтик оламнинг бутун дабдабасини ва жозибасини йўққа чиқариб қўядигандай қўринарди... амалда эса чинакам жозибадорлик ана шу соддаликда", деган эди. Ойбек юрагининг, шеърятининг қудрати хусусан қуйидаги содда сатрларда (уларнинг ортида нималар борлигини ўйласангиз, қўрқиб кетасиз) намоён бўлади:

*Кечаси осмонга секин боқаман,
Кипригим устида чексизлик ўйнар.*

Шоирнинг юраги майсадай содда, тоғдай залворли ҳис-туйғуларга – шеърга тўла эди. Аммо унинг жисмоний қудрати кўпроқ қора кучлар, хасталик билан олишиди.

*Хастаман... Фикрга, туйғуга тўлиб –
Ой менга ҳамқадам – сокин юраман.
Сораёсам бир кун и ёзаман тўйиб,
Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзаман.*

*Кечалар юрарман тёлбадай ҳориб,
Бошимда ой бору, менга ҳамқадам.
Хаёллар учади машъалдай ёниб,
Тўйиб ёзажакман бир кун соғайсам.*

"Ижод дардини туғруқ дарди билан қиёс этадилар, ижод дарди – қалбнинг қаёрида уйғониб, бутун вужудни ларзага солган оғриқ..." Бу оғриқ "энг ширин лаззат, она алласи каби юлантирувчи, қўёш каби ҳаёт ва қувонч бағишловчи бир куч". Мана шу куч, мана шу оғриқ хаста Ойбекда тўлгин эди. Бу кучни, бу оғриқни идора қилиш учун катта маънавий қудрат зарур эди. Тилдан қолган, қўлларидан мадор кетган шоир бу қудратни халқидан, муҳаббатдан олди. Муҳаббатдан яралган қудратли илҳом ҳар қандай ўжар фикрни, руҳнинг энг нозик, тутқич бермас – "олтин қўёш нуридан, япроқлар суруридан" туғилган жилваларини, "ариқ ёқаларида яшил кўзли бойчечакдай мўралаган", "уйкуси йўқ баргларнинг чучук лапарни ёққан" ҳисларни сўз орқали ёлқинлантирар, қатрада дарёларни мавжлантирар, учкунда қўёшларни айлантларар, ишқдан ҳаёт ясар, оддий ҳаётдан эса гўзал афсоналар тўқир эди.

21 ёшида илк шеърини тўппами нашр этилган, 32 ёшида "Қўтлуғ қон"ни, 37 ёшида "Навоий"ни ёзган ўзбек прозаси йўлчиларидан бўлган Ойбекнинг йўли равон кечмади. Унинг умр йўли шон-шўҳрат гуллари оралаб эмас, қақир тошлар устидан, жарлар ёқасидан ўтди. Унинг йўли шеърида қолди! Мана – шеърнинг улуглиги, мана – шеърнинг жасорати! Шеър

– юрак ҳаётининг ларзаси эканига энди ҳам ишонмай бўладими?! Ойбекнинг қуйидаги сатрлари шу оғир йўлни ўтишда намоён бўлган буюк жасорат сўзлари эмасми:

*Гулханга отдилар дўстлар китобим,
Йиглаб қалбларидан тўқдилар кўзёш.
Қоғозлар-ку ёнди – ёнмади шеърим,
Қалб сўзи – олтин сўз, унда зўр бардош.*

*Гулханга отдилар даста китобим,
Қалбим поралари куйди нақ кабоб.
Куйди, кул бўлмади, чиқмади жоним,
Ўчмади овозим, сўнмади қоним.*

Мана бу сўзлар инсоннинг ҳаёлат устидан қозонган ғалабасининг, ўзига бўлган ишончнинг, кўнгил ҳақиқатининг дарағи эмасми:

*Тош экан бошим,
Ҳеч ёрилмади –
Ёғилди минг тош,*

*Гар қолдим нонсиз
Ва бошпаноҳсиз –
Дарз кетмади қалб:*

*Қалам ҳамдардим,
Бир сирқимади
Кўздан қатра ёш.*

*Кўнглимда ҳақиқат
Бир он сўнмади,
Гўё зўр қувёш.*

“Ёзувчи умри йил билан ўлчанмайди – ижодий фаолиятнинг самараси билан ўлчанади. Ойбек 400 йилга тенг келадиган 40 йиллик фаолиятининг бир лаҳзасини ҳам самарасиз ўтказгани йўқ. Ойбек бу жиҳатдан ҳам ҳозирги ва келажак адабий авлод қаршисида устод бўлиб гавдаланади”. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаққоният тўла бу сўзларида Ойбек ҳаёти ва ижодининг самараси намоён. Ойбек ҳамиша биз ва келгуси авлод учун устод бўлиб қолаверади, бугунги ва келгуси авлодлар унинг биз бориб етмаган қирраларини кашф этаверади.

УНИНГ ЧОЛҒУСИ – ЮРАГИ ЭДИ...

Федерико Гарсиа Лорка. Энг қайғули шодлик. Шавкат Раҳмон таржимаси. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

Менга ўхшаб рус тилидан бошқа тилни билмаганларни Федерико Лорка шеърляти билан илк бор таништирган таниқли таржимон Анатолий Гелескул шоир ҳаёти ва шеърлятига бағишлаган мақолаларининг бирида шундай ёзади: “Лорканинг хоки тубори қардалигини ҳеч ким билмайди. Аммо унинг ўқлар тешган жасади шоир севган ватан тупроғида ва мабодо кун келиб ўша жой топилса, мабодо кун келиб қабр устига хотира тоши қўйиладиган бўлса, мен шу тошга бошқа бир улуғ шоир, масофа билан ўлчанганда Испаниядан жуда йироқда бўлган юртнинг фарзанди – ўзбек Алишер Навоийнинг ушбу сатрларини ёздирган бўлардим:

“...туфроқ ила тенг ўлмишам”.

Афсуски, Гелескулнинг бу сўзлари Лоркани илк маротаба ўзбек тилига таржима қилган Шавкат Раҳмон ўлимидан анча вақт ўтгач ёзилган. Шавкат тирик бўлганда бу сўзлар уни беҳад қувонтирган бўларди, деб уйлайман.

Федерико Лорка шеърляти ҳақида ёзган одам борки, унинг шеърларини албатта мусиқага ўхшатади. Гарчи шоир мусиқий таҳсил олган бўлса-да, биографлари унинг машшоқлиги хусусида ёзса-да, аслида Лорка мусиқа соҳасида эътиборли бир ютуққа эришмаган. Унинг чолғуси – юраги эди. Унинг шеърлари ана шу юрак тубидан кўринмас булоқ каби, улуғвор дарё каби қоғозга қуйилган; бу сатрлар шоир юрагини бирон сония бўлса-да тарк этмаган ўтли муҳаббатдан яраларди.

*Бошланяпти
гитар ноласи.
Синаяпти
тонг пилласи.
Бошланяпти
гитар ноласи.*

О, кутмагин ундан
сукутни!
Сўрмагин ундан
сукутни!
Тиним билмай йиглар гитара,
йиглагандай дарёларда суе,
йиглагандай денгизда шамол,
сукут сўраб ялинма энди!
Шундай йиглар тонгни кўмсаб шом,
шундай йиглар нишонсиз ўқлар,
шундай йиглар ловиллаган кум
тароватли гулларни йўқлаб.
Илон нишин тахликасида
кушлар шундай ўлар жонсарак.
О гитара, шўрлик гитара,
бешта ханжар санчилган юрак!

Федерико Лорканинг бетакор овози бежиз Шавкат Раҳмон таржимасида ўзбек тилида жарангламаган. Аввалан, уларнинг шеър ва шоирлик масъулияти бобидаги эътиқодлари ҳамоханг эди. "Энг қайғули шодлик" китобига ёзган сўзбошисига Шавкат Лорканинг қуйидаги сўзларини алоҳида қайд этган: "Яхшиямки, санъат – санъат учун деган ғоянинг мағзи пуч, акс ҳолда бундан-да шафқатсиз ғоя бўлмасди. Бу сохта санъатнинг ўзигагина дахлдор соф санъатга бирортаям виждонли одам ишонмайди. Зиддиятли давримизда ижодкор халқ кул-са кулиб, йигласа йигламоғи, ўз бинафшаларидан воз кечмоғи, белигача ботқоққа ботиб бўлсаям бинафша излаётганларга кўмаклашмоғи шарт". Бу фақат Лорканинг эмас, Шавкат Раҳмоннинг ҳам ижодий ва ҳаётий матлаби эди.

Асл таржимон ўзи таржима қилишни истаган шоирни кўр-кўрона танламайди. Ўзининг ижодий кечинмалари ва ҳаётий матлабларига кўра танлайди.

Шавкат Поркадан шеърлари таржимаси билан жуда узоқ вақт шуғулланди. Дастлабки таржималарининг кўпидан воз кечди. Унинг ўзи бу ҳақда шундай ёзган эди: "Уйлаб қарасам, Лорканимас, Лорканинг таржималарини таржима қилганим аёнлашди. Рус мутаржимлари, шубҳасиз, энг сўнгги имкониятларини ишлатиб меҳнат қилган бўлсалар ҳам, Лорка шеърларининг асл қиёфасини кўриш иштиёқида ёнавердим". Лорка шеърларининг асл қиёфасини фақат шеър ёзилган тилгина бера олишини англагани учун Шавкат испан тилини ўрганишга киришди, Испанияга сафар қилди. Айнан ана шу узоқ йиллик меҳнат ва беқиёс муҳаббат натижаси ўлароқ "Энг қайғули шодлик" китоби майдонга келди. Китобнинг номи ҳам Лорканинг "Энг қайғули шодлик шоир бўлишдир, қолгани ҳисобмас" деган сўзларидан олинган эди.

– Биласизми, Хуршид, мен нима учун Лоркани яхши кўраман? – деган эди Шавкат Раҳмон Сулаймон тоғининг тепасида оқшом чўкаётган Ўшни томоша қилиб, суҳбатлашиб ўтирганимизда, – Унинг шеърляти мени ватан ва миллатни севишга ўргатди.

– Нима, олдинлари ватанни севаганмисиз? – дедим кулиб мен.

Шавкат ҳам жилмайди. Тугай деб қолган сигарета тутунини ичига чуқур тортид-да, гапида давом этди:

– Лоркага ўхшаб озоодлик учун ўлиш кўлимиздан келадиими? Унинг илк шеърларидаёқ ватан озодлиги йўлида ўлмоқни тақдир деб билган инсонни кўрасиз. Лорка йигирма ёшида ватанини кезиб улгурган эди. Унинг шу ёшда Кастилия бўйлаб қилган сафаридан олган таассуротлари акс этган биринчи китоби Испанияга бўлган буюк муҳаббатининг титмоси. Ўша сафар жараёнида у қанақадир умумий бир миллат эмас, ўзи кўрган, суҳбатлашган одамлар ҳақида ёзиш лозимлигини англади, бу одамларнинг ҳар бирини чин юракдан севишини ҳис этди. Шуни ҳис этдию ёзадиган шеъри ўзгарди. Ана шу ўзи яхши билган, таниган оддий одамларга бўлган муҳаббати – ватанга бўлган улкан муҳаббатга айланди...

Шавкатнинг бу сўзларини эшитиб ўтиарканман, бир йилми-икки йил аввал унга қилган ҳазилимдан уялиб кетдим.

Бешоғочдаги богда бўлган улфати чортангдан чиқиб, ҳеч биримиз уйга кетгимиз келмай, автобус бекати четидидаги темир тўсиқларда кушлардек қатор тизилишганча қизгин суҳбатимизни давом эттирдик. Шавкат Лорка таржимасига энди киришган кезлар эди.

– Мен Лоркани сиздан зўр таржима қиламан, – дедим ҳазиллашиб унга.

У қошини чимириб, жиддий тарзда:

– Қўлингиздан келмайди, – деди.

Мен ҳам бўш келмадим:

– Барибир Лоркани сиздан зўр таржима қиламан!

– Қилиб бўлсиз! – деди Шавкат олдингидан баттар жиддийлик билан.

Баҳсимизни тинглаб ўтирган Усмон Азим (Шавкат кўрмайдиган қилиб, менга “Калланг борми?” дегандай бармоғини боши узра айлантираркан) орага кирди:

– Бўпти! Иккаланга икки кун муҳлат, иккаланг ҳам Лорканинг битта шеърини олиб таржима қиласан, эртадан кейин менга кўрсатасизлар. Ким зўр таржима қилганини мана мен айтаман.

– Қайси шеърни таржима қиламиз? – деб сўради Шавкат.

– Испан миршаблари ҳақидагисини, – дедим мен.

– Мен у шеърни таржима қилиб бўлганман, – деди Шавкат.

Усмон Азим хоҳолаб юборди, кейин “Ҳаҳ, Шавкат-а!” дегандай бошини чайқаганча:

– Хўп деб қўяқолмайсизми, афанди! Нима, бу билиб ўтирибдими таржима қилган-қилмаганингизни, мана, қилдим деб олиб келаверардингиз-да. Энди гап бундай, Хуршид, сиз ўша шеърни барибир таржима қилиб келасиз. Келишдикми? – деди.

Мен рози бўлдим. Шу билан тарқалдик.

Ўша вақтларда жўраларим “Хуршиднинг боғи” деб атаган Чилонзор Оқтепасига яқин, Анҳор ёқасида жойлашган, Рауф Парфи ҳам бир неча марта тунаб қолиб, “Қулбаи шоҳ” деган ном билан шарафлаган ижарахонамга қайтдим у Лорканинг китобини олиб шеърни икки-уч қарра ўқиб чиқдим. Сўнг ичимда “буларга бир кўрсатиб қўяй” деган ўй чўғ бўлиб ёнди шекилли, тонгача ухламай шеърни таржима қилдим.

Хуллас, келишилган муддатда Усмон Азим билан Шавкат Раҳмонга таржимани кўрсатдим. Ҳакам ҳеч бўлмаса дуранг қилса керак деб турсам, Усмон Азим гапни чўзмай:

– Шавкатники яхши экан, – деб қолди-ку!

Асти бўш келмай:

– Меникиям зўр, – дедим унга эмас, Шавкатга қараб.

Шавкат, ҳали-ҳануз баъзан кўз ўнгимда лоп этиб пайдо бўладиган табассуми юзига ёйилди-ю, ҳеч нима демади.

Орадан неча кун ўтди, билмайман, бир куни у мийиғида худди ўша табассум билан менга тикилди-да:

– Гап бор, – деди.

Кейин ўта муҳим бир масаладек, мени четга тортди ва яна жилмайганча:

– Хуршид, анов таржимангиздаги битта сўзни менга берсангиз, – деди.

– Қайси сўзни?

– Мен “О, жарангдор лўли шахрим!” деб таржима қилган сатрни сиз “О, жарангдор лўли кентим!” деб ўгирибсиз, ана шу “кент”ни...

– Олаверинг! – дедим дилим ёришиб.

Лоркадан таржималар китоби босмадан чиққач, Шавкат ўз сатрини ўзгартирмаганини кўрдим, аммо сабабини сўраб ўтирмадим.

“Ўлсанг ҳамки, яша!” деган экан Ҳёте. Буюклар учун айтилган бу гап. Федерико Лорка ва Шавкат Раҳмон учун ҳам айтилган.

СЕЗГИ ИЛА АНГЛАНГАН ФАЛСАФА

Ясунари Кавабата. Отраженная луна. Санкт-Петербург, “Кристалл”, 2001.

1968 йили Ясунари Кавабата Нобель мукофотини қабул қилиб олган маросимда сўзлаган нутқини (бу нутқ кейинчалик “Япония гўзаллигидан туғилган” номи остида эссе сифатида эълон қилинган) тўлалигича ўзи мансуб халқ руҳониятининг асоси бўлган қадимий япон шеърлятига бағишлади.

Япон шоири ҳодисани таҳлил қилиб ўтирмайди, унинг сабабини очмайди, балки таҳлил ҳақиқат олдида ожиздир, деган нуқтаи назарга таяниб иш тутлади. Яъни, хайку бу – шоир чала курган кўприк, уни ўқувчи тамомлаши талаб этилади. Бор-йўғи уч ёки беш сатрга қурилган шеър замирига бир дунё воқеа, таассурот яширинади. Масалан, Токараи Кикакунинг қуйидаги хайкусига назар ташлайлик:

*Тонгда ухлаб ётар хизматкор богда,
Кўмилиб куз япроқларига –
Мен уни кечирдим.*

Шоир хизматкор ухлаб қолганидан мамнун. Чунки у тўқилган гул япроқлари ҳали супурилмаган боғни тўйиб томоша қилиш бахтига эга. Шарҳчиларнинг бири шеърда тасвирланган ҳолатга бўлган олти муносабатни кўрсатишга уринади: "1. Хизматкор ухлаб қолибди. Нима деган гап бу? 2. Қара, сакура гуллари тўқилмоқда. 3. Наҳотки, бу гўзалликдан лаззат олмай ухлаш мумкин бўлса? Уни тезроқ уйғотиш керак. 4. Яхшиси, уйғотмайман, уйғотсам – ухлаб қолгани учун кечирим сўраб, турасолиб боғни супура бошлайди. 5. Қўйинг, ухлайверсин. 6. Балки у менинг бу ўйларимни олдиндан билгани учун ҳам бемалол ухлаб ётгандир? Мен унинг уддабурхлигини билмаган эканман!" Ахир, бу учлик ўзига хос ҳикоя эмасми?!

Уч сатрли хайку замиридаги маънолар хусусида гапиришим боиси шуки, бу ҳолат, "қоса тағида нимқоса борлиги" Кавабата асарлари мутолааси ва уни тушуниш масаласи билан бевосита боғлиқ.

Кавабата ўз нутқида асарлари ҳақида эмас, уларни тушунишга хизмат қиладиган омил ҳақида гапиради ва сандиқни очадиган калитни қўлимизга тутқазади.

Кавабатанинг Нобель нутқи ҳақли равишда бутун япон адабиёти моҳиятини акс эттирган ва бу моҳият мазмуни бўлган Гўзалликка, Гўзалликдан туғиладиган Мухаббатга, Мухаббатгина яратишга қодир Ҳаётга бағишланган қасида, адибнинг кейинги авлодларга васиятномаси сифатида баҳоланади.

"Ботичеллининг дунёга машхур тадқиқотчиси, қадим ва замонавий санъатнинг, Шарку Фарбнинг билимдони, профессор Ясиро Юкио япон санъатининг ўзига хослигини биргина сўз билан ифода этиш мумкин, яъни: "Сен дўстларинг ҳақида ҳеч қачон қор, ой ёки гулга боққан пайтингдагидай ўйламайсан, деган эди, – деб эслайди Кавабата Нобель нутқида. – Қор ёки ой гўзаллигига маҳлиё бўлганингда, аниқроғи, табиатнинг тўрт фасли қўриқдан ҳаяжонга тушганингда, гўзаллик билан учрашувдан завқланганингда сен дўстларинг ҳақида бутунлай бошқача ўйлайсан, улар билан қалбингга жўш урган қувончингни баҳам кўришни истайсан. Яъни, гўзаллик юрагингга кучли ҳамдардлик ва муҳаббат уйғотади, ана ўшанда "дўст" сўзи "инсон" сўзига айланади".

Адабиётшунос Такаси Ока таъбири билан айтганда, Кавабата ижодиди дастлабки кезлар намён бўлган Фарб таъсири охир-оқибатда соф япон табиатиға сингиб кетди.

Адиб умрининг сўнгги палласида Стринберг, Пруст ва Жойс ижодиға катта қизиқиш билан қарагани, муайян даражада улардан ўргангани ҳақида эслар экан, бундай деб ёзади: "Моҳиятан мен Шарқ одамиман! Мен ўз инсоний табиатимға хиёнат қилишни истамадим".

Кавабатанинг қўлимдаги китоби унинг бутун ижодини намён этмас-да, унда Фарб билан Шарқ ўртасидаги мувоzanатни топа олган, ўз заминиди юксалиб дунёни кўрган, дунёға ўзини кўрсатган адиб ҳақида тўлиқ тасаввур бера оладиган энг ёрқин асарлар жамланган десам, хато қилмайман. Ҳажман салмоқдор мазкур китобдаги ҳар бир асар Кавабатанинг Нобель нутқида акс этган ижодий-фалсафий қарашларини ифодалайди, аммо мен бу ўринда уларнинг баъзилари ҳақидагина мулоҳаза айтиш имконига эгаман. Менинг назаримда, адибнинг шох асари – "Тоғ нидоси" романи. Бу роман хайкуға ўхшайди. У ҳам хайку каби ҳамма гапни баралла айтмайди, аммо хайку каби мутолаадан кейин ҳам юрагингизни қўйиб юбормайди, хайку каби ўқиган сатрларингизға сатрлар қўшиб хаёлан китобни варақлайверасиз, ҳали айтганимдек, адиб бошлаган чала кўприкни қуришда давом этасиз.

Роман бир оила тарихига бағишланган, лекин у ўлим ва ҳаёт қурашини тасвирлайди. Ҳар бир оилаға хос анчайин шодликлари аччиқ алданишлар, табассумларға бурканган қайғулар ҳақида ҳикоя қилади. Асар қария Сингонинг ўлим ҳақидаги ўйлари билан йўрилган. Аммо япон кишиси учун ўлим қўрқинчли эмас, у – ҳаётнинг давоми. Ўлим яқинлашган сайин барча

сезгиларингиз тиниклашади, олдин туймаган нарсаларни пайқай бошлайсиз, юрагингизда хотинингизга, келинингизга, фарзандларингизга нисбатан янги туйгулар пайдо бўлади.

Асарнинг яна бир ёрқин фазилати – қаҳрамонларнинг, энг аввало, бош қаҳрамон Сингонинг табиат билан уйғунлигини ифода этган тасвирлардир. "Сингонинг боғи юксалиб турган тоғнинг табиий давоми эди", деб ёзади адиб. Шунинг учун ҳар замон Сингонинг қулугига ҳалиниб турадиган тоғ нидоси инсон билан табиатни боғлайдиган риштанинг тимсоли сифатида намоён бўлади. Бу тинимсиз ҳам ҳайку фалсафаси намоён. Ҳайкуда бўлганидек, роман қаҳрамонлари юрагида кечаётган ҳис-ҳаяжонлар табиатда ўз бераётган жараёнлар орқали ифода этилади. Ҳайку каби роман ҳам воқеаларга кескин нуқта қўймайди. Асар воқеалари китобхон онгу шуурида давом этади.

Ясунари Кавабата эътиқод қилган дзэн таълимотига оид ақидалар адиб ижодининг дастлабки палласидан то умрининг якунигача ёзилган юздан ортиқ қисқа ҳикоялар туркумида ёрқин намоён бўлади. Китобда бу ҳикоялар "Кафтдек мўъжаз ҳикоялар" туркумида жамланган. Кавабата бир суҳбатда "Ёшлиғида ҳамма шеър ёзади, мен эса шеър эмас, мана шу қисқа ҳикояларни ёздим", дейди. Бу билан у мухтасар ҳикояларида акс этган поэтик кайфиятни назарда тутди.

"Кафтдек мўъжаз ҳикоялар" туркумига кирган илк ҳикоя 1921 йили, энг сўнгги "Қор" ҳикояси эса 1964 йили нашр этилган. Адибнинг ўзи бу туркумни ижодининг мазмуни ва моҳияти деб ҳисоблар эди. Бу ҳикояларини у ҳар бир янги нашр олдидан қайта қўриб чиқар, айримларига тузатишлар киритар, айримларини маълум муддат четга олиб қўяр ва баъзан уларни яна туркум таркибига қўшарди. Адабий танқид нозик ва аниқ кузатишларга асосланиб ёзилган бу ҳикояларни мўъжизалар сифатида баҳолайди, уларни "тиг урмасдан кесиб олинган гуллар дастаси" деб атайди.

Айнан ана шу "тиг урмасдан кесиб олинган" жумласида япон фалсафасининг асосий мезонларидан бири – "ғўзаллиқни нигоҳ билан севиш", "қўл урмасдан ушлаш, яъни сезиш", "сирли мафтункорлик" намоён бўлади. Бир япон файласуфи Шарқ ва Ғарбни қиёслаб айтган экан: "Биз далада очилиб бўй таратган чечакни томоша қилиб завқланамиз, сиз эса гулни узиб олиб ҳидлайсиз". Мағриб кишиси буюмни ушлаб қўриб ўрганади, япон – сезгисига ишонади. Япон кишиси табиат ҳар бир буюмга сир (ғўзаллик) бағишлаган, бу сирни, бу ғўзаллиқни қўз билан эмас, фақат қалб (сезги) билан қўриш мумкин деб билади. Ва энг муҳими, буюмдаги сирни қўра олгандагина юракда ҳайрат ва ҳаяжон, қувонч ва қайғу тугилади. Ҳар бир буюмда мавжуд бўлган Ғўзаллик – буюмнинг қалбидир. Демак, инсон қалби сезги орқали, буюмдаги ғўзаллик орқали шу буюм қалбини, қарийб ўз аксини кўради. Адибнинг энг ёрқин ҳикояларидан бўлмиш "Элегия"даги дошизманд Сёсонинг бир ҳикмати камина сизга тушунтиришга уринаётган мулоҳазаларнинг қалити дейиш мумкин: "Модомики Мавжудотнинг юраги бор бўлса, демак, ҳар бир юрак ҳам Мавжудот экан-да!"

Ўйлаб қаралса, Япония деганда онгу шууримизда пайдо бўладиган тинимсоллар: Хайкуга ҳам, Сумиэ – юпка хитойи (шойи) қоғозда мўйқалам бир ҳаракатда қора сиёҳ (тушь) билан чизадиган суратга ҳам, Но аталмиш нуқоб театрига ҳам айнан шу – сезги билан англаш фалсафаси асос бўлганини қўриш мумкин.

Япония учун энг оғир, бутун мамлакатда уруш васвасаси авж олган йиллари Кавабата самурайлик тинимсоли бўлган эрлар эмас, ғўзаллик ва ҳаёт рамиз – аёлларга бағишланган "Қор мамлақати" асарини ёза бошлади. Бу билан у ватандошларига ҳаётнинг асл моҳияти эзгулик ва меҳр-муҳаббат, яшашдан мақсад ғўзалликка интилишдан иборатлигини эслатмоқчи эди. Маълум маънода ғўзаллик мадҳияси сифатида ёзилган бу асар адибнинг авлодларга қолдирадиган асосий васиятномаси бўлиши керак эди. Оддий аёллар матонатиди, муҳаббатда намоён бўлган ва япон табиатида хос сокин, ярқ этиб кўзга ташланмайдиган ғўзалликда, адиб тили билан айтганда, "япон қайғуси" мужассам эди. Айнан ана шу "япон қайғуси"ни ифода этиш учун Кавабата ҳар галгидек қадим шоирлардан мерос қолган шеър тузиш мусобақаси – рента аъноаларига таянди.

Умрининг энг шукӯхли кунда ўз асарларини эмас, мумтоз шеърятни мадҳ этган адиб ўлими олдидан берган сўнгги интервьюсида ҳам ақидасига содиқ қолган ҳолда шундай деган эди: "Мен хомхаёл пролетар ёзувчиларига ўхшаб бахтли жамият идеалига эмас, ҳаётдаги энг мустаҳкам таянч – муҳаббатга ишониб ижод қилдим, ижодимнинг илдизлари ҳамиша япон юрагининг қон томири бўлган мумтоз шеърятимиздан қувват олди".

ЭНГ ҲАЁТИЙ ЭРТАК

Антуан де Сент-Экзюпери. Маленький принц. Москва, "Эскимо", 2009.

Сент-Экзюпери "Кичкина шахзода" асарини Иккинчи жаҳон уруши авжига чиққан кунларда ёза бошлади. Ёзувчи бу қайғули эртани ўзининг бешафқат замонасига қарши қўяди. "Мен жуда оғир қайғудаман, юрагим эзилиб кетди, — деб ёзган эди у ўша кунларда дўстига йўллаган мактубларининг бирида. — Мен инсонга хос бўлган фазилатлардан маҳрум авлодни кўриб қайғуряпман... Бутун вужудим билан ўз замонамдан нафратланаман. Бу за-

монада инсон ташналиқдан ҳалок бўлишга маҳкум...

Мени кўраб турган дунёда фақат бир муаммо бор: одамларга ҳаётдан маънавий қониқиш ҳиссини қайтариш керак... Шеърятсиз, рангин бўёқларсиз, муҳаббатсиз яшашнинг қизиги йўқ... Биз нақадар тубанлашиб кетганимизни англамоқ учун XV асрда оддий деҳқонлар куйлаган қўшиқни тинглашнинг ўзи кифоя..."

Адиб назарида дунё ҳалокатга учраб, саҳронинг қоқ ўртасига қулаётган учоққа ўхшарди.

"...Опти йил муқаддам самолётимнинг мотори бузилиб, Саҳрои Кабирга қўнишга мажбур бўлдим. Ёнимда на механик, на биронта ҳамроҳ бор эди. Қанчалик қийин бўлмасин, самолётни бир амаллаб ўзим тузатишга аҳд қилдим. Ё моторни тузатаман, ё ҳалок бўламан. Бир ҳафтага бажўр етадиган сув қолган.

Шундай қилиб, биринчи кечани ҳувиллаб ётган саҳрода, қум устига узала тушиб ўтказдим. Минглаб қақирим нарида ҳам тирик жон асари сезилмасди. Кемаси ҳалокатга учраб, бепоян океанда сол узра сузиб бораётган одам ҳам менчалик ёлғиз бўлмагандир. Шу боис, тонг саҳарда мени кимнингдир ингичка овози уйғотиб юборганда нақадар ҳайратга тушганимни тасаввур ҳам қилолмасангиз керак.

— Илтимо... менга қўзичоқ чизиб бер! — деган қўнғироқдек товуш янгради ёнгинамда.

— А?..

— Менга қўзичоқ чизиб бер...

Тепамдан гўё яшин ургандек, сапчиб ўрнимдан турдим. Апил-тапил кўзларимни ишқалаб, атрофга алангладим. Қарасам — рўпарамда аллақандай ғаройиб бир болакай менга жиддий тикилиб турибди.

...Мен Кичкина шахзода билан шу тариқа танишдим".

Кичкина шахзода ёлғиз ўзи яшайдиган сайёрадан келиб қолган эди. Ер унинг қадами етган еттинчи сайёра эди. Кичкина шахзода саёҳати давомида дуч келган олти сайёрада яшовчи одамларнинг ҳар бири алоҳида бир рамзга эга. Уларда фақат катта одамларга хос фазилату камчиликлар мужассам эди.

Кичкина шахзодага Ерда учраган биринчи тирик жонзот Илон бўлди. Илон қадим халқлар назарида донишмандлик рамзи бўлиб, бу халқлар мифологиясида муҳим ўрин эгаллаган. Антуан де Сент-Экзюпери эртагидаги илон ҳам шундай вазифани бажаради.

Асардаги иккинчи муҳим рамзий образ — Тулки. Тулки "Кичкина шахзода"га халқ эрталаридан кириб келган бўлса ажабмас. Чунки Европадаги баъзи халқлар эрталарида Тулки кўпроқ оддий одамларга хос донишмандлик тимсоли бўлиб гавдаланади. Тулкининг сўзларида Сент-Экзюпери бутун ижоди давомида тарғиб қилган ишонч рамзини кўраимиз: "Бирон бир нарсани англаш учун уни қўлга ўргатиш лозим. "Қўлга ўргатиш" эса ҳамиша ўзаро "ришталар боғламоқ"қа олиб келади. Бу дегани: "қўлга ўргатилган" жонивор ёки одам бизга қанчалик муҳтож бўлса, биз ҳам унга шунчалик муҳтожмиз. Чунки, энг аввало, уларни "қўлга ўргатганимиз" учун жавобгар бўламиз".

Ҳа, гап фақат "қўлга ўргатишда эмас, яхши кўриб қолишда — муҳаббатда", деб уқтирмакчи бўлади Сент-Экзюпери. "Фақат кўнгил кўзигина очик. Энг асосий нарсани кўз билан кўролмайсан" — Тулкининг Кичкина шахзодага айтган бу сўзларида ана шу муҳаббат асосини кўраимиз.

Эртақдаги учинчи рамзий образ — Кичкина шахзода ўз сайёрасида авайлаб ўстирган Феруза гул. Бу мағрур ва ўзбошимча гул Кичкина шахзодага кўп ташвиш келтирган, уни не-

не азобларга дучор қилган. Ҳатто унинг ўз сайёрасидан кетиб қолишига сабаб бўлган. Бу айрилиқ жуда оғир кечади – Кичкина шахзода Феруза гулни севарди. Сент-Экзюпери ижоди ва ҳаётини ўрганган адабиётшунослар адиб шу гул тимсолида суюкли хотини Консуэло де Сент-Экзюперини тасвирлаган, деган хулосага келган. Адибнинг шахсий ҳаётида рўй берган кўп қийинчиликлар Кичкина шахзода билан Феруза гул ўртасидаги муносабатларда акс этган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Донишманд Тулки Кичкина шахзодага яна бир муҳим гапни айтади: "Одамлар (яъни катталар) бир ҳақиқатни унутдилар, аммо сен асло ёдингдан чиқарма: кимники "қўлга ўргатган" бўлсанг, унинг тақдирига ҳаммаша жавобгарсан. Унутма, Феруза гулинг учун ҳам жавобгарсан".

Айнан шу сўзлар Кичкина шахзоданинг ўз гулига бўлган муносабатини ўзгартиради. У яна сайёрасига қайтмоқчи бўлади. Ҳатто ўлими олдида "Мен гулимга жавобгарман", деган сўзларни такрорлайди.

Кичкина шахзоданинг саҳрода, ҳалокатга учраган учувчи ёнида пайдо бўлиб қолиши ҳам рамзий маънога эга. У "Мен сени севаман, мен сен учун масъулман" деган сўзни айтиш учун келган эди. Айни шу сўз туфайли учувчи омон қолади.

"Кичкина шахзода" асари тасаввуримиздаги жуда кўп тушунчаларни ўзгартириш қувватига эга. Балки биз умр кечириётган Ер ҳам, ўзимиз ўйлаганчалик улкан эмасдир, балки бу чексиз ва ҳадсиз коинотда у Кичкина шахзода яшаган сайёрачалик келар, холос?.. Балки Она сайёрамизда ҳар биримизнинг хос Феруза гулимиз бордир?..

Аминмани, сизга ҳам, Кичкина шахзодани яхши қўриб қолган бошқа ҳар қандай одамга ҳам, худди мен каби, коинотнинг аллақайси бурчагида биз ҳеч қачон кўрмаган бир кўзичоқ бизга нотаниш бир гулни еб қўйган-қўймагани асло барибир бўлмаса керак; дунёнинг кўзимизга қандай кўриниши ана шунга жуда-жуда боғлиқ...

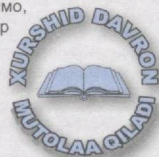
Бошингизни кўтариб, бепойн осмонга боқинг. Сўнгра ўзингиздан "Ўша Феруза гул омон бормикан?.." деб сўранг. Ана шунда кўрасиз – олам кўз ўнгингизда буткул бошқача живлалана бошлайди".

"Кичкина шахзода" эртаги, кўпчилигимиз ўйлагандек, дунёнинг эмас, балки бизнинг ўз-ғариб боришимиз ҳақида. Дунё бизни эмас, биз дунёни ўзгартириётганимиз ҳақида. Болаликнинг тиниқ олами тонги тумандек кўздан йўқолар экан, бизнинг орзуларимиз ўрнини аксари кераксиз ташвишлар эгаллаб олиши, юракка эмас, ақлга бўйсун бошлашимиз ҳақида. Афсуски, кўзлар сўқир, кўнгил кўзи билан излаш лозимлигини унутганмиз...

"Кичкина шахзода" асари мазмунан ва моҳиятан жаҳон адабиётидаги бирон бир асарга ўхшамайди. Дастлаб жуда содда туюлган, аммо мутолаадан кейин узоқ вақтгача юрагингизни нироясиз қайғуга чуллаган бу асар инсон ва ҳаёт ҳақида ёзилган сон-саноксиз фалсафий китоблардан-да фалсафийроқ, энг муҳими, ҳаётийроқ эканини англай бошлайсиз. Англайсизу ўзингиз ҳам Кичкина шахзода сайёрасининг фуқароси эканингизга ва ногаҳон бу сайёра олис бир маконда эмас, юрагингизда жойлашганига амин бўласиз. Асар кўнглингизда улкан Раҳм уйғотади, бу Раҳм даставвал Кичкина шахзодага тегишлидай туюлса-да, охир-оқибат инсониятга, болалигига унутган, шунинг учун шафқатсиз бўлиб қолган инсониятга нисбатан Раҳмга айланади.

Ёзувчи яратган сайёрада машаққатлардан қўрқмайдиган, ҳар қандай қийинчиликни енгадиган, совуқ ёки жазирама ҳўкмон дашту биёбондан омон ўта олишга қодир, ҳар қандай куллики рад этадиган, тирикликдан мақсад муҳаббат эканига ишонган одамлар яшайди.

Бу китобнинг айниқса бугун, инсоният маънавий жарлик сари шиддат билан елиб бораётган даврда аҳамияти бениҳоядир. Уни дунёнинг машхур, аммо болалигини – демакки, муҳаббатни унутган сиёсатчиларию миллатни миллатга, динни динга, инсонни инсонга қайраётган XXI аср "файласуф"лари ўқишини жуда-жуда истардим. Аммо, дунёнинг барча улғу китобларини унутган бу сиёсатчилару файласуфлар Кичкина шахзодага қайрилиб боқмаслигига қанчалик ишонсам, аллақайси овлоқ гўшаларда, тоғу адирлар этагида, саҳрою биёбонлар, уммону дарёлар соҳилида жойлашган гадейтопмас шахру қишлоқлардаги яккам-дукам кулбаларда болалар ва болалигини унутмаган одамлар бу китобни ўқиётганига ҳам ишонгим келади. Китобда битилганидек: "Фақат юрак зийрак, энг муҳим нарсани кўз билан кўролмайсан..."

Inson huquqlari: izchil hamkorlik

Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 30 январда Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ) кенгашининг Прагада ўтказилган Иккинчи йигилишида ушбу ташкилотга аъзо бўлди ва унинг таъсис ҳужжатлари талаблари асосида муайян мажбуриятларни зиммасига олди. Шу тариқа, Ўзбекистон учун Европа мамлакатлари, шунингдек, АҚШ ва Канада билан ҳар томонлама самарали алоқаларни йўлга қўйиш имкониятлари кенгайди.

1992 йил 26 февралда Финляндиянинг Хельсинки шаҳрида Президент Ислам Каримов ЕХХТнинг Якуний актига, 27 октябрда эса Янги Европа учун Париж хартиясига имзо чекди. Ана шу тарихий воқеалардан сўнг Ўзбекистон Фарб ва Шарқни боғлайдиган кўприк — ушбу нуфузли халқаро ташкилотнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди.

1995 йил 10 октябрда Тошкент шаҳрида ЕХХТнинг Марказий Осиё давлатлари билан алоқалар бўйича Минтақавий бюроси очилди.

Мамлакатимизда 1996 йилдан буён фаолият юритаётган ЕХХТнинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси демократик жараёнларга қўмаклашишда муҳим аҳамият касб этмоқда. Ушбу тузилма раҳбарлари 1996 йил март ойида Ўзбекистонга илк бор ташриф буюрди. Ўзбекистон ташқи ишлар вазирининг тақлифи билан мазкур ташкилот директори, элчи О.Гловер бошчилигида юртимизга келган делегацияни давлатимиз раҳбари қабул қилди. “Биз ЕХХТнинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси билан кенг қўламли ҳамкорлик қилишдан манфаатдормиз, — деди қабул чоғи Ислам Каримов. — Чунки бутунги кунда Ўзбекистонда кенг қўламли сиёсий ва ижтимоий ислохотлар ўтказилмоқда ва бунда ЕХХТнинг тажрибаларини қўллаш фойдалидир”.

1997 йил 12 июль кuni Ўзбекистон Республикасининг Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказида ЕХХТнинг Бош котиби Ж.Арагона ЕХХТнинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси директори, элчи Ж.Штудман билан учрашди. Ж.Арагона ва Ж.Штудман ЕХХТ экспертлари қўмағида судьялар, милиция, прокуратура, ҳуқуқий муҳофаза қилувчи органлар ходимлари учун инсон ҳуқуқлари бўйича курслар ташкил этиш; инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида оммавий ахборот воситалари ролини ошириш, ЕХХТнинг Ўзбекистон суд тизимини ҳуқуқий ва ахборот жиҳатидан қўллаб-қувватлаши бўйича фикр алмашиди. Учрашув натижаларига кўра, 1997 йилда Ўзбекистон Республикаси-

нинг Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий маркази билан биргаликда 1998 йилга мўлжалланган демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари дастурини ўз ичига олган англашув меморандумини имзолашга келишилди. Ушбу меморандумга илова қилинган барча дастурлар 1998 йил мобайнида муваффақиятли амалга оширилгани боис ЕХХТнинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бюроси Ўзбекистон билан инсон ҳуқуқлари бўйича Варшава бюросининг ҳамкорлик қўламини янада оширишни кўзда тутадиган икки томонлама янги шартнома тузишни таклиф қилди. Мазкур ҳужжат — коммюнике 1999 йил 12-17 май кунлари ЕХХТнинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бюроси директори Ж.Штудман бошчилигидаги халқаро делегациянинг Ўзбекистонга қилган ташрифи чоғи имзоланди. Бу борадаги ҳамкорлиқнинг асосий йўналишлари фуқаролик жамияти ва ноҳукумат ташкилотлари ривожлантиришга қўмаклашиш; инсон ҳуқуқлари бўйича таълимни кенг йўлга қўйиш, гендер тенгликни таъминлаш; сайлов қонунчилигини такомиллаштириш каби муҳим масалаларни қамраб олади.

Таъкидлаш керакики, ўтган йиллар мобайнида ана шу йўналишларнинг ҳар бири бўйича мамлакатимизда талай ишлар амалга оширилди.

ЕХХТнинг доимий Кенгаши 2006 йил 30 июндаги 617-ялпи мажлисида “Ўзбекистонда ЕХХТ лойиҳалари координатори” деб номланган 734-сонли қарор қабул қилди. Шу асосда, 2006 йил 1 июлдан бошлаб Ўзбекистонда ЕХХТ лойиҳаларини янада ривожлантириш ва мувофиқлаштириш мақсадида мамлакатимиз ва мазкур ташкилот ҳамкорлигининг янги шакли сифатида келгусида бир йиллик муддатга узайтирилиши мумкин бўлган ЕХХТнинг Ўзбекистондаги лойиҳалари координатори лавозими таъсис этилди. Координаторнинг асосий вазифаси этиб қуйидагилар белгиланди: Ўзбекистон ҳукуматида хавфсизлик ва барқарорлиқни таъминлашда, жумладан, экстремистик таъжовузлар билан боғлиқ терроризмга, наркотик моддаларнинг ноқонуний айланиши, трансмиллий таҳдид ва хатарларга қарши кураш, мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланишни янада қўллаб-қувватлаш ва аτροφ-муҳит муҳофазаси борасида, ЕХХТнинг асосий тамойилларини амалга ошириш ва ЕХХТ доирасида ўз зиммасига олган мажбуриятларини бажариш, фуқаролик жамиятини ривожлантириш, Ўзбекистон ва ЕХХТ муносабатларини янада кучайтиришга қўмак бериш.

Ўзбекистон ва ЕХХТ ўртасидаги изчил ҳамкорлик тўғрисида мамлакатимизнинг халқро майдондаги обрў-эътибори юксалди, унинг жаҳон ҳамжамияти билан алоқалари кенгайди. Ўзбекистон ЕХХТ минбари орқали халқро ҳамжамият эътиборини хавфсизлигининг энг долзарб минтақавий муаммоларига қаратишга эришди.

Айни вақтда ЕХХТга аъзолик Ўзбекистоннинг минтақадаги нуфузи ортишида муҳим омил бўлмоқда. Бунинг тасдиғини Тошкентда ЕХХТ Мар-

казининг очилиши ва Марказий Осиё давлатлари орасида биринчилардан бўлиб Ўзбекистон ва ЕХХТнинг Декмokratик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси ўртасида имзоланган англашув меморандуми мисолида яққол кўриш мумкин.

Дилдора Йўлдошева,

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети тадқиқотчиси

Bilim va bashorat

Рационал фикрлаш билишнинг юқори босқичи бўлиб, илмий тадқиқотда муҳим роль ўйнайди. Рационал тафаккурга асосланган тадқиқотларда илмий билишнинг бир қанча услублари қўлланади. Илмий прогноз ана шундай услублардан биридир.

Прогноз, замонвий таъбир билан айтганда, билиш шакли сифатида доимо таҳлил предмети ва инсонлар амалий фаолиятининг ифодаси бўлиб келган. Шу боис истиқболни тўғри ва аниқ белгилашда рационал билимларга бўлган эҳтиёж тобора ортмоқда.

Башорат – муайян ҳодисани олдиндан айтиш, аслида мавжуд бўлса-да, лекин тажрибада қайд этилмаган воқеалар ва ҳолатлар ҳақидаги билимдир. У рационал фикрга асосланади. Рационал билим эса турли эҳтиёжларни аниқлаш, ижтимоий ва индивидуал фаолиятни режалаштириш, воқеликни тушуниш ва келажақни башорат қилишда ҳал қилувчи ўрин тутайди.

“Латинча *rationalis, ratio* – ақл сўзидан ҳосил бўлган рационализм одамларнинг билим ва ҳуқлиқнинг асоси – ақл-идроқдир деб ҳисоблайдиган фалсафий йўналишидир” (*Фалсафа қомусий луғати. Т., “Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти”, 2004, 334-бет*). Бизнинг фикримизча, рационаллик табиат ва жамиятдаги воқеа-ҳодисаларга инсоннинг онгли муносабатидир.

Дунё тарихида илмий рационализмга доир тасаввур ва таълимотлар ривожини бир неча босқичга ажратиш мумкин. Рационализм фалсафада илмий атама сифатида XIX аср ўрталарида қўллана бошлаган бўлса-да, унинг илк тарихий шакли антик давр юнон фалсафаси билан боғлиқ. Мазкур даврдаги гносеологик қарашлар асосини сезгилар объектив ҳодиса ва жараёнлар ҳақида доим ҳам тўғри маълумот бера олмайди, деган қараш ташкил этади.

Антик даврда илмий рационализмнинг дедуктив модели ҳукмрон бўлган. Юнон файласуфи Парменид билимни ақл воситасида ва сезгилар орқали олинган билимларга ажратади. У ақлга ҳақиқат мезон сифатида қарайди. Аристотель эса ақлнинг энтелехия, яъни ҳаракатга туртки берувчи асос эканини таъкидлайди, уни юксак баҳолаб, илоҳийлаштиради.

XVII аср охири ва XVIII аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатларидаги капиталистик тараққиёт

тажрибага асосланган рационал билимларга эҳтиёжни янада ортирди. Бу эса турли фанлар, айниқса, табиатшуносликнинг жадал ривожланишига замин яратди. Шу тариқа инсон фаолияти ва олами билишда ақл-идроқ устувор аҳамият касб эта бошлади.

Ақлни улуғлаш аънанасини Ғарб файласуфлари Ф.Бэкон ва Р.Декарт асарларида кўриш мумкин.

Декарт рационализмнинг асосчиси ҳисобланади. У “Ақлни бошқариш ҳодисаси”, “Услублар ҳақида фикрлар” асарларида дедуктив услубга таянган рационализм гоясини илгари суради.

Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушд каби Шарқ алломалари ақлий билиш назарияси, унинг услублари ҳақида аҳамиятини кўплаб илмий рисолаларида таҳлил қилган. Жумладан, IX асрда Ал-Киндий биринчи бўлиб ақлнинг тўрт – зарурий, имконий, эришилган ва номоён бўладиган кўриниши ҳақидаги ҳулосаларни баён этган.

Абу Наср Форобий “Ақлнинг мазмуни ҳақида” рисоласида ақл, бир томондан, руҳий жараён, иккинчи томондан, таъши таъбир, таълим-тарбия натижаси эканини ўқитиради.

Ибн Сино “Донишнома” асарида “Ақл тарозисида ўлчанмаган ҳар қандай билим чинакам билим эмас”, деб таъкидлайди. У тафаккур билишнинг мезон эканига эътибор қаратади. Ибн Сино рационализм гояларини мантиққа боғлаб тушунтиради: “Мантиқ шундай қондани ишлаб чиқадики, бу қонда ёрдамида инсон ҳақиқий билимни ёлғондан ажратади ва номалъум нарсаларни ўрганади”. Аксарият Шарқ Уйғониш даври намояндалари оламдаги барча яратилган нарсаларнинг биринчи сабаб ва бошқарувчиси Оллоҳ эканини қайд этган бўлса-да, олий ҳақиқатни англашда инсон ақл-идроқини юксак баҳолаган. Шу боис ғарблик шарқшунос олим Франц Роузенталь ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданиятини “билимлар тантанаси” дея баҳолайди (*Роузенталь Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. М., 1978*).

XX асрнинг биринчи ярмида Ғарбда А. Бергсон, Э.Гуссерль, М.Вебер, М.Хайдеггер, К.Ясперс каби файласуфлар рационаллик муаммоси юзасидан турли қарашларни илгари сурган. 50-60 йиллардан

бошлаб эса фалсафада шу мавзуда кўплаб асарлар пайдо бўлди. Айниқса, К.Полпер, Т.Кун ва И.Лакатос асарлари эътиборга лойиқдир.

Мамлакатимизда фалсафа фанида билиш, рационал билиш, уларнинг мазмун-моҳияти билан боғлиқ кўплаб илмий изланишлар олиб борилюкда. Гарчи бу борадаги изланишларда бевосита рационал башорат акс этмаган бўлса-да, уларнинг барчаси ақлга асосланган рационал тафаккурга оид бўлиб, илмий бўлиш жараёнида муҳим аҳамият касб этади ва рационал башорат учун назарий манба, қолаверса, илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, рационаллик – башорат жараёнининг асосий таркибий қисми бўлиб, келажак воқеа-ҳодисаларини олдиндан прогноз қилишда энг ишончли билиш усули ҳисобланади. Башоратнинг қанчалик ишончли ва тўғри чиқиши илм-фан ютуқлари, табиат, жамият ва тафаккур қонунилари ҳар томонлама илмий асосланган бўлишига боғлиқдир.

Умид МАМАЮСУПОВ,

Тошкент давлат Педагогика университети
фалсафа кафедраси ўқитувчиси

O'zbekning o'zligi

XX аср охири ХХІ аср бошидаги шитоб ўзгариш ва ривожланишлар миллий ўзига хосликлар – идентификациянинг шаклланиш жараёнига ҳалақит бера олмади. Ижтимоий бирликлар ҳозирда ҳам ўзлигини қайта англашга интилиб яшамоқда. Шундай экан, ҳозирги вақтда кенг миқёсда кузатилаётган муҳим ижтимоий жараёнлардан бири бу – миллий идентификация жараёни деб айтиш мумкин. Дастлаб ушбу жараённинг юзга келишида бир нечта омил муҳим роль ўйнаган бўлса, ҳозирда эса улар айна жараёнда ўзига хос қонуниятларни ташкил этмоқда.

Ғарб оламида кенг тадқиқ қилина бошлаган миллат ва миллийлик масалалари кўп ўтмай рус ижтимоий-гуманитар соҳа вакиллари эътиборини тортди. Бунинг сабаби, миллий мустақилликка эришган давлатларда миллий ўзига хосликлари – идентификациясини тўғри англаб, тараққий қилиш масаласи эди. Миллат ва миллийлик нима, унинг келажакдаги тақдири қандай, миллий идентификация нима ўзи, деган саволларга ХХ асрнинг охириги ўн йиллиги ва ХХІ аср бошида Ғарбдаги машҳур назариятчи олимлар Б.Андерсон, М.Хрох, Э.Гэллнер, О.Бауэр, Э.Смит, К.Вэрдер, Л.Актон, Ж.Бройи, Э.Хобсбаумлар ўз ёндашувлари асосида жавоб беришга уриниб, илмий жамоатчилиқнинг бу каби долзарб масалаларни кенг тадқиқ қилишига туртки берди. Қуйида биз миллат ва миллийлик масалаларининг идентификация нуқтаи назаридан таҳлил этилишига тўхталиб ўтамиз.

Идентификация ёки идентификациялаш (латинча identification – айнан ўхшашмоқ, бир хил ҳисобламоқ, тенглаштирмақ) – бир объектни бошқасига айнан тенглаштириш, бошқача айтганда, фарқлаш, бир хил ҳисоблаш, деган маъноларни англашиб, икки нарсаси-ҳодисанинг айнан ўхшашлиги, ўзаро тенглиги, яъни барча муҳим хусусиятларнинг ўзаро бир-бирига мослиги шаклларида намоён бўлади.

Миллий идентификация эса алоҳида одам ёки муайян миллат вакилларидagi умумий ва ўхшаш хусусиятларнинг англаб етилишидир. Тадқиқотчилар фикрича, айнан шунда шахс ўз мавқеини белгилайди.

“Миллий идентификация” тушунчаси аксарият ҳолларда совет давридан мерос бўлиб қолган андозаларга кўра, шу давр этнологик мактаби шакллантирган “миллат” тушунчасига ҳамоҳанг жараён сифатида таассурот қолдириши мумкин. Бу кўпроқ айнан бир миллат, дейлик, рус идентификацияси, қозоқ идентификацияси ёки ўзбек идентификацияси тарзида ифодаланади. Шунингдек, миллий идентификация алоҳида шахс ёки муайян ғуруҳни миллий асосда айналанштирилади, бирлаштирилади. Масалан, “мен – русман, улар эса рус эмас, биз – руслармиз; мен – ўзбекман, биз – ўзбекмиз, улар эса ўзбекмас; мен – қозоқман, биз – қозоқмиз, у – қозоқмас” каби.

Ўзбек халқининг ўтмиши ва тарихий тажрибаси, унинг этник қиёфаси, моддий-маънавий, ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги миллий шаклланиш тамойиллари тарихи, ўзига хос идентификацион йўлини илмий жиҳатдан тадқиқ этиш – ҳозирги тараққиёт йўли ва истиқбол йўналишини белгилаб олишда муҳим аҳамият касб этади. Чунки миллат келажиги унинг бой тарихий тажрибаси билан бирга тарихий тафаккурни шакллантирувчи, ўзликини англашга таъсир этувчи омилларга ҳам боғлиқдир. Президентимиз Ислоом Каримов таъкидлаганидек, “...ҳеч кимга сир эмас – биз кураётган янги жамият, ҳаётимизга тобора кириб келаятган янгилаш жараёнлари, ислохотларнинг тақдири ва келажиги, аввало халқимизнинг бу ўзгаришларни қўллаб-қувватлашига, жойларда шу борада одамларимизнинг фаоллиги, уларнинг дунёқараши, онгу тармақларининг юксалишига боғлиқ. Бу оддий ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак” (Ислоом Каримов. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш – устувор вазифамиздир // Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсади. Т., “Ўзбекистон”, 2007, 15-жилд, 98-бет).

Ўзбек идентификацияси – ўзбек халқининг келиб чиқиши, тили ва маданияти ҳамда қадриятлари эътиборан умуминсоний тараққиётга интеграция-

лашувидир. Шунингдек, бу жараёнда миллат тарихида ўтган буюк шахслар ва улар эришган ютуқлар, шу миллатга дахлдор барча жиҳатлар муҳим роль ўйнайди. Шу боис мустақиллики қўлга киритган барча халқлар олдида ягона масала бу – миллатнинг ўзини англаши, миллат сифатида шаклланишидир.

Тадқиқотлардан маълум бўлишича, миллат ва миллийлик масалаларини ўрганиш юртимизда бирмунча ilgari бошланган. Дастлаб Европада юзга келган маърифатпарварлик ҳаракати аста-секин Ғарбнинг бошқа мамлакатларига, жумладан, Туркия ва Марказий Осиёга ҳам кириб келди. Хусусан, XX аср бошларидан Туркистонда жадидчилик – маърифатпарварлик ҳаракати миллат ва миллийлик масалаларини чуқур тадқиқ қилган ҳолда миллий мафкура сифатида буй кўрсатди. Жадидчилик ҳаракати миллий ўзликини англаш, миллийликни сақлаб қолиш, миллий ғояни шакллантиришга қаратилган таълимот эди. Чуночки, Бехбудийнинг "Миллатлар қандай тараккий этарлар?", Абдурауф Фитратнинг "Раҳбари нажот", Чўлпоннинг "Дўхтир Муҳаммадиёр", "Кеча ва кундуз", Абдулла Авлонийнинг "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" асари айнан миллий шаклланиш ва миллий ўзликини англаш масалаларига қаратилгандир.

Шу ўринда мутаффакир Абдурауф Фитратнинг "Раҳбари нажот" асаридаги қуйидаги сўзларни келтирсак, ўзligимизни англашда тарихий тафаккур қанчалек муҳим роль ўйнашига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. "Ҳар бир қавм ўзининг босиб ўтган

ижтимоий-сиёсий аҳволини билиши керак, ўзини ўша ўтган тарихий даври билан таққослаб, ўша даврдан қанчалик ривожланганлигини билиши жоиздир. Ҳар бир миллат агар эслашни ҳоҳласа ўз қавмининг ўтмиши, тарихига мурожаат қилади ва агар бирор қавм ҳалокатга маҳкум бўлган бўлса, унинг сабабларини ўрганиб, бу ҳолатга боғлиқ бўлган одатларини тарк қилиши керак".

Ўзбек идентификациясининг асосий хусусияти: узоқ тарихга эга давлатчилик анъаналари, ислом динининг қадрият даражасига кўтарилгани, юсак маънавият соҳибларининг бой мероси, узоқ тарихга эга маданий уйғунлашув ва, албатта, фақат ўзбек миллатига хос сабр-тоқат, андиша ҳамда меҳмондўстлик каби ижтимоий-сиёсий омиллардир. Маълумки, ўзбек халқи қадрият, маънавият ва маданият, таълим ва тарбияга оид бой меросга эга бўлиб, асрлар мобайнида ёш авлодга инсонпарварлик, ватанпарварлик, дўстлик, меҳнатсеварлик, меҳроқибат, биродарлик ва камтарлик каби умуминсоний фазилатларни ҳар томонлама чуқур сингдириб келган. Ўзбек идентификацияси шу ва шу каби бошқа хусусиятлари билан бугунги кунда ҳам гога қарши – гога, фикрга қарши – фикр, жаҳолатга қарши – маърифат бўлиб, мустақкам маънавий-мафкуравий имунитет сифатида намоён бўлмоқда.

Лазизжон МАҲМУДОВ,

ЎЗМУ тадқиқотчиси

Etnoestetik idrok nima?

Ҳозирги кунда илмий адабиётлар, оммавий ахборот воситаларида "этномаданият", "этнолингвистика", "этник тарих", "этник муҳит", "этник алоқа ва жараёнлар", "этносиёсат" каби сўз ва иборалар бот-бот ишлатилмоқда. Бироқ "этноэстетика" ва унинг ажралмас қисми бўлган "этноэстетик идрок" тушунчаси ҳали қўччиликка маълум эмас. Ҳолбуки, этноэстетика – мустақил соҳа сифатида ўрганишга лойиқ назария, қараш, концепцияларни ўзида муҳассас этади. Бу йўналиш эстетика фанидаги гносеологик таҳрибалар, воқеликни англаш ва ифода этиш борасидаги ёндашуларга таянади. Этноэстетика бутун бир халқ ва миллатга хос бўлган эстетик қадриятларни ўрганади. Шу маънода, унинг тадқиқот объекти халқнинг, миллатнинг эстетик иланишлари, таҳрибалари ва қарашлари десак, тўғри бўлади.

Дунёдаги ҳар бир халқ, миллат ўзининг бетакрор маданиятига эга экан, ҳеч шубҳасиз, улар миллий эстетикаси, яъни этноэстетикасига ҳам эга.

Этноэстетик идрок – этноэстетиканинг билиш, борлиқни, оламни ўрганиш, инсон ҳаётидаги нозик жиҳатларни англаш усулидир. Этноэстетик идрок этногенез билан бирлиқда шаклланган, трансформацияга учраган, жаҳолат авжига чиққан даврларда эса мутлақ рад этилиб, унутилишга маҳкум бўлган.

Ретроспектив таҳлиллар шунини кўрсатадики, қадимги қоялардаги расмларда синкретизм тамойили кўзга ташланади. Яъни турли ҳайвонлар, очилар, ўсимликлар, ҳўжалик буюмлари тасвирларида миллий ўзига хослик, этноэстетик ёндашув кузатилади. Чунки у даврларда кишилар оламни, воқеа-ҳодисаларни синкретик тарзда, яхлит ифодалашга интилган, гўзаллик ва хунуқлик, яхшилик ва ёмонлик, қувонч ва фожиа ўртасидаги диалектик боғлиқлик ҳамда фарқли жиҳатларни тўлиқ идрок этмасдан, уларни қандай бўлса, шундайлигича, яъни фақат ташқи белгиларига кўра тасвирлаган.

Кейинчалик бадий ижода, оламни идрок этишда қабилла, уруғ, этноснинг ҳаёт тарзи, дунёқарашига хос белгилар пайдо бўла бошлади. Масалан, Узоқ Шарқ элатларида аждаҳони, Марказий Осиё халқларида бурини, Ўрта Ер денгизига ёндош худудлар аҳолиси ўртасида тимсоҳни илоҳийлаштириб тасвирлаш устувор хусусиятга айланган.

Тил, дин, урф-одатларнинг шаклланиши, меҳнат тақсими, фаолит турларининг дифференциаллашуви этноэстетик идрокнинг янада тақомиллашувида муҳим омил бўлди. Этноэстетик идрок ва миллатнинг шаклланиши ўртасидаги диалектик боғлиқлик гога муҳим аҳамиятга моликдир. Бу

хақда фикр юритганда, аввало, этноэстетик идрок доимо халқнинг маданий-ҳўжалик ҳаёти билан боғлиқ бўлиб келганини таъкидлаш лозим. Этноэстетик воқеалик миллатнинг ҳўжалик ҳаётидан, кундалик турмушидан ташқарида мавжуд бўлмаслигини кўплаб мисоллар исботлайди. Масалан, аёлларни оила фойзи ва фаришаси, саранжом-саришталик, меҳр-муҳаббат, вафо ва садоқат тимсоли сифатида улуғлаш нафақат уларнинг ташқи кўриниши, балки оила-рўзгор ишларидаги чеварлиги, тadbиркорлиги, қаққонлиги билан ҳам боғлиқдир.

Этноэстетик идрокни халқнинг умумий тасаввурлари, дунёқараши, олам ва одам ҳақидаги фикрлари шаклланган табиий муҳитдан айри ҳолда англаб бўлмайди. Халқнинг ўзи муайян табиий муҳитнинг махсули экан, унинг эстетик идрокни ҳам шу муҳит махсулидир. Масалан, шимолда яшаган элу элатлар миллий эпос ва фольклор намуналарида ана шу муҳитга хос хусусиятларни тасвирлайди. Бизнинг халқимиз бадиий тафаккури махсули бўлган "Алломиш" достонида эса кенг қирлар бағридаги қизгин ҳаёт ифода топади.

Этноэстетик идрокнинг яна бир муҳим хусусияти халқнинг нафосат, улугворлик, қувонч ва фожиа билан боғлиқ тасаввурларига таянишида намоён бўлади. Масалан, япон халқ ижодида аёлнинг майда қадам ташлаб юриши, махсус мосламалар ёрдамида шакллантирилган бежирим оёқлари гўзаллик

белгиси ҳисобланади. Бошқа халқ вакиллари учун бу ажабланарли ҳолат бўлиб туюлиши мумкин. Ёки Африкадаги айрим қабилаларда ханузгача узун бўйинли аёлга гўзаллик тимсоли сифатида қаралади. Бунинг учун қизларнинг бўйни махсус мослама-тақинчоқлар тақий йўли билан гоҳо 20-25 сантиметргача узайтирилади.

Кўп ҳолларда этноэстетик идрок ахлоқ, дин ва диний тасаввурлар, маърифий қарашлар билан уйғун келади, уларни ҳатто бир-биридан ажратиб бўлмай қолади. Одамларнинг мулоқот маданияти, кўл ёки оёқ ҳаракатлари, табассуми, ён-атрофга, кишиларга нигоҳ солишида ҳам этноэстетик хусусиятлар кўзга ташланади. Масалан, халқимизга хос ҳушмуомалалик, тавозе билан сўрашиш, каттага ҳурмат, кичикка иззатда бўлиш алоҳида хусусият сифатида ажралиб туради.

Этноэстетик идрокнинг кенг тарқалган ва тез англанадиган кўриниши кийинши маданиятидир. Одамнинг кийимида ҳам у мансуб бўлган халққа хос кўпгина фазилатлар намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, этноэстетикани мустақил фан соҳаси сифатида ўрганиш дунё халқларига хос хусусиятларни янада кенг ва теран англашда гоят муҳим аҳамият касб этади.

Озода НИШОНОВА,

фалсафа фанлари номзоиди

Noosfera ijobiy hodisami yoki salbiy?

Биосферанинг янги босқичи Ноосфера бўлиб, у планетар табиатдаги инсон ақлининг геологик қудрати билан боғлиқ. Бирок биосфера ва ноосфера эволюцияси айнан бир жараён эмас. Бунда биосфера эволюциясига дастлаб Қуёш системасидаги катта портлашдан тортиб Ер сайёрасининг бундан тахминан 6-6,5 миллиард йил муқаддам вулқудга келиши ва унда 4-4,5 миллиард йил аввал ҳаётнинг пайдо бўлишигача кечган геологик босқичларни киритиш мумкин.

Тайер де Шарденнинг "Инсон феномени" асарида ноосферанинг вулқудга келиши, дастлаб Homo sapiens (Онгли одам) пайдо бўлиши, яъни илк ижтимоийлашиш давридан бошлангани айтилади. Бу билан ноосферани (грекча noos – ақл, онг ва sphaira – қобик) биосфера ривожланишининг ижтимоийлашган босқичи, деб ҳисоблаш ўринли бўлади. Ноосферани "социосфера", "антропосфера", "техносфера" каби атамалар билан боғлаш унинг реал мазмуни ва кўлами кенглигини англашди.

Ноосферани англашга уринар эканмиз, унга икки хил нуктаи назардан муносабат билдириш мумкин.

Биринчи нуктаи назарга кўра, унинг ижобий томонларига ургу бериб, ноосферани жамият тараққиётида прогрессив ҳодиса деб талқин этиш

мумкин. Минг йиллар давомида билимлар тўпланиб, одамлар иродаси ижтимоий тузилма шаклини эгаллаш натижасида анъанавий жамият қурилмаси батамом янгиланиб, янгича маданий ҳаёт вулқудга келди (Вернадский В.И. *Начало и вечность жизни*. М., 1989, стр.136). Китоб босиш дастхонининг яратилиши, буюк географик кашфиётлар, илмий-техник тараққиёт инсоният тақомилида янги даврни бошлаб берди. Эндилликда Ақл вақт сарҳадларида ўз имкониятини тўлиқ намоён этмоқда. Инсоният микрошаҳардан тортиб то меғашаҳаргача кўринишда бўлган қўлай шароитга эга бўлди.

Иккинчи нуктаи назарга кўра, ноосферанинг салбий (регрессив) ҳодиса ўлароқ табиат ва кишилик жамияти ҳаётига кескин ва хатарли таъсир этувчи жиҳатларини ҳам кўриш мумкин. Ақлнинг чексиз қуввати оқибати бўлган "бу ҳавфни анча кеч – 70-йилларнинг бошларидагина англай бошладик. Ушанда мазкур масала дунё миқёсидаги тараққиётга бағишланган дастлабки Гарб моделларида кескин қилиб қўйилган эди. Бу ҳам бамисоли "бомба портландай" таъсир этди. Инсоният қандай ҳавф қаршисида турганлигини, атроф-муҳитга инсон фаолияти туфайли етказилаётган зарар қандай натижаларга олиб

келганлигини яққол ҳис этдик. Инсоннинг табиат имкониятларини ва унинг ривожланиш қонуниятларини ҳисобга олмай жадал юритаётган ҳужалик фаолияти, Рим клубининг "XXI аср йўли" деб аталмиш тадқиқотларидан бирида кўрсатиб ўтилганидек, Ер юзюнда тупроқ нураши, ўрмонлардан маҳрум бўлиш, баликларнинг ҳаддан ташқари қўл овланishi, тузли ёмғирлар, атмосфера ифлосланиши, азон қатлами бузилиши ва ҳоказолар рўй беришига олиб келди" (Ислом Каримов. *Ўзбекистон XXI бўсасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари*. Т., "Ўзбекистон", 1997, 113-бет). Экологик ўзгариш натижасида юз бераётган табиий офатлар инсон ҳаётига салбий таъсир кўрсатмоқда. Инсониятнинг цивилизацияга қадам қўйганига эса ҳали 6 минг йилдан ҳам ошгани йўқ. Ҳозирги табиат ҳодисалари одамзотнинг бирёқлама фаолиятига жавобдир. 50 йилдан кўпроқ вақтдан бери ҳавф солиб турган атом даҳшати оқибатларини математиканинг ҳозирги ютуқлари асосида моделлаштириш шуни кўрсатдики, бизнинг давримизда тўпланган 50 мингдан ортиқ ядро зарядларини 100-150 мегатонна (Хирросимага ташланганидан 10-15 марта катта) қувватга эга бўлган қисми (битта сув ости атом кема-сидаги портолочи модда 200 мегатонна) портлатилса, Америка, Оврупо ва Осиёдаги асосий шаҳарлар ёнгин остида қолиб кетиши, бир ойдан сўнг ер устидаги атмосфера ҳарорати 150-200, Сибирь маркази ва айрим минтақаларда эса 400-450 градус пасайиб, унинг айланиши (циркуляцияси) буткул ўзгариши, ярим шардан жанубга қараб тарқалган нур ўтказмайдиган қора қатлам бутун сайёрани қоплаб олиши мумкин. Барча чучук сув манбалари музлайди, барча экологик аллоқлар узилади, ҳосил бербод бўлади. Ердаги ҳаёт тугайди. Афтидан, океанларда ҳам шу ҳодиса юз беради (қаранг: *Фалсафа. Ўқув қўлланма*. Т., "Шарқ", 1999, 341-бет). Бундай фалокатларсиз ҳам Ерда мавжуд ҳаёт потенциали камайиб борапти. Бу эса инсоният олдида қўшимча ҳаётий заҳира топишдек долзарб муаммони қўяди. Академик В.Вернадский "Ноосфера ва биосфера" асарига ноосфера ҳаёлий утопиями ёки тирик қолиш стратегиясими, деган саволни ўртага ташлаб, ноосфера даврида Ерни сақлаб қолиш ва уни тараққий эттириш учун 12 та масалага эътибор қаратди. Булар: 1) жамийлик планетага одамларни жойлаштириш; 2) мамлакатлараро тезкор алоқа воситаларини ислоҳ қилиш; 3) мамлакатлараро сиёсий аллоқаларни қучайтириш; 4) биосферада кечаётган геологик жараёнларга нисбатан инсоннинг роли ортиб бораётганини эътиборга олиш; 5) космосга чиқиш ва биосфера чегарасини кенгайтириш; 6) янги энергия манбаларини излаб топиш; 7) диний ва ирқий тафовутларга қарамай, одамларнинг тенглигини таъминлаш; 8) ички ва ташқи муаммоларни бартараф этишда ҳалқ оммаси ролининг ортиб бориши; 9) илмий тадқиқур эркинлиги учун қулай шароитни таъминловчи давлатлар барпо этиш; 10) ҳалқ таълими тизимини такомиллаштириш ва ҳалқ фаровонлигини ошириш асосида очлик ва тўйиб овқатланмаслик сабабли касалликлар келиб чиқишига йўл қўймайдиган имко-

ниялар яратиш; 11) ҳалқнинг тобора ўсиб бораётган моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондирадиган даражада табиатдан оқилна фойдаланиш; 12) уруш-ни ижтимоий амалиётдан чиқариб ташлаш ([http:// bibliotekar.ru/1vernadskiy.htm](http://bibliotekar.ru/1vernadskiy.htm)).

Ноосфера даврига қўйилган юқоридаги меъёрлар маълум маънода ҳозирги даврда бутун дунё ҳалқлари амалиётида намоён бўлаётгани қувончли. Масалан, жаҳонда ядровий урушларга қарши кураш, демократия ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, қўнчилиқ манфаатлари озиқликка қараганда устунлиги, одамларнинг миллати, ирқи, дини ва эътиқодидан қатъи назар тенглиги олий қадрият сифатида ҳалқаро стандартларга киритилган. "Ҳозир биз биосферанинг янги геологик ўзгариш даврида яшаймиз. Бизнинг демократик идеалларимиз табиат қонунлари – геологик жараёнлар билан ҳамоҳанг бормоқда. Шунинг учун келажака ишонч билан қараш мумкин. У бизнинг қўлимизда. Биз уни қўлдан чиқармаймиз" (Моисеев Н.Н. *Вернадский и современность*. // *Вопросы философии*. 1994, №4, стр.3-13), деганда Вернадский ҳақ эди. Ноосфера даврида вужудга келган бу жараёнлар бизга табиатнинг келгуси эволюциясини сақлаб қолиш масаласига ақл билан ёндашиш, масъулиятни ўз зиммамизга олишни долзарб қилиб қўйди. Айни фаолиятга давлат сифатида Президент Ислом Каримов бундай дейди: "Асрлар туташ келган паллада бутун инсоният, мамлакатимиз аҳолиси жуда катта экологик ҳавфга дуч келиб қолди. Бунинг сезмаслиқ, қўл қовуштириб ўтириш – ўз-ўзини ўлимга маҳкум этиш билан баробардир... Табиат ва инсон ўзаро муайян қонуниятлар асосида муносабатда бўлади. Бу қонуниятларни бузиш ўта ўнглаб бўлмас экологик муаммоларга олиб келади" (Ислом Каримов. *Ўзбекистон XXI бўсасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари*. Т., *Ўзбекистон*, 1997, 112-113-бетлар). Бу давлатга жавобан давлат таълим стандартларига миллий гоё йўналишида тахсил олаётган магистрантлар учун Ўзбекистонда биринчи марта "Ноосфера: геосиёсат ва мафкура" деган янги курс киритилиб, шу мавзуда ўқув қўлланма нашр этилди (Каримов Иброҳим. *Ноосфера: геосиёсат ва мафкура*. Ўқув қўлланма. Т., "Фан", 2007). Унда ноосфера даври хусусиятларини ҳисобга олиш долзарб масала эканига эътибор қаратилди: ҳар бир давлат геосиёсатида бу давр хусусияти эътиборга олинса, секин-аста урушлар амалиётдан чиқиб кетиши мумкинлиги; ҳар бир мамлакат миллий мафкураси ақлнинг бунёдкорлик ишларига йўналтирилиши, вайронкор хатти-ҳаракатларга ноосфера даври талабларига мувофиқ баҳо бериб борилиши долзарб вазифа экани айтилади. Шу хусусиятларига кўра, ноосфера бутунги кун ижтимоий воқеалигиде алоҳида давр сифатида тавсифланади. Демак, инсоният она-табиат тақдири билан ўз тақдири ўртасида узвий боғлиқлик борлигини англаб, ҳаётдаги мақсад-муддодларини аниқ белгиллаб олиш сари дастлабки қадами қўя бошлади, десак тўғри бўлади.

Низом ТАНГИРОВ,

Низомий номидаги ТДПУ тадқиқотчиси

Sayyohlik xizmati va madaniy meros

Тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза этиш халқаро, давлат ва жамоат ташкилотлари олдидаги муҳим вазифалардандир. Тарихий ёдгорликлар, меъморий обидалар, археологик топилмалар, миллий ва халқаро аҳамиятга молик мажмуалар муҳим илмий тадқиқотлар манбаи сифатида муҳофаза этилади. Миллий маданий мерос объектларининг сайёхлик соҳасида бадий, ижодий ва қизиқарли шаклда намойиш этилиши тизим фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Машҳур сайёхлик йўналишини ташкил этмоқ учун мазкур ҳудуд, аввало, халқаро аҳамиятга молик маданий мажмуаларга эга бўлиши зарур, қолверса, уни сайёхлик бозорида тақлиф этиш лойиҳаси ишлаб чиқиши лозим.

Ўзбекистон ана шундай кенг қамровдаги маданий ёдгорлик ресурсларига эга давлатлар сирасига қиради. Тарихий ёдгорликларни музейлаштириш ва туризм инфратузилмасига киритиш долзарб масалалардан саналади. Музейлаштириш тарихий-маданий ёдгорликларни таъмирлаш ва музей-қўриқхоналарни ташкил этиш натижасида ривожланади. Хорижий мамлакатлар амалиётида ҳам ёдгорликларни музейлаштириб, улардан самарали фойдаланилади. Ушбу иншоотлар ўз функциясини бажариш билан бира, музей қўруқчалари асосида иш юритади. Ана шу сифатларни умумлаштирган тарихий бинолар тўлақонли музейлаштирилган объектлар дея эътироф этилади.

Тарихий ёдгорликлардан музейшунослиқда кўчмас экспонат сифатида фойдаланиш ва уларни замонавий туризм инфраструктурасига киритиш Ўзбекистонда ҳам жадал амалга оширилди. Туристик инфратузилмани ривожлантиришда ҳудуднинг ва музейларнинг тарихий қиёфасини бузмаслик муҳимдир. Ҳар бир қайта ташкил қилинувчи туристик марказ миллий ўзига хослик ва аъёналарга мос келиши ҳамда бетакор қиёфага эга бўлиши керак. Табиий-тарихий хиёбонларни яратишда эса унинг яхлит бир меъморий-ландшафт ва маданий мажмуа ўлароқ тарих ва маданиятнинг бебаҳо ёдгорлигини асрашга мос келиши ҳисобга олинади. Миллий бойлик мақомига эга табиий ва аъёнавий маданият ҳамда тарих ёдгорликларини қайта тиклаш ва қўриқлаш борасида 1988 йилдан бошлаб сайёхлар эътиборини жалб этадиган асосий объектларда "Музей экспозицияси – асосий тўлов қўприғи" шiori остида янги омилларга асосланган иқтисодий лойиҳалар амалга оширила бошланди. Музейлар ўз экспозицияларини реклама қилиш мақсадида турли наشرлар (буклет, йўлқўрсаткич, сувенирлар ва кўрак нишонлари) тайёрлашга киришди. Музейнинг асосий вазифаларидан бири аудиториани ўрганиш ва уларни тўғри йўналтириш эди. Бу борада аудитория ва музей ўртасидаги тақлиф ҳамда талаб

доирасида сайёхлар учун мақсадли лойиҳалар ишлаб чиқилди. Туристик йўналишлар асосан маҳаллий аҳоли ва хорижий сайёхлар учун мўлжалланганини ҳисобга олган ҳолда махсус экскурсиялар ташкил қилинди, чунки ҳар бир музейга таширф буюрган киши мен бу гўшани томоша қилганман деган аниқ ва ёрқин таассуротга эга бўлиши муҳимдир. 1989 йил Халқаро музейлар кенгашининг Люксембург Миллий музейида бўлган навбатдаги йиғилишида музейлаштирилган археологик ва меъморий ёдгорликларни сақлаш, реставрация қилиш ва улардан фойдаланиш, қўриқхоналарни янада такомиллаштириш масалалари қўриб чиқилди. Бунинг учун ҳар бир давлат ўз имкониятидан келиб чиққан ҳолда маблағ ажратиши тавсия этилди. Музей-қўриқхоналарни ташкил қилиш бўйича лойиҳаларни ишлаб чиқишда янгила тадқиқот усуллари жорий этилди. Бу лойиҳаларда Ўзбекистондаги Бухоро ва Хива музей-қўриқхоналарини ривожлантириш ҳам қўзда тутилган эди. Халқаро музейлар кенгашининг "Замонавий музейлар трансформацияси" мавзусидаги кейинги йиғилиши Нидерландияда бўлиб ўтди. Бу йиғилиш ҳам бевосита маданий туризм ривожига бағишланди. Туризм ва маданият соҳасидаги ташкилотларнинг ишончли ҳамкорлигини таъминлаш учун уларнинг ўзаро маълумот алмашиниб туришини инobatга олиб, туристик инфратузилма такомиллашувини қўйидаги асосий жиҳатларни намоён этиши керак: 1) туристик ресурслар рўйхатини тайёрлаш, маданий, тарихий ва табиий ёдгорликларни таснифлаш ва туризм ривожини учун муҳим объектларни белгилаш; 2) асосий туристик ҳудудларни ва туристик аҳамиятга молик жойларни белгилаш, шунингдек, маҳаллий маданий, тарихий ва табиий ёдгорликларни қўриқлаш бўйича зарурий чоралар қўриш; 3) табиий ва сунъий, моддий ва номоддий объектлардан иборат миллий бойликлардан, шунингдек, маҳаллий аҳоли ижодидан (санъат, хунармандчилик, фольклор) туризм мақсадида фойдаланиш.

Туризм соҳасини ислоҳ қилиш мавжуд тақлиф ва талабни чуқур ўрганишга эҳтиёж туғдирди. Чунки жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожига туризм соҳасининг ўрни беқиёс. Айни чоқда ҳар бир ҳудуд улкан меросга эга. Ҳудудда туризм ривожини учун қўйидаги ишларни амалга ошириш жиғи: маданий, тарихий ва табиий ёдгорликларни сақлашда фаол қатнашиш; маҳаллий жойнинг бошқа ҳудудларга қараганда бой бўлган меросини ажратиб кўрсатиш; маҳаллий аҳоли он-ғида мавжуд ёдгорликларга нисбатан масъулият ва гурур туйғусини ўйотиш; жойнинг бебаҳо меросидан фойдаланиш асосида туризм ривожининг истиқболли дастурларини ишлаб чиқиш.

Туризм мамлакат иқтисодига даромад келтириш бораборида маҳаллий аҳолига ўз юртидаги маданий бойликлар билан фахрланиш ҳиссини ҳам тортиқ этади. Жамиятда ана шу омил ҳисобга олинса, сайёҳликда маҳаллий ҳудуд ресурсларидан рационал фойдаланиш тизимини яратиш мумкин бўлади. Оқилона ташкиллаштирилган туризм соҳаси миллий

маданиятни сақлаб қолиш омилларида бири сифатида ушбу соҳадаги салбий таъсирларни камайтиришга хизмат қилади.

Муниса МУҲАММЕДОВА,

Миллий рассомлик ва дизайн институти
тадқиқотчиси

Iqtisodiy ta'lim: sifat va samara

Глобллашув шароитида мамлакатимиз тараққиётини таълимнинг кўп қиррали ва кенг қамровли тақомиллашувисиз тасаввур қилиш қийин. Таълим соҳасини тақомиллаштириш, унинг сифати ва самарадорлигини ошириш Кадрлар тайёрлаш миллий дастури моҳиятини ташкил этади. Эркин фикрловчи, ижодкор, миллий мустақиллигимиз голярига содиқ, баркамол шахсни тарбиялаш унинг иқтисодий саводхонлигини ошириш билан ҳам узвий боғлиқ.

Постиндустриал жамият талаби — таълим тизимида янги, давр синовидан ўтган тажрибалардан хабардор, кўп қиррали, замонавий рақобатбардош кадрларнинг янги авлодини шакллантиришдан иборатдир. Мамлакатимизда таълим соҳасида амалга оширилаётган слоҳотлар, яъни, умумтаълим мактабларидан тортиб то олий таълим муассасаларигача бўлган узлуксиз таълим тизими глобллашув шароитида ўз фикри ва қатъий фуқаролик позициясига эга, мамлакатимиз ва жаҳонда бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга онгли равишда муносабатда бўладиган шахсларни шакллантиришни мақсад қилиб қўйган. Узлуксиз таълим тизимида муҳим аҳамиятга эга бўлган ўрта-махсус касб-хунар таълими етук малакали кадрлар тайёрлашнинг тамал тошидир. Шунинг учун ҳам ўрта бугиндаги кичик мутахассисларнинг интеллектуал салоҳиятини, жумладан, иқтисодий саводхонлигини ошириш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади.

Шу ўринда Президент Ислом Каримовнинг қуйдаги сўзларини келтириб ўтиш жоиз: "...биз шундай масъулиятли ўтиш даврини ўтмоқдамизки, жуда қисқа муддатларда ривожланган мамлакатлар сафига қўшилиб олишимиз керак. Бу тарихий заруратдир. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт эса кўп жиҳатдан одамларнинг иқтисодий илми билан қуролланишига, иқтисодий идрок кучига эга бўлишларига боғлиқ бўлиб қолди". Демак, касб-хунар таълими муассасаларида иқтисодий таълимнинг асосий мақсади ўқувчиларга иқтисодий таълим беришигина эмас, уларда замон талаблари асосида кенг қўламли иқтисодий саводхонлиқни шакллантиришдан иборатдир.

Касб-хунар таълими муассасаларида ўқувчилар иқтисодий саводхонлигини ошириш дейилганда, ёшларга фақат чуқур билим беришигина эмас, уларни ах-

борот-коммуникация технологиялари ва замонавий таълим усулларидан фойдаланиб зарурий ўқув материаллари асосида ўқитиш, мустақил билим олиш ва амалий фаолиятга ўргатиш ҳам назарда тутилди. Эндиликда ўқувчиларга минимум билим бериш ва уларни амалий фаолиятда қўллаш учун максимум имконият яратиш тамойилига амал қилинмоқда.

Касб-хунар коллежлари ўқувчиларининг иқтисодий саводхонлигини ошириш усулларини излаш, уларни амалиётга жорий этиш иқтисодий таълим назарияси ва услубиятининг долзарб вазифаси сифатида қаралади. Ҳозирги кунда ўқувчиларнинг иқтисодий саводхонлигини ошириш муаммоси кенг қамровли бўлиб, у ўзига хос ечимини талаб этади.

Бугунги кунда нафақат умумий ўрта таълим мактаблари, балки касб-хунар коллежи ўқувчиларининг ҳам иқтисодиёт фанидан олаётган билими талаб даражасида эмас. Бу муаммонинг сабабларини тарихий, илмий-педагогик нуқтаи назардан таҳлил этиш, шунингдек, ёшлар иқтисодий интеллектини ривожлантириш — ҳал этилиши лозим бўлган долзарб вазифалардандир.

Бизнинг фикримизча, ўрта-махсус таълим муассасаларида иқтисодий билим бериш борасидаги муаммолар қуйидагилардан иборат: иқтисодий таълим жараёнида янги педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологияларидан ҳамда ўқитишнинг фаол воситаларидан самарали фойдаланилмаётгани; касб-хунар таълими жараёнида иқтисодий таълим мазмунан етарли даражада эмаслиги, такрорланиш ва узилишлар мавжудлиги; иқтисодий таълим мақсади, метод, шакл ва воситаларининг бир-бирига мос келмаётгани; касб-хунар коллежлари ўқувчиларига иқтисодий таълим беришда касбий-амалий йўналишга камроқ эътибор қаратилаётгани; иқтисодий йўналишдаги фанларро алоқадорлик ва боғлиқликдан унумли фойдаланилмаётгани; ўқувчиларда иқтисодий саводхонлиқни шакллантириш бўйича таълим-тарбия ишлари, оила, таълим муассасаси, ишлаб қиариш ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлиги узлуксиз ва изчил тарзда режалли ташкил этилмаётгани; иқтисодий саводхонлиқни шакллантиришнинг замонавий илмий-услубий асослари, метод ва шакллари, тартиб-қоидалари ишлаб чиқилмагани

ва унинг аҳамияти етарлича ёритилмагани; иқтисодий саводхонлики оширишга ёрдам берувчи илмий-услубий, махсус ва кўшимча адабиётлар йўқлиги; таълим муассасалари педагогик кадрлари ҳамда раҳбар ходимлари фаолиятида изчиллик мавжуд эмаслиги, яъни аксарият ходимларнинг иқтисодий саводхонлиги талаб даражасидан пастлиги; иқтисодий таълим бериш сифатини ташхис қилишнинг илмий-методик асослари ишлаб чиқилмагани ва иқтисодий таълим жараёнлари ни баҳолашнинг янги мустақил тизими яратилмагани.

Янгича иқтисодий тафаккур тарбия жараёни тамойиллари, восита ва усулларини қайта кўриб чиқишни, иқтисодий саводхонликка одатий ва зарурий меъёр сифатида ёндашишни талаб этади. Иқтисодий саводхонлик нафақат ўзлаштирилган иқтисодий билимлар ҳажми, балки улардан амалда қандай фойдалана билиш билан ҳам тавсифланади.

Касб-хунар коллежлари ўқувчиларнинг иқтисодий саводхонлигини ошириш ўқитиш мазмуни ва методикаси билан боғлиқ жиҳатларни қамраб олади. Иқтисодий таълим билан боғлиқ вазиятни ўрганиш, атрофлича таҳлил этиш ва ўз вақтида тўғри хулоса чиқариш муҳимдир.

Ўқувчиларнинг иқтисодий саводхонлигини оширишда узлуksиз таълим бўғинларида иқтисодий таълим узвийлиги ва изчиллигини таъминлаш, янги турдаги ўқув муассасаларини шакллантириш, таълим мазмунини миллий мафкурага таяниб такомиллаштириш бориш асосий омиллардан саналади.

Мамлакатимизда олиб борилаётган таълим ислохотлари жараёнида касб-хунар коллежлари ўқувчиларнинг иқтисодий саводхонлиги замон талаби даражасида бўлишига эришиш учун қуйидагиларга эътиборни қўйиш зарур:

а) касб-хунар таълими муассасалари учун иқтисодиётни ўқитиш бўйича яратилган таълим стандартлари, ўқув дастурлари, дарсликларни ўрганиш, ўзаро қўйилган ҳолда таҳлил қилиш ва умумлаштириш;

б) иқтисодий таълим мазмунини янгилаш, яъни иқтисодий таълим жараёнининг ҳар бир бос-

қичида ўқувчилар эгаллаши зарур бўлган билимлар тизимини ишлаб чиқиш ҳамда ўқув дастурлари узвийлигини таъминлаш ва такомиллаштириш;

в) янги ўқув режа ва дастурлари асосида яратилган дарслик ҳамда қўлланмаларнинг амалий ва касбий йўналишларига етарли даражада эътибор бериш;

г) янги иқтисодий дастур ва қўлланмалар яратиш ҳамда улардан фойдаланиш бўйича услубий кўрсатмалар ишлаб чиқиш;

д) иқтисод дарсларида ўқувчиларнинг мустақил фаолият кўрсатишини рағбатлантириш;

е) амалий ва факультатив машғулотларни ўтказишга эътиборни қўйиш;

ё) маъруза матнларини тайёрлашда ўқитувчиларнинг ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйиш;

ж) янги педагогик технологияларга асосланган ўқув-услубий адабиётларни яратиш;

з) назарий билимларни амалиёт билан боғлаш.

Ўқоридида фикр-мулоҳазаларга таянган ҳолда шунини айтиш мумкинки, касб-хунар таълими муассасаларида бевосита иқтисодий фаолият билан шуғулланадиган кичик мутахассисларни (тадбиркор, тижоратчи, солиқчи, менежер) касбий тайёрлашда иқтисодий таълим муҳим ўрин эгаллайди.

Мамлакат иқтисодиётдаги туб ўзгаришлар, унинг хомашё йўналишидан рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтаётгани касб-хунар таълимига бутунлай янги вазифаларни қўймоқдаки, эндиликда ўрта-махсус таълим тизими фақат малакали ишчиларнигина эмас, балки ҳар бири бир неча касбни эгаллаган иқтисодий саводхон ходимларни етказиб бермоғи керак. Бозор иқтисодиёти шароитида олиб борилаётган таълим ислохотлари негизини ҳар томонлама чуқур билим ва тафаккурга эга юксак малакали кадрлар тайёрлаш мақсади ташкил этади.

Нодир ЮСУПОВ,

Тошкент давлат Иқтисодиёт университети тадқиқотчиси

Inqilobiy Buxoroning besh qurultoyi

1920-24 йилларда БХСРда фаолият кўрсатган Бутун Бухоро халқ вакиллари қурултойи тарихини ўрганишда даврий матбуот муҳим аҳамият касб этади. Ушбу қурултой фаолияти ўша давр расмий матбуотида долзарб мавзулардан бири сифатида мунтазам ёритиб борилган.

Маълумки, 1920 йил сентябрда Бухорода амирлик тузуми қизил армия томонидан агдарилди. Натijaда амирликда монархия барҳам топди. Шундан сўнг 9 кишидан иборат Бутун Бухоро Инқилобий қўмитаси (Марказий Ревком, раиси Абдулқодир

Муҳитдинов) ва 11 кишидан иборат республика ҳукумати – Халқ Нозирлар Шўроси тuzилди. Мазкур ташкилотлар собиқ амирлик заминида давлат бошқарувининг республика шаклини жорий қилиш ва унинг олий ҳокимият органи сифатида Бутун Бухоро халқ вакиллари таъсис қурултойини чақиритишга киришди. Бутун Бухоро Инқилобий қўмитаси Бутун Бухоро халқ вакиллари I қурултойини ташкил этувчи комиссияни тuzди ва 1920 йил 17 сентябрда унинг илк мажлиси бўлди (Рашидов У. Бухоро Халқ Республикаси (1920-24-йиллар). Бухоро, “Бухоро”,

2003, 44-бет). Туркистон даврий матбуотида босилган хабарларга кўра, таъсис курултойининг очилиш куни 1920 йилнинг 5 октябри деб белгиланди (*Известия Туркесепублики. № 227. 7 октябрия 1920 г.*). Аммо курултой 6 октябрда очилиб, унда 2000 делегат иштирок этди (*Известия Туркесепублики. № 233. 14 октябрия 1920 г.*).

Шуни айтиш лозимки, Бутун Бухоро халқ вакиллари курултойи фаолиятига доир хабарлар Бухоро даврий матбуотида, хусусан, "Бухоро ахбори" газетаси саҳифаларида ёритиб борилган. Мазкур газетанинг 1920 йил 5-сонида "Бухоронинг илк курултойи" сарлавҳаси билан нашр этилган мақолада бу жараён куйдагича тасвирланган: "1920 йилнинг 6 октябрига тасодиф этилган панжшанба куни амирнинг "Ситораи Моҳи Хоса" номиндаги кашонасида озод Бухоронинг илк курултойи бўлди. Унда Бухоронинг ҳамма шаҳар ва қишлоқларидан келган вакиллар ҳозир эди. ...Мажлис кундуз соат ўн бир яримда Бухоро марказий инқилоб кўмитаси раиси ўртоқ Абдулқодир Муҳитдинов томонидан очик эълон қилинди" (*Бухоронинг илк курултойи // Бухоро ахбори. 5-сон. 1920 йил 11 октябрия*).

Курултой кун тартиби "Бухоро ахбори" газетасининг 1920 йил 9-сонида нашр қилиниб, унга куйдагича масалалар киритилган: 1) Бухоро инқилоби; 2) умумий аҳоли сиёсати; 3) ташкилот хусусинда; 4) янги ҳукуматнинг вазифалари (*Бухоронинг илк курултойи // Бухоро ахбори. 9-сон. 1920 йил 26 ноябрия*). Курултой асосий эътиборини ташкилий масалага қаратиб, давлат ҳокимиятини тузиш юзасидан қарор қабул қилди. Архив ҳужжатларида таъкидланишича, ушбу қарорда давлат ҳокимияти сайлов асосида шакллантирилиши, республика олий органи маҳаллалардан сайланадиган вакиллардан иборат бўлиши кўрсатилган. Қарорга кўра, йирик банкир, савдогар ва руҳонийлар сайловда иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум этилган (*ЎзР МДА, Р.47-фонд, 1-руҳхат, 5-иш, 4-варақ*). Курултой Бухоро Халқ Совет Республикасини (БХСР) эълон этиш тўғрисидаги қарорни ҳам қабул қилган (*Ишанов А.И. Создание Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Т., Изд-во АН Уз ССР, 1955, стр.82*). Бу – давлат тузуми жиҳатидан халқ демократик ҳокимияти эди.

"Бухоро ахбори" газетасининг "Бухоро Шўролар Жумҳуриятининг иккинчи курултойи" (*Бухоро ахбори. 50-сон. 1921 йил 25 сентябрия*) деб номланган мақолада 1921 йил 18 сентябрь куни Бухорода (Ситораи Моҳи Хосада) Бутун Бухоро халқ вакиллариининг II курултойи кечки соат 4 да иш бошлагани ёзилди. Курултойи Бухоро Инқилобий кўмитасининг раиси А.Муҳитдинов очди. Табрик нутқидан сўнг биринчи мажлисда курултойнинг 21 депутатдан иборат президиуми (хайъат раёсати) сайланади.

Курултой кун тартиби Бухоро даврий матбуоти – "Известия" газетаси саҳифаларида ёритилган бўлиб, унинг муҳокамасига куйдагича масалалар киритилган: 1) мавжуд ҳолат бўйича маъруза; 2) ҳукумат ҳисоботи; 3) ҳарбий соҳага оид масала; 4) маориф

масаласи; 5) иқтисодий сиёсат ҳақида маъруза; 6) миллий масала (туркманлар масаласи); 7) БХСР Конституциясини қабул қилиш; 8) маҳаллалардан (жойлардан) маърузалари; 9) Бутун Бухоро Марказий Ижроия Кўмитасини (МИК) сайлаш.

1921 йил 23 сентябрда Бутун Бухоро халқ вакиллариининг II курултойи БХСРнинг биринчи Конституциясини қабул қилди. Конституциянинг қабул қилиниши республикада фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларни қонун йўли билан мустаҳкамланишини таъминлади. Конституцияда ўша вақтдаги маҳаллий шароит ҳисобга олиниб, республика фуқаролариининг ўзлари сотиб олган, шунингдек, уларга мерос қолган молларни чекловсиз тасарруф қилиш ҳуқуқи, яъни хусусий мулк шакли сақлаб қолинди, бундан ташқари, республика фуқароларига яқна тартибда ҳам, ширкатлар, жамиятлар, компанияларга биралиши йўли билан ҳам бемалол фаолият юритиш ҳуқуқи берилди. Унда эркак ва аёлларнинг, шунингдек, ҳамма миллат фуқаролариининг тенг ҳуқуқлилиги, сўз, матбуот, йигилиш, митинглар эркинлиги эътироф қилинган. БХСР Конституциясининг 5-моддасига кўра, республиканинг олий ҳокимият органи – Бутун Бухоро халқ вакиллари курултойи (Бутун Бухоро халқ депутатлари советларининг съезди) ҳисобланган. Ушбу курултой (вилоят курултойларидан сайланган) ҳар 2000 сайловчи ҳисобига бир вакил тўғри келадиган 350 аъзодан иборат эди (16-модда). Курултой йилига бир марта қақирилган ва иш фаолияти яқунланиши билан делегатларнинг ваколат муддати ҳам тугаган.

Архив ҳужжатларида кўрсатилишича, Бутун Бухоро халқ вакиллариининг III курултойи 1922 йил 15 август куни Бухорода (Ситораи Моҳи Хосада) очилган (*ЎзР МДА, Р.47-фонд, 1-руҳхат, 343-иш, 3-варақ*). Курултойнинг биринчи мажлисини Бутун Бухоро МИК раиси Муинжон Аминов очган. М. Аминов мажлисга раис, муовинлар ва котиб сайлашни тақдир қилган. Тақдирга кўра, Файзулла Хўжаев раис, биринчи муовин Аминов, иккинчи муовин Қори Йўлдош ва котибликка Фитрат сайланган (*Известия (Новая Бухара). № 92 (203), 17 август 1922 г.*). "Бухоро ахбори" газетасининг 1922 йил 27-сонида "Буюк ва тарихий кунлар. Бухоро Шўролар Жумҳуриятининг учинчи умумий халқ курултойи" деб номланган мақолада съезд кун тартиби ёритилиб, унга: 1) мавжуд ҳолат тўғрисида маъруза (маърузачи – Файзулла Хўжаев); 2) Бутун Бухоро МИКнинг ҳисобот маърузаси (маърузачи – Муинжон Аминов); 3) Бухоро Халқ Нозирлар Шўросининг маърузаси (маърузачи – Файзулла Хўжаев); 4) янги иқтисодий сиёсат ҳақида (маърузачи – Муинжон Аминов); 5) давлат банки (маърузачи – Мусажон Саиджонов); 6) республика бюджет (маърузачи – Мусажон Саиджонов); 7) ер масаласи (маърузачи – Ҳожи Сафо Жўрабоев); 8) "босмачилик" ҳаракати (маърузачи – Қори Йўлдош Пўлатов); 9) қизил армия (маърузачи – Юсуфзода); 10) БХСР Конституциясига ўзгартириш киритиш; 11) Шарқий Бухорога комиссия жўнатиш; 12) муқофотлар бериш; 13) Бутун Бухоро МИК сайлаш; 14) маҳаллалардан (жойлардан) маърузалар; 15) соғлиқни сақлаш иш-

лари масаласи киритилган. Соғлиқни сақлаш масаласи Сатторхўжа Ғофир Хўжаев тарафидан киритилиб, қурултой охирида қўриб чиқиш шарти билан қабул қилинган.

Бутун Бухоро халқ вакилларининг IV қурултойи фаолиятига доир маълумотлар эса "Озод Бухоро" газетасининг 1923 йил 1-2- ва 4-сонларида ёритилган (Тўртинчи Бутун Бухоро Шўролар қурултойи. Қурултойини очилиши // Озод Бухоро. 1 (214)-сон, 1923 йил 16 октябрь; Тўртинчи Бутун Бухоро қурултойи. Музокаралар // Озод Бухоро. 2 (215)-сон, 1923 йил 19 октябрь; Тўртинчи Бутун Бухоро Шўролар қурултойи // Озод Бухоро. 4 (217)-сон, 1923 йил 25 октябрь). Газета чоп этган хабарларга қўра, ушбу қурултой 1923 йил 11 октябрь кuni Ситораи Моҳи Хосада эрталаб соат 11 да очилди. Унинг кун тартибига: 1) Бутун Бухоро МИҚнинг маърузаси (маърузачи – Порсо Хўжаев); 2) фавқулдда тафтиш комиссиясининг маърузаси; 3) Бухоро Халқ Нозирлар Шўросининг маърузаси (маърузачи – Ф. Хўжаев); 4) бюджет масаласи (маърузачи – А.Муҳитдинов); 5) маориф масаласи (маърузачи – М.Саиджонов); 6) ер масаласи; 7) вақф масаласи (маърузачи – А.Абдукайдов); 8) солиқлар ҳақида (маърузачи – Ҳасанов); 9) қишлоқ хўжалиги кредити (маърузачи – А.Муҳитдинов); 10) кооперация ҳақида (маърузачи – Арслон Хўжаев); 11) туркман масаласи (маърузачи – Аннагелди Омонов); 12) киргиз-қозоқ масаласи; 13) Шарқий Бухоро ҳақида маълумот; 14) харбий ишлар тўғрисида маъруза; 15) шўролар тузиш; 16) Бутун Бухоро МИҚ сайлаш киритилди (Тўртинчи Бутун Бухоро Шўролар қурултойи. Қурултойини очилиши // Озод Бухоро. 1 (214)-сон, 1923 йил 16 октябрь; қаранг: ЎзР МДА, Р.48-фонд, 1-рўхат, 211-иш, 3-варақ).

"Озод Бухоро" газетасининг 1924 йил 143-сониди "Бешинчи Бутун Бухоро шўролар қурултойи" сарлавҳаси билан нашр этилган мақолада Бутун Бухоро халқ вакилларининг сўнгги V қурултойи фаолияти билан боғлиқ материаллар берилган. Мақолага мувофиқ, мазкур қурултой 1924 йил 19 сентябрда Бухорода (Ситораи Моҳи Хосада) эрталаб соат 9 да очи-

либ, унинг президиумига 23 киши сайланган. Қурултой кун тартибига қўйидаги олти масала киритилган:

1) Бутун Бухоро МИҚ маърузаси; 2) Бухоро Халқ Нозирлар Шўросининг маърузаси; 3) Ўрта Осиё республикаларининг миллий чегараланиши масаласи; 4) давлат бюджет; 5) БХСР ерларини бўлиш; 6) Бутун ўзбек қурултойига вакиллар сайлаш (Озод Бухоро. 143 (356)-сон, 1924 йил 23 сентябрь; қаранг: ЎзР МДА, Р.47-фонд, 1-рўхат, 563-иш, 2-варақ орақси).

Шуни айтиш лозимки, Бутун Бухоро халқ вакилларининг V қурултойи 1924 йил 19 сентябрда Бухоро Халқ Совет Республикасини Бухоро Совет Социалистик Республикасига (Бухоро ССР) айлантириш ҳақида қарор қабул қилди (*История Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Сборник документов. Т., "Фан", 1975, стр. 453-454.*) Бухоро ССРнинг тузилиши Бухоро тараққиётда демократия тамойиллари тугатилгани ва унинг ўрнини расмий тарзда социализм йўли эгаллаганини аълолатди. 1924 йил 18 ноябрда Бухоро ССР, Туркистон АССР ва Хоразм ССР МИҚлари қўшма қарор чиқариб ўз ваколатларини Ўзбекистон ССР Муваққат Инқилобий Комитетига топширди. Шу тариқа, Ўрта Осиёда ўтказилган миллий ҳудудий чегараланиш натижасида Бухоро ССР тугатилди ва унинг ҳудуди янги ташкил этилган республикалар таркибига мажбуран киритилди.

Хуллас, 1920 йилнинг октябридан то 1924 йилнинг сентябригача Бутун Бухоро халқ вакиллари қурултойлари беш мартаба чакирилди. Даврий матбуотда ёритилган маълумотларга қўра, мазкур қурултойларнинг диққат марказига республиканинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётига доир кўплаб муҳим масалалар қўйилди ва муҳокама қилинган асосда қабул қилинган қарорлар жамиятнинг барча жабҳаларига ўз сиёсий-мафхуравий таъсирини кўрсатди.

Хусанбой МҲМИНОВ,

*Андижон давлат университети
тадқиқотчиси*

Mustamlaka davrida Andijon hunarmandchiligi

Мустамлакачилик даврига оид манбаларнинг таҳлили XIX аср охири ва XX аср бошларида Андижон уездининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида хунармандлик муҳим ўрин тутганини кўрсатади. Шу билан бирга, ушбу манбалар хунармандлик ботида рўй берган ўзгаришларни ҳам акс эттиради. Бу даврда Андижонда ҳалқ хунармандчилигининг асосий соҳалари қўнчилик, пахта ва илак матолар тўқиш, пойабзал тикиш, совун ва шам ишлаб чиқариш, мисгарлик, дегрезлик, темирчилик, арава

ясаш, дурадгорлик ва бошқалар бўлган (ЎзР МДА И.27-фонд, 1-рўхат, 173-иш, 134-варақ). Русия истилосига қадар Андижон хунармандчилигининг асосий тармоқларидан бири тўқувчилик эди. Аммо Русия саноати ишлаб чиқарган арзон илгизламаларнинг ўлкага келтирилиши маҳаллий тўқимачиликка жиддий зарба бўлди. Ил-ғазлама тўқишга ихтисослашган жуда кўп хунармандчилик корхоналари ёпилди, уларнинг эгалари хонавайрон бўлди.

Анджонда пахтачилик ривожлангани боис бу ерда кустар усулида пахта ёғи ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилган эди. Мойкувозларда чигитдан ёғ оли-
нарди. Бироқ пахта ёғи тоза бўлмади, мойкувозлар-
да чигит, кунжут, зигир, ёнғок, қовун, кунгабоқар уруғи
аралашди кетарди. Манбаларда қайд этилишича,
1877 йилда Анджонда 182 та мойкувоз бўлган (Ко-
кандский биржевой Комитет за 1910 г. Доклад Ко-
кандского биржевого комитета общему собранию
за 1910 г. Т., 1911, стр.109). 1909 йилга келиб Анди-
жон уездиди 1101 та мойкувоз бўлиб, уларда 1471
киши меҳнат қилган ва йилига икки юз минг сўмлик
қийматдаги маҳсулот тайёрланган (ЎзР МДА И-90-
фонд, 1-руйхат, 75-иш, 315-317-варақлар).

Хунармандчиликнинг яна бир тармоғи тўқувчилик
бўлиб, бу касб эгалари сони йилдан-йилга ўса бо-
рган. Масалан, 1892 йили 35 та тўқувчилик уста-
хонасида 60 нафар ишчи бир йилда 2680 сўмлик
маҳсулот ишлаб чиқарган бўлса, 1897 йили 92 та
тўқувчилик устахонасида 249 нафар ишчи бир йил-
да 5610 сўмлик маҳсулот тайёрлаган. Уездда 1907
йилга келиб 162 та тўқувчилик устахонасида 239 на-
фар ишчи 12570 сўмлик маҳсулот яратган (ЎзР МДА
И-19-фонд, 1-руйхат, 7644-иш, 3-варақ).

Тўқувчиликнинг ривожланиши бўёқчилик устахо-
налари кўпайишига туртки бўлган. Бўёқчилик билан
алоҳида устalar шугулланган. Анджон уездиди 1892
йили 35 та бўёқчилик устахонаси фаолият юритиб,
унда 60 нафар ишчи 2680 сўмлик, 1897 йилга келиб 40
бўёқчилик устахонасида 88 нафар ишчи 2950 сўмлик
маҳсулот ишлаб чиқарган (Ўша манба, 7-варақ).

Анджон гиламдўзлиги Каспийорти вилояти ва
Бухоро амирлигига бас келолмасда-да, ҳар ҳолда бу
соҳа ҳам маълум даражада ривожланган эди. Ўшбу
ҳақда "Туркестанский сборник"да шундай дейилган:
"Маҳаллий гиламларни Эрон ва Бухоро гиламлари
билан тенглаштириб бўлмайди. Бироқ бу гиламлар
арзонлиги билан харидоргирдир. 4 x 2,5 андозали
маҳаллий гиламларнинг нархи 30 сўмдан 40 сўмгача
бўлса, худди шу ҳажмдаги Эрон гилами 100 сўм
атрофида сотилади. Ҳар ҳолда бу гиламлар нисба-
тан пишиқ ва чидамлидир" (Головин Г. Ковровое
производство. "Туркестанский сборник", Т., № 512,
стр.29). Бу даврда аҳолининг харид қуввати пастли-
ги боис кўпроқ арзон моллар харидоригр бўлган.

Анджон гиламдўзлари маҳсулотининг асосий
қисми маҳаллий истеъмол учун тўқилиб, унинг маъ-
лум бир қисмигина бозорларга чиқарилган. Аммо
товар маҳсулотлари ҳажми ортиб бориши билан XIX
аср охирида Анджон шаҳрида гилам савдо маржа-
зи очилган (Мошкова В.Г. Ковры народов Средней
Азии, в конце XIX – нач.XX в.в. // Материалы экс-
педиции (1929-1946)).

Гиламдўзликка яқин кустар хунармандчилик тур-
ларидан бири кигиз тайёрлаш бўлиб, унинг асосий
марказлари тоғли овуллар, Сирдарё бўйлари ва Ан-
джон шаҳри эди. Кигиз тайёрлаш билан Анджон
шаҳридан ташқарида асосан қирғизлар шугулланган.
Гиламдўзликдан фарқли ўлароқ кигиз босишда
кўпроқ эркаклар кучи қўл келган. Ўтrock аҳоли ора-

сида оч қизил рангдаги юпка кигизларга талаб кўп
бўлган (Туркестанский сборник. Т., № 512, стр. 29).

Шунингдек, Анджонда халқ хунармандчи-
лигининг яна бир етакчи соҳаси кўнчилик эди. Анджон
бу даврда терини қайта ишлаш ва ундан пойабзал
тайёрлаш марказларидан бўлган. Бу ердаги кўнчилик
корхоналарида пойабзал билан бирга кийим-кечак,
бош кийимлар тикилган, меш ишлаб чиқарилган.
Бундан ташқари, хунармандлар кўй жунига от думи
толасини кўшиб, аркон ҳам тўқиган (Правитель-
ственный вестник. 1898. "Туркестанский сборник",
Т., стр.147).

Ғаллани қайта ишловчи теғирмон ва обжувозлар
ҳам хунармандчиликнинг бир тармоғи эди. Бунда асо-
сан кичик сув теғирмонларидан фойдаланилган. Уларни
деярли ҳар бир маҳаллада учратиш мумкин эди.

Теғирмонларнинг аҳоли пунктларига яқин бўл-
гани нақлиёт ҳаражатларини камайтирар эди. Транс-
порт ва коммуникация суст ривожланганини ҳисобга
олсак, ўша даврда бу ҳол теғирмонлар ривожига ижо-
бий таъсир кўрсатадиган муҳим омил ҳисобланган.
Анджон уездиди теғирмонлар сони муттасил ошиб
борган. Агар 1887 йили 201 та ун тортиш теғирмони
мавжуд бўлса (ЎзР МДА. И-ф.90. 1-руйхат, 525-иш,
121-варақ), уларнинг сони 1907 йили 511 тага (Ўша
жойда, 221-варақ), 1913 йили эса 855 тага етган (ЎзР
МДА. И-ф.90. 1-руйхат, 525-иш, 121-варақ).

Металлни қайта ишлаш темирчилик билан
боғлиқ эди. Анджон уездиди асосан четдан келти-
рилган металлдан фойдаланилган. Темир, кўрғошин,
чўян асосан Россиядан келтирилган. Уралдаги Рас-
торгуев заводидан олиб келинган чўяндан маҳаллий
усталар қозон, қумгон, печкалар учун эшик ва бошқа
маҳсулотлар ясаган (Туркестанский край. Сост.
Л.Костенко. Т. III, СПб, 1880, Т.С.251.стр.184).

Юқорида зикр этилган хунармандчилик турлари-
дан ташқари анджонликлар орасида қуrolсозлик,
аравасозлик, саррожлик, бўйрачилик, этикдўзлик, ка-
лиш-макси ва ўйинчоқлар ясаш сингари соҳалар ҳам
мавжуд эди. Хўжалик, уй-рўзгор, зеб-зийнат буюмла-
рининг аксарияти қўл меҳнати маҳсули бўлгани боис
бежирим ва чиройлилиги билан ажралиб турган.
Ўлкага фабрика маҳсулотларининг тобора кўпроқ
келтирилиши хунармандчиликнинг кўпгина соҳаларида
салбий таъсир кўрсатди. Арзон ва рақобатбардош
товарларни ишлаб чиқариш учун қўл ҳолларда
усталар маҳсулот сифатини пасайтиришга мажбур
бўлди. Бадий дид ва бежиримлик аста-секин ўз
ўрнини дағалликка бўшатиб берди.

Хуллас, мустамлакачилик шароитида ҳам Анди-
жон уездиди хунармандчиликнинг аънанавий та-
раққиёти давом этди, устalarнинг иланишлари
туфайли янги тажрибалар билан бойиди. Бироқ
хунармандчиликнинг айрим тармоқлари, хусусан,
металлга ишлов бериш соҳаси аста-секин таназзул-
га юз тутди.

Қосимжон БОЗОРОВ,

Анджон давлат университети
тадқиқотчиси

Jahongirshohning sardaftari

Бобурийлар салтанатининг тўртинчи вакили Жаҳонгир (1569-1627) улуғ бобокалони Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби иқтидорли тарихнавис олим бўлган. У ўз салафлари тарихидан ҳикоя қилган ҳамда мамлакатни бошқаришда дастуриламал вази-фасини ўтаган ажойиб бир асар ёзиб қолдирган. Гарчанд илмий манбаларда ушбу асар "Тузуки Жаҳонгирий", "Тарихи Салимшоҳи", "Қорномаи Жаҳонгирий", "Воқеоти Жаҳонгирий" каби номлар билан учраса-да, булар орасида "Жаҳонгирнома" энг машҳурдир. Муаллифнинг ўзи ҳам китобини шу ном билан атаган.

Жаҳонгирнинг асл исми Муҳаммад Салим бўлган. Шаҳзода Салим тахтта ўтириш соати қуёш чиқаётган вақтга тўғри келгани ва подшоҳларнинг иши мулкгирилик эканини ҳисобга олиб ўзига Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир нисбасини қабул қилган.

Жаҳонгир ўзининг ўн икки йиллик ҳукмронлиги даврини акс эттирган "Жаҳонгирнома" асарини китоб қилдириб, унинг биринчи нусхасини учинчи ўғли шаҳзода Хуррамга (кейинчалик Шох Жаҳон нисбасини олган ва тахтта ўтирган) совға қилган. Подшоҳлигининг ўн еттинчи йили касалликка чалинган Жаҳонгир асарнинг қолган қисmini ёзишни сарой муаррихи Муътамид Хонга тайинлайди ва ўзи мунтазам равишда таҳрир қилиб боради. Муътамид Хон икки йиллик даврни ёзган, холос. Чунки бу вақтда у ўзининг "Иқболномаи Жаҳонгирий" асарини ёзишга кўпроқ вақт сарфлаган. Жаҳонгир ҳукмронлигининг ўн тўққизинчи йилдан то вафотигача бўлган воқеаларни яна бир тарихчи Муҳаммад Ҳодий қаламга олган. XVIII асрда яшаган Муҳаммад Ҳодий бир аср аввалги воқеаларни ёзишда, британиялик тарихчи Эллиот фикрича, Камгар Ҳусайнийнинг "Маъасири Жаҳонгирий" асаридан фойдаланган.

Бобурийлар даврига оид бу нодир асар дунёнинг кўп тилларида таржима қилинган. Китоб илк бор замонавий шаклда Саййид Аҳмад Хон томонидан 1864 йили Алигарҳда чоп этилган.

"Жаҳонгирнома"ни урду тилига Минший Аҳмад Али Симоб Рампурй ўтирган. 1874 йили бу таржима Муҳаммад Иброҳим Али Хон раҳномалигида Ҳиндистонда чоп этилган. 1991 йили эса Лоҳурда (Покистон) ҳам нашр этилган. Аммо Жамлиддин Аҳмад қайта таҳрир қилган бўлса-да, бу таржима мукамал эмас.

1905 йили китобни Деби Прасад ҳинд тилига таржима қилиб Калькутта (ҳозирги Колката) шаҳрида нашр эттирган. Аммо бу нашрда баъзи камчиликлар

бўлиши билан бирга, атай қисқартирилган ёки кўп жойлари тушириб қолдирилган.

Китобни инглизчага Уильям Эрскин таржима қилган. Аммо Эрскин Жаҳонгир ҳукмронлигининг биринчи тўққиз йиллигини ўтирган, холос. У ўз таржимасини охирига етказмаган.

1829 йил Майор Дэвид Прайс ташаббуси билан Осиб Қироллик Жамиятининг Шарқий таржима кўмитаси томонидан китобнинг яна бир таржимаси чоп этилган. Лекин бу нашрнинг таржимони ким экани номаълум. Англиялик шарқшунослар, жумладан, Ч. Ръё берган маълумотга кўра, ушбу таржимада жуда кўп тўқималар мавжуд.

Ҳенри Бевеиж Александр Рожерс амалга оширган инглизча таржиманинг бир қисmini 1909 йили, орадан беш йил ўтиб эса иккинчи қисmini нашр эттирган. Буюк Британиядаги Индия оффис, Британия музейи ва Қироллик Жамияти кутубхоналаридаги бир неча кўлзмани солиштириш имкониятига эга бўлган таржимон ва ношир аввалги таржималардаги камчилик ва кемтикларни бартараф қилган.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти кутубхонасида "Жаҳонгирнома"нинг форс тилида ёзилган икки кўлзма ва бир тошбосма нусхаси сақланмоқда. Афсуски, кўлзмаларнинг иккаласи ҳам тўлиқ эмас. Уларнинг бири Жаҳонгир подшоҳлигининг дастлабки ўн икки йиллигини ўз ичига олган бўлса, иккинчи китоб атиги 66 варақдан иборат. Унда подшоҳлиқнинг ўн учинчи йилдан кейинги воқеалар қисман баён этилган.

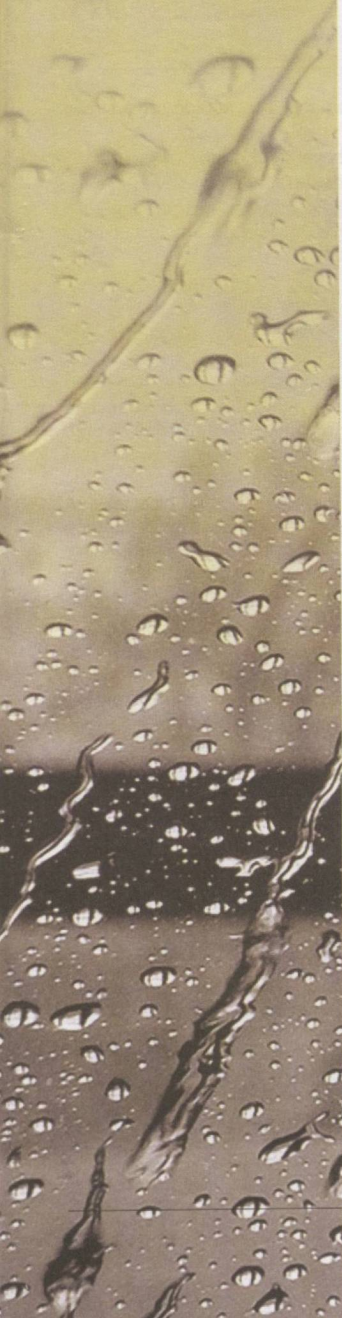
"Жаҳонгирнома" нафақат бобурийлар ва Ҳиндистон тарихини ўрганишда муҳим манба, балки ҳозирги Бангладеш давлатининг ўрта асрларга доир тарихини ўрганишда ҳам алоҳида аҳамиятга эга асар саналади. Чунки Акбаршоҳ замонида шарқий ҳудудларни фатҳ этиш бошланган бўлса-да, фақат Жаҳонгир замонида Бенгалия бутунлай забт этилган.

Юқорида зикр этилган форсий нусхалар, ҳиндий, урду ва инглиз тилларидаги таржималарни солиштирган ҳолда "Жаҳонгирнома"нинг ўзбекча таржимаси устида кўп йиллар давомида иш олиб бордик ва имкон даражасида парчалар эълон қилишга эришдик.

Ҳиндистон мамлакатига ва бобурийлар тарихи ҳақида нодир маълумотларни ўзида мужассам этган бу қомусий асарни ўзбек тилига тўлиқ таржима қилиб, нашр эттириш яқин келажақдаги муҳим вазифалардан биридир.

Ботир ЙЎЛДОШЕВ,

тадқиқотчи

SUMMARY

Interview with literary scholar Ibrohim Khaqqul. pp. 4-9

Technological progress and its necessary consequence "mass culture" transformed the literary tendencies. In our days, the number of readers of classic works is dramatically declining. What future is waiting for Navai's poems and Navai studies? Spread of flattery in Uzbek poetry is one of its oft-criticised weaknesses. What implications it will have for the future of our national literature? Deterioration of the quality of scientific and literary works is believed as the outcome of mass culture. Are there the ways of overcoming these challenges brought by "up-to-date" changes?

Abror Yusupov. Second Hurricane. pp. 10-15

Information as it is believed as one of the most important strategic resources of the XXI century is not only the main basis of development, but cause of some inconveniences. Is information society a problem or solution? If it is a problem, how should humanity deal with it? Which one is more essential, information security or the protection of the rights of people to access to information? These issues are analyzed in the article. Furthermore, the author examines the newly introduced concepts such as "defense from information threats", "need for information", "source of information".

Khurshid Yuldoshev. The Axis of Morality. pp. 16-22

Does the level of morality depend on religiousness of people? How far does the devotion of men to religious creeds influence to their morality? Religion and morality have been looked as inseparable entities for centuries. It's been stressed that the fear of and belief in unavoidable punishment for sins keeps people from immoral actions. Even some atheists don't deny the role of religion in

regulating morality of society. The author refutes two claims:

- There can't be morality beyond religion;
- Secularity is the main cause of moral degeneration.

He concludes his analyze that religion can play positive role in a society of highly educated people and in a country where a rule of law is in practice.

Nodira Afoqova. Inward Devine Judge. pp. 29-33

Why we don't approve or disprove of the characters of real people and those of the protagonists in literary works in the same way? In other words, why we use two-sided standards in assessing moral quality of man/women in books and in real life? Our mind that can impartially weigh up moral actions described in novels, loses its power in real life. Studying these issues, the author attempts to show the importance of literature in cultivating moral principles in human mind and providing us with true means of judging moral actions. According to her, everyone has inward sense of morality that is atrophied by our selfish inclinations.

Mansurkhon Toirov. Dukchi eshon and Nikolas II. pp. 66-71

In the article the author draws the readers attention to similarity of the execution of two historical person, Muhammad Ali (Dukchieshon) and the last tsar of Russia Nikolas II. He criticizes D. Alimova's views that Muhammad Ali was narrow-minded religious leader and argues that illiteracy of men who fought for the independence of motherland does not undermine their glory and such treatment of national heroes is a humiliation of our history.

FIDOYI

80

Ўзбекистоннинг қай шаҳру кентига борманг, бирор олий ўқув даргоҳида “Наим Каримов илмий раҳбарим бўлади” дея ўзини ғурур билан танитувчи илмпеша албатта топилади. Ўзимизни қўййлик, хорижда ҳам домлани устоз мақомида билгувчи ўзбекшунос олимлар талай. Билмадим, Наим акадаги оверупочароқ ички ҳам ташқи маданиятми ёки табиати, гап-сўзидаги тугал самимиятми, ҳар қандай суҳбатдошни ўзига қаттиқ боғлаб қўяди. Нафақат бу, ҳозирда дунёнинг қай кунжида XX аср ўзбек адабиёти ҳақида сўз кетса, ишончим комилки, бу сўз зимни, маъно-мағзида Наим Каримов китоблари, мақолалари туфайли шаклланган билим ва тафаккур ёлқинлари бўлади. Чунки эндиликда XX аср адабиётини, адабиётшунослигини англашда Наим Каримовни “айланиб ўтиш” мумкин эмас.

Таассуфки, кўп адабиётшунос-мунаққидларда адабий сиймолар орасидан икки-уч, нари борса тўрт-бештасини ажратиб олиб, “қоладигани шу-да” дейишдек илмий бодиликка мойил бир иддао бор. Наим ака эса XX аср ўзбек адабиётида битта сатр бўлса-да, бадиият нафаси уфуриб турган мерос қолдирган зот борки, барини яхлит жараён доирасига тортиб, у ҳақда ҳолис, ҳаққоний сўз айтишга, вақти-вақти билан уни эслаб-эслатиб туришга уринади. Дейлик, Қодирию Чўлпонлар авлодидан Абдулла Алавий, Ғулом Зафарий, Тавалло бўладими, Ойбеғу Ғафур Ғулом авлодидан Собир Абдулла, Ғайратий, Ойдин Собирова бўладими, Асқад Мухтору Шўхратлар авлодидан Темур Фаттох, Мама-расул Бобоев, Қўдрат Ҳикмат бўладими...

Устоз адабий авлодлар даргалари ҳақида катта-катта тадқиқотлар — маърифий роман, монография, рисолапар қаторида уларга сафдош бўлган ижодкорлар тўғрисида ҳам гўзал илмий лавҳалар, мақолалар, очерклар зълон қилган. Агар шулар жамланиб, илмий-танқидий куллийт шаклига келтирилса, бемуболага, ўн-ўн беш жилдлар бўлар-ов... Бироқ домлага шу фикрни айтсангиз, “Қўйинг-э, арзимаиди, ундан кўра Миртемир, Ҳамид Олимжон ҳақидаги маърифий романларни нашр этишга ёрдам беринг”, дейди. Ҳайратингиз ошгандан ошиб, “Қачон улгурдингиз?” дея оласиз, холос. Кўлдан-кўп газета-журналлардаги ёки ўзлари суйган “Тафаккур”даги мақолаларидан ортиб, мунтазам суратда (суръатда!) қандайдир қимматли эсдалик, ёднома ё қайдларни илмий шарҳлаб чиқишларини айтинг! Бундай кўламу миқёсни, қамрову қуршовни ақлга сиғдиролмайсиз. Боз устига театр, кино билан боғлиқ мақола, тақризлар, ҳатто расмона пьеса, кино-сценарий, таржима асарларигача... домла бисотининг “сим-сим” хазинаси.

Бугун 80 ёшни қоралаб турган Наим Каримовга фидойи деган таъриф энг муносибдир. Бор бўлинг, устоз!

Шўхрат РИЗО

BO/408 X xp

6273

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нарҳда

ТАҒАККУР

ТАҒАККУР 4/2012

